

I 27176
C. S. R. 114
10751
1941

ACTA MUSEI REGIONALIS DEVENSIS

SARGETIA

BULETINUL MUZEULUI JUDEȚULUI HUNEDOARA

PUBLICAT DE
OCTAVIAN FLOCA
DIRECTORUL MUZEULUI

II

DEVA
IMPRIMERIA JUDEȚULUI HUNEDOARA
106—1941

TOATĂ CORESPONDENȚA PRIVITOARE LA „SARGETIA“
VA FI ADRESATĂ
D-LUI **Dr. OCTAVIAN FLOCA**
DIRECTORUL MUZEULUI JUDEȚULUI HUNEDOARA, DEVA

DIE GANZE KORESPONDENZ MIT BEZUG AUF „SARGETIA“
WIRD AN
HERRN **Dr. OCTAVIAN FLOCA**
DIREKTOR DES MUSEUMS IN DEVA, RUMÄNIEN, ADRESSIERT

Inscrisă la Tribunalul Hunedoara în Registrul Publicațiilor
Periodice sub Nr. 26—1941, Dosar Nr. C. I. 821—1941

27176

1900
MUSE

SARGETIA

ACTA MUSEI REGIONALIS DEVENSIS

SARGETIA

BULETINUL MUZEULUI JUDEȚULUI HUNEDOARA

PUBLICAT DE
OCTAVIAN FLOCA
DIRECTORUL MUZEULUI

II

DEVA
IMPRIMERIA JUDEȚULUI HUNEDOARA
106—1941

36681.

CUPRINSUL:

	Pag.
Oct. Floca — <i>Sistemele de înmormântare din Dacia superioară romană</i> (Gräberarten im oberen römischen Dacien)	1—116
C. Daicoviciu — <i>Templul Maurilor din Micia</i> (Templum deorum Maurorum Miciensium)	117—125
M. Macrea — <i>Urme romane în regiunea cetăților dace din munții Hunedoarei</i> (Römische Reste in der Umgebung der dakischen Burgen bei Orăștie—Broos)	127—150
M. Moga — <i>Cercetări și comentarii privitoare la localizarea Sarmizegetusei</i> (Untersuchungen und Erläuterungen hinsichtlich der Lage von Sarmizegetusa)	151—164

SISTEMELE DE ÎNMORMÂNTARE DIN DACIA SUPERIOARĂ ROMANĂ

DE OCTAVIAN FLOCA

I.

INTRODUCERE

Cele mai multe monumente, desgropate pe pământul Daciei romane, sunt monumente de natură sepulcrală. Numărul acestora întrece cu mult numărul tuturor celorlalte monumente cu caracter oficial, religios sau de altă natură.

Monumentele de natură sepulcrală prezintă o varietate remarcabilă de categorii ca: stele, altare funerare, cippuri, medalioane, postamente, sarcofage din piatră sau din cărămidă, morminte și cimitire, etc., fiecare din aceste categorii cu o varietate infinită de forme, de ornamentații, din punct de vedere estetic și stilistic, ca răspândire în timp și spațiu ș. a. m. d.

O lucrare generală însă, care să cuprindă toate monumentele în legătură cu înmormântarea și viața de apoi — descoperite pe cuprinsul Daciei — nu s'a făcut. Mai ales cunoaștem foarte puțin categoria ultimă a monumentelor sepulcrale, înșirate mai sus — mormintele și cimitirele — și, peste tot, sistemele de înmormântare practicate în Dacia, în cursul aceluia un veac și jumătate, cât au stăpânit Romanii provincia înfloritoare din nordul Dunării.

Monumentele funerare propriu zise (stele, altare, medalioane, etc.), din cuprinsul Daciei superioare, au fost studiate și descrise de către d-l Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior“*, în *Ephemeris Dacoromana, Annuario della Scuola*

Romena di Roma, IV, 1920, p. 72—148. Nu lipsesc asemenea studii nici pentru alte ținuturi ale împărăției romane, cum sunt, de pildă, monumentele funerare din Noricum și Pannonia, studiate de către A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923, cele din provinciile dela Rin de R. Weynand, în *Bonner Jahrbücher*, 1902, p. 184 și urm., cele imperiale romane de W. Altmann, *Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin, 1905, sau cele militare dela Dunăre, de către H. Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Wien, 1905 și altele.

În ce privește mormintele antice, care, de fapt, formează o categorie aparte în marele grup al monumentelor funerare, avem puține lucrări. Chiar cele care sunt se ocupă de tipul clasic al mormintelor sau al sarcofagelor. Lucrarea fundamentală în acest domeniu este aceea a lui Walter Altmann, *Architektur und Ornamentik der antiken Sarkophage*, Berlin, 1902, apoi alte lucrări, dintre care unele de proporții remarcabile, ca aceea a lui C. Robert, *Die antiken Sarkophag-Reliefs*, Berlin, 1890—1904, iar altele mai restrânse, cum e, de pildă, aceea a lui L. Malten, *Leichenspiel und Totenkulte*, în *Röm. Mitt.*, 28—29, 1923—24, etc.¹⁾. Toate aceste lucrări se ocupă numai de o problemă sau de alta legate de monumentele aparținătoare unei anumite perioade sau unui anumit ținut. Studiile care să aibă ca scop urmărirea problemelor atât de variate în legătură cu *mormintele* înseși, creații ale „artei provinciale“, sunt și mai restrânse. Cu atât mai puțin s'a făcut, sub acest raport, privitor la provinciile dela Dunăre, inclusiv privitor la Dacia.

Lucrarea prezentă nu are pretenția că a rezolvat problema acestor monumente din Dacia superioară. Voiu încerca să studiez însă, pe cât îmi permite materialul arheologic documentar, cu mult mai sărac în forme arhitecturale și ornamentațiuni, decât cel privitor la restul categoriilor de monumente sepulcrale, sistemele de înmormântare din Dacia superioară. Mă limitez la acest ținut, întru-

¹⁾ Vezi și Erich Pernice, în *Einleitung in die Alterthumsw.*, vol. II, 1, p. 63 și urm.

cât mi se pare că, sub acest raport, Dacia inferioară intră mai de grabă în cadrul Sud-dunărean și nu cred că monumentele din această provincie pot fi despărțite de monumentele din cele două Moesii.

Descrierea într'o lucrare unică a întregului material arheologic, morminte și sarcofage (chiar și numai din cuprinsul Daciei superioare) și prezentarea lui în cadrul diferitelor probleme care se pun în legătură cu acest material, întâmpină multe și însemnate greutăți.

Cu toată valoarea pe care o prezintă prin forma lor, prin inventarele pe care le dau la iveală astfel de descoperiri, precum și prin celelalte probleme oferite de ele spre cercetare și deslegare — și, deci, vrednice de luat în considerare — mormintele au fost aproape în întregime eliminate din studiul monumentelor arheologice din Dacia. În urma acestor fapte, mențiunile scrise sunt mai mult decât sărace. Diferitele morminte, desgropate în cursul timpului, în număr însemnat, sunt amintite numai incidental și foarte vag în lucrările de specialitate. Din acest motiv, încercarea pe care o fac, de a le descrie și studia în cele ce urmează, mi se pare pe cât de necesară, pe atât de importantă.

Valoarea unor lucrări care să aibă în vedere diferitele probleme arheologice izolate, adunarea și punerea în evidență a *întregului* material documentar, privitor la una sau la alta din categoriile de monumente cu care ne întâlnim în Dacia, este de necontestat. O icoană clară și definitivă a vieții romane din această provincie, atât sub raportul creațiunii spirituale cât și al celei materiale, nu vom putea avea înainte de a studia separat, și în întregime, fiecare capitol al arheologiei romane din Dacia. Acest lucru încă nu s'a făcut.

Aspectul general al civilizației romane din provincia dela nordul Dunării, nici nu se va putea obține decât pe baza unor asemenea lucrări, care, cu cât vor cuprinde probleme și domenii mai variate, cu atât vor fi mai folositoare și mai complete.

Clasificarea mormintelor romane din Dacia superioară din punct de vedere al formei, studierea lor sub raportul ritului de inmor-

mântare, al ornamentațiilor, al inventarelor, al răspândirii lor în timp și în spațiu, etc., o voi face numai pe baza acelor monumente pe care le-am desgropat și cercetat personal — o bună parte din materialul documentar este, de altfel, *inedit* (ideea întocmirii lucrării pornind chiar dela intenția mea de a publica materialul inedit) — sau au fost cercetate și studiate de alții, cu toată precizia, nelăsând nicio îndoială asupra constatărilor relatate de ei, în legătură cu aceste monumente.

Ca încheiere a acestei introduceri, țin să mulțumesc aci d-lui C. Daicoviciu, profesor la universitatea din Cluj, atât pentru ajutorul material obținut prin domnia-sa, pentru executarea unor săpături în necropolele antice din Munții Zlatnei și dela Cașolț, cât și pentru foarte prețioasele sfaturi pe care mi le-a dat în legătură cu redactarea acestei lucrări.

II.

DESCRIEREA TIPURILOR DE MORMINTE ROMANE

În acest capitol voi face cunoscut materialul arheologic documentar privitor la subiectul lucrării, prezentându-l sub o formă descriptivă.

Descrierea o fac clasificând monumentele, cunoscute până în prezent, în diferite grupe, potrivit formei, ornamentațiunii și materialului din care sunt făcute. Acolo unde e posibil, voi avea în vedere, la prezentarea monumentelor, și factorul topografic.

A) SARCOFAGE DE PIATRĂ CU INSCRIPTII ȘI ORNAMENTAȚII PLASTICE

1. *Sarcofag mare, cu inscripție, d'in piatră de marmoră, aflat la Apulum (Alba-Iulia)*¹⁾ (Fig. 1). Descoperirea monumentului s'a făcut, cu mulți ani în urmă, între Alba-Iulia și *Portus*.

¹⁾ Hohenhausen, *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen*, Vindobonae, 1775, p. 133; A. Fodor, *manuscris, nepublicat*, păstrat în biblioteca Muzeului Ardelean din Cluj, vol. VII, p. 31 t.; C. I. L. III, n. 1236; *Alsófehér vármegye Monografiája*, vol. II, Aiud, 1901, p. 241—242 (Cserni); C. Daicoviciu, *Monumente inedite din Dacia*, în *Anuarul Institutului de studii Clasice* pe anii 1928—32, Cluj, p. 125—126 și fig. 15.

Fig. 1. Sarcofag cu inscripție, aflat la *Apulum*. Desen după Fodor.

D mensiunile după Fodor: înalt de 5' (1.58 m.), lat de 3' (0.95 m.). Sarcofagul este îngrijit lucrat. E unul dintre cele mai îngrijite monumente din Dacia, executat din piatră de marmoră albă. În interiorul mormântului, violat încă din cele mai vechi timpuri, nu s'a mai aflat nimic la descoperirea lui.

Cutia sarcofagului e de formă obișnuită dreptunghiulară, executată dintr'un singur bloc de piatră.

Capacul face parte din cele în formă de acoperiș de casă (în pantă dublă), cu acrotere la colțuri și cu fronton triunghiular.

Ceea ce îl scoate însă, din rândul sarcofagelor obișnuite din Dacia, este inscripția și alte câteva elemente de ordin sculptural și ornamental pe care le are. Acest sarcofag este unul dintre puținele sarcofage aflate în Dacia, care, pe lângă inscripție, mai poartă pe suprafața externă a cutiei și alte elemente de ordin decorativ. Sarcofagele desgropate până acum în Dacia sunt foarte sărace, lipsite aproape complet, în motive plastice ornamentale, fie cât de simple. Înfașurarea acestui sarcofag apare, așa dar, cu atât mai interesantă, cu cât el este o raritate între celelalte sarcofage, cam de același tip arhitectonic, dar foarte simple sub raportul înfașurării externe.

În exterior, pe una din laturile principale ale cutiei, într'un fel de *tabula ansata*, se află următoarea inscripție:

C. I. L. III 1236.

L. IANVARI ROMVLI
VIX ANN. VIII. ET IANVA-
RIAE PVPAE VIX ANN.
XIII IANVARIA TITIA
MATER FILIS POSVIT

L. Ianuari Romuli
vix (it) ann (is) VIII et Ianua-
riae Pupae vix (it) ann (is)
XIII Ianuaria Titia
Mater Filis posuit.

În stânga și dreapta acestei inscripții, la cele două extremități ale laturii principale a cutiei, sunt reprezentate în motivul triunghiular al tablei ansate: o meduză, deasupra ei câte un delfin, iar sub ea un păun. Totul este armonic, bine executat și simetric orânduit.

Din inscripția de pe sarcofag cunoaștem (spre deosebire de aproape toate celelalte sarcofaguri din Dacia), numele și etatea persoanelor înmormântate, cât și numele aceluia care s'a îngrijit de executarea monumentului. Tot din această inscripție, vedem că sarcofagul a cuprins în interiorul lui corpul alor doi frați — o fetiță și un băiat — *L. Iulianus Romulus*, care a trăit abia opt ani, și *Ianuaris Pupa*, care a trăit treisprezece ani. Mama lor, *Ianuaris Titia*, care s'a îngrijit să le dea o cât mai frumoasă locuință vecinică, i-a așezat alături, în același sicriu. În mormântările comune (membri ai aceleiași familii, soți, frați, rude, etc.) sunt cunoscute, din multe exemple, în antichitatea romană.

Din felul cum au fost executate figurile sculpturale de pe acest monument, cât și din cara terul și felul inscripției, se vede că sarcofagul a aparținut mijlocului secolului al II-lea d. Chr. Dacă inventarul, făcând în douăzeci de ani, al acestui mormânt, s'ar fi păstrat, am fi putut ajunge la concluziuni și mai precise în ce privește timpul căruia îi aparținea.

Sarcofagul cu inscripție aflat la Apulum, care, din cauza vitregiei timpurilor și a neglijenței cu care au fost păzite antichitățile Daciei, a dispărut fără urmă, este un monument de mare valoare între monumentele de ordin sepulcral. Întâmplarea însă, a făcut ca niciunul dintre sarcofagele romane, cu inscripție, din Dacia, să nu ajungă până în timpurile noastre.

2. *Sarcofag din piatră de marmoră, aflat la Apulum*, cu câteva secole în urmă. Azi nu mai există, sarcofagul pierind în apele râului Mureș, odată cu alte monumente transportate pe acest râu, cu intenția de a fi duse la Viena ¹⁾.

Întâmplarea a făcut ca, și de data aceasta, să piară una dintre cele mai frumoase și monumentale opere funerare antice, descoperită în provincia dela nordul Dunării. Nu ne-a rămas nici măcar o descriere mai amănunțită a arhitecturii, a ornamentației și a celorlalte lucruri vrednice de observat în legătură cu sarcofagul dispărut. E de presupus că acest monument a fost, dacă nu cel mai frumos monument dela Apulum, în tot cazul, unul dintre cele mai interesante și frumoase. Faptul că a fost ales, dintre multele monumente ale

¹⁾ C. I. L. III, n. 1198; *Alsófehér vármegye Monografiája*, vol. II, pag. 423—424 (Csereai).

localităţii, spre a fi dus şi aşezat în vreunul din muzeele din Viena, arată suficient de mult valoarea lui superioară arheologică şi istorică.

În urma acestora — în lipsă de date — nu sunt în măsură să descriu monumentul mai de aproape. Presupun că făcea parte din sarcofagele mari, cu acoperiş în pantă dublă şi cu acrotere. Trei din laturile cutiei se pare că au fost simple, neornamentate. Pe a patra, era săpată următoarea inscripţie:

C. I. L. III 1198.

T. Varenii T. f. Pap(iria) Sabiniano, eq(uiti) R(omano), fam(ini) Laurentino, item flam(ini) col(oniae) Sarmiz(egetusae) dec(urioni) col(oniarum) Sar(mizegetusae) et Apul(i), e(gregiae) m(emoriae) v(iro), omnib(us) equestrib(us) milit(iis) perfunc(to), Cornel(ia) Lucilla coniux. Pila extracta sarcofagum, in quo Varenia Probina Q(uondam)? Sabiniani soror condita erat, etiam eius corpore conlocato superposuit.

Din acest text epigrafic cunoaştem numele defuncţilor, *T. Varenius Sabinianus* (flamen et decurio) şi *Varenia Probina* (Sabiniani soror), gradul de rudenie şi demnităţile pe care le-au avut.

După cum arată şi inscripţia, monumentul aparţinea unor persoane bogate, care au ocupat însemnate funcţiuni în conducerea localităţilor în care au stat.

Monumentul a fost ridicat de către *Cornelia Lucilla*, soţia lui *T. Varenius Sabinianus* şi cumnata *Vareniei Lucilla*.

După cum se vede tot din inscripţia de pe sarcofag, cele două persoane nu au fost aşezate deodată în sarcofag. Prima a fost înmormântată *Varenia Probina*, apoi, cândva mai târziu, a fost introdus în acelaşi sarcofag şi fratele acesteia, *Varenius Sabinianus*.

Din propoziţiunea ultimă a inscripţiei se mai constată că, atunci când a fost aşezat *Varenius Sabinianus* în sarcofag, alături de sora sa, s'a construit un postament pe care a fost aşezat sarcofagul¹⁾: „*Pila extracta sarcofagum in quo Varenia Probina Quondam(?) Sabiniani soror condita erat etiam eius corpore conlocato superposuit*“.

Fără îndoială că acest sarcofag, cu inscripţie (şi ornamentaţii, nu era ascuns în pământ, căci el făcea parte din categoria sarcofagelor expuse la suprafaţa solului, ci cel mult băgat într'o cameră funerară. Datorită acestui fapt, sarcofagul, ca oricare alt monument roman expus văzului, nu putea fi

¹⁾ A. Baumeister, *Denkmäler des klassischen Alterthums*, München-Leipzig, 1888, p. 1462.

așezut direct pe pământ. Construirea unui postament, pe care să fie așezat, se impunea dela sine.

Postamentele din Dacia, destinate monumentelor funerare, unele din ele potrivite și pentru a susține sarcofagele, sunt foarte frecvente și impunătoare. În cele mai multe cazuri, aceste postamente sunt ornamentate cu reliefuli simbolice și decorative, asemănătoare cu cele pe care le aflăm, de obicei, și pe celelalte monumente funerare.

3. *Sarcofag de piatră, păstrat în Muzeul Regional din Alba-Iulia*. A fost aflat la Apulum (Fig. 2)

Dimensiunile sarcofagului la exterior: înalt, cu acrotere cu tot, de 1.10 m., lung de 2.20 m., lat de 0.86 m. Înălțimea frontonului de 32 cm.

Cutia sarcofagului e de formă obișnuită dreptunghiulară, executată dintr'un singur bloc de piatră.

Capacul face parte din cele în formă de acoperiș de casă, cu acrotere la colțuri și cu fronton triunghiular. Acroterele sunt la aceeași înălțime cu creasta mediană a acoperișului.

În exterior, pe una din laturile principale ale cutiei sarcofagului, se află executată o *tabula ansata* cu marginile frumos profilate. Din inscripția de odinioară a sarcofagului, scrisă în *tabula ansata*, nu a mai rămas nimic. Prea probabil că textul de pe acest sarcofag fusese scris cu vreun colorant (care cu timpul s'a șters), și nu cioplit în piatră.

La cele două extremități ale laturii principale a cutiei, sunt reprezentate: în motivul triunghiular al tablei ansate, o meduză, deasupra meduzei un delfin, iar sub ea o rozetă.

Împrejurările în care a fost aflat acest sarcofag, cât și inventarul pe care l-a conținut, nu ne sunt cunoscute.

4. *Sarcofag mare de piatră*¹⁾, aflat în anul 1840, în hotarul comunei Veșel, antică așezare *Micia* (Fig. 3).

Sarcofagul, ca aproape toate monumentele dela *Micia*, era din piatră de Uroiu („...rothen Sienitfelsen bei Arany“-Uroiu)²⁾.

La început a fost păstrat la Deva, în curtea Váradi, împreună cu alte monumente dela *Micia*. Astăzi, monumentul este pierdut.

¹⁾ I. F. Neigebauer, *Daclen aus den Ueberresten des klassischen Alterthums...*, Kronstadt, 1851, p. 55, n. 20; Fodor, *manuscris*, pl., vol. VI, tbl. 20 a. Kővári László, *Erdély Régiségei*, Bpest, 1852 p. 58; C. I. L. III 1383.

²⁾ Neigebauer, l. c.

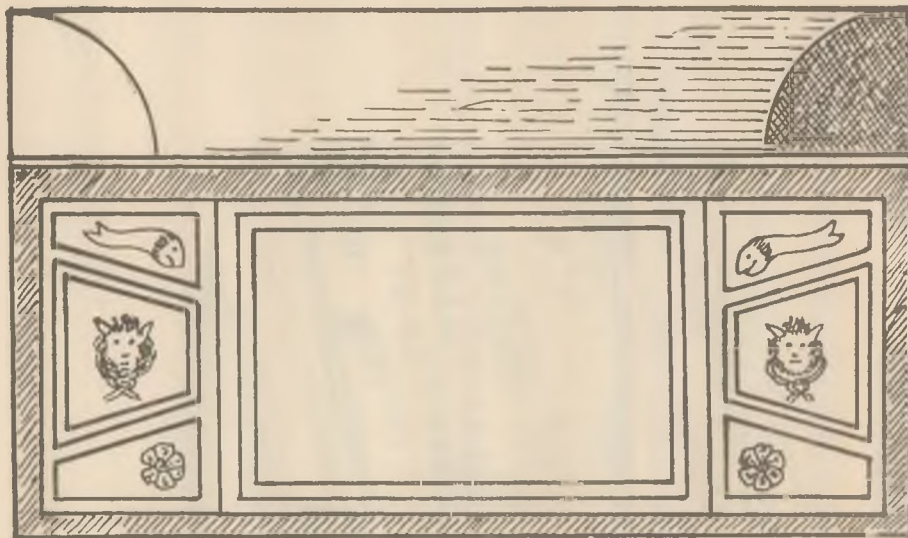

Fig. 2.

Schita sarcofagului cu reliefuri, aflat la *Apulum*.

Dimensiunile după Fodor¹⁾: lung de 5'7" (1.80 m.), înalt de 2'5" (0.79 m.), adânc și lat în interior de 1'7" (0.54 m.), grosimea peretelui de 3" (9¹/₂ cm.).

Cutia sarcofagului avea pe una din fețe următoarea inscripție:

C. I. L. III 1383.

C. VAL. VRSVS	C(aius) Val(erius) Ursus
VIX. AN. XX. C. VAL	vix(it) an(nos) XX C. Val(erius)
ANTESTIVS VET.	Antestius Vet(eranus)
EX. DEC. FILIO FECIT	ex dec(urione) filio fecit

Celelalte laturi ale cutiei sunt lipsite de inscripție sau ornamentație.

Capacul, lat, orizontal (așa îl descrie Fodor, dar nu-i dă desenul, poate că nici nu l-a văzut, ci doar presupunea că era astfel), nu avea nicio ornamentație.

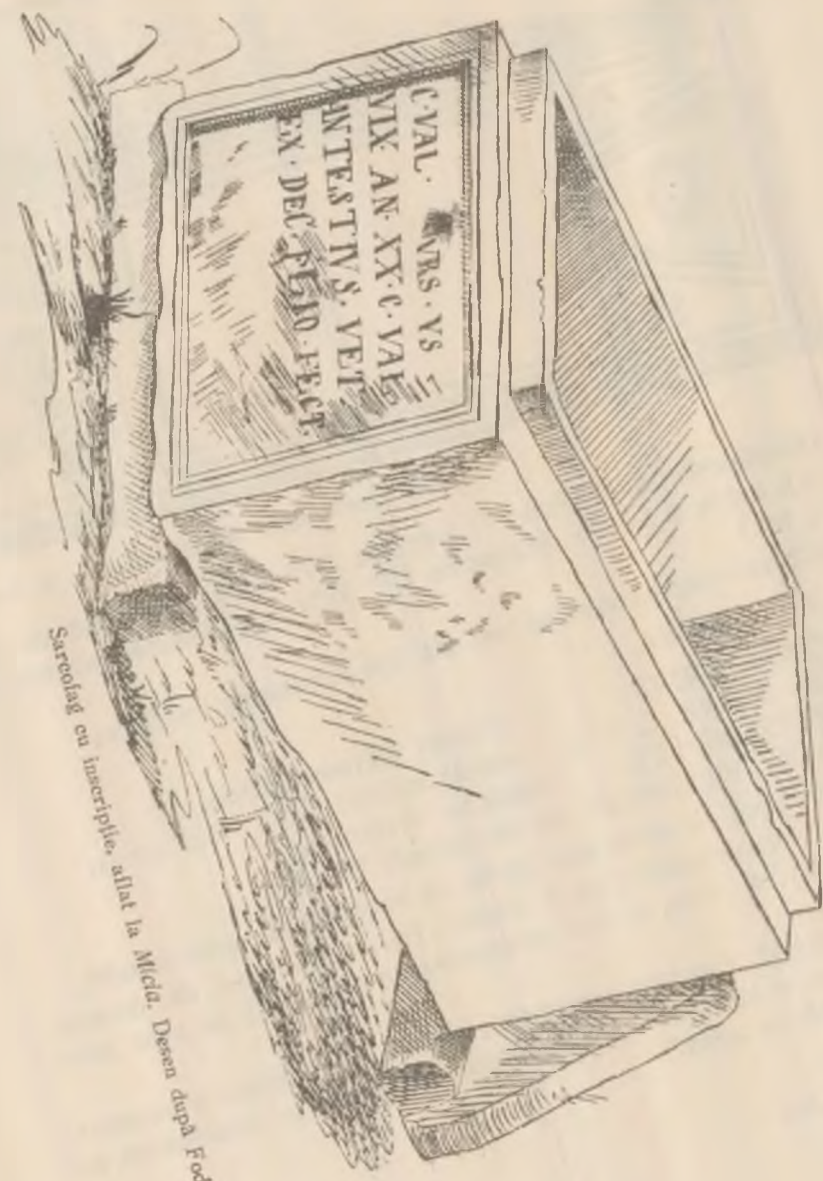
În interiorul lui s'au aflat următoarele obiecte, azi pierdute și acestea: vase mici din lut, o sabie de bronz, o platoșe de argint cu ornamentații în relief și două inele cu gemeni²⁾.

¹⁾ Fodor, *l. c.*

²⁾ *C. I. L. III 1383.*

OCTAVIAN FLOCA

Fig. 3.

Sarcofag cu inscriptie, aflat la Mitla. Desen dupa Fodor.

5. *Unul dintre cele mai interesante monumente funerare din [Napoca] este, fără îndoială, sarcofagul descoperit în strada Avram Iancu, în curtea fabricii de sârmă Leber, împreună cu alte sarcofage*¹⁾. Sarcofagul se află adăpostit în muzeul din Cluj.

Este un sarcofag improvizat, în sensul că a fost făcut din materialul altor monumente romane. Cutia se compune din două bucăți bine distincte, din două monumente anterioare: un cippus funerar (dim. 1.50 x 0.90 x 0.64 m.) cu inscripție pe una din laturi — monument asupra căruia voiu reveni — și din partea superioară, mai bine zis din acoperișul unei aedicula.

Cippus-ul, de formă obișnuită rectangulară, așezat cu latura scrisă pe pământ, iar în cea opusă executându-i-se o escavație în formă de cutie, a fost transformat în arca. Lungimea lui însă, nefiind suficientă pentru a servi de mormânt unei persoane adulte, a fost completat cu un alt monument, cu acoperișul de aedicula amintit, care, întors cu partea scobită în sus și pus la capătul cippus-ului, au format, împreună, cutia sarcofagului. Forma acestui acoperiș de aedicula, foarte puțin transformat pentru noua lui întrebuințare, este bine cunoscut în Dacia²⁾.

Acoperișul sarcofagului e și el o piesă improvizată, întrebuințându-se și de data aceasta monumente funerare luate dela morminte mai vechi.

Elementele plastice de pe aceste monumente ne arată caracterul funerar pe care l-au avut în prima lor întrebuințare.

În interiorul sarcofagului s'a aflat un inventar foarte prețios, în ce privește datarea mormântului. El constă din patru ace ornamentale (Fig. 4), de diferite forme, toate cu caracteristicile aceleiași epoci.

Înainte de a trage concluziile ce se desprind atât din acest inventar, cât și din întrebuințarea de două ori a aceluiași monumente, dau mai jos și inscripția de pe fundul sarcofagului³⁾.

¹⁾ N. Covaciu, *Descoperiri arheologice în Cluj*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania*, 1926—1928, p. 218—223; C. Daicoviciu, *Există monumente creștine în Dacia Traiană din sec. II—III?*, în *Anuarul Institutului de Studii Clasice Cluj*, vol. II, 1933—35, p. 192—209.

²⁾ Vezi, pentru comparație, aediculele și fragmentele de aedicule păstrate în muzeul din Deva. Acoperișurile acestora sunt asemănătoare acoperișurilor de sarcofage cu fronton și acrotere, cu deosebirea că acoperișurile de aedicule sunt cu mult mai scurte, creasta mediană mai domoală — în niciun caz nu e ascuțită — în colțuri, la unul din capete, având două acrotere ca și acoperișurile de sarcofage, iar la celalalt capăt, la cel din față (deci în partea principală), în loc de acrotere, găsim reprezentat câte un leu culcat pe labe, așa cum se obișnuiește în arta sepulcrală.

³⁾ C. Daicoviciu, *Anuarul Comisiunii Mon. Istorice, secția pentru Transilvania*, 1929, p. 310—311; și *Anuarul Inst. de Studii Clasice*, vol. II, 1932—1935, p. 199.

Fig. 4.

Inventarul unui sarcofag aflat la *Napoca*.

D.	M.	D(is) M(anibus)
CL. VALENTINUS		Cl(audius) Valentinus
VIX. ANNIS. XX.		Vix(it) annis XX
VALERIA. VALENTI		Valeria Valenti-
NA FILIO PISSIM		na filio piissimo
în cerc: OPT(o) S(it) T(ibi) T(erra) Le(vis).		

Din cele arătate, se desprinde, dela sine, constatarea că mormântul nu a putut aparține primelor monumente romane din Dacia. Dela prima întrebuințare a monumentelor până la folosirea lor din nou, a trebuit să treacă un anumit timp, un timp îndelungat, căci numai așa ne putem explica cum de monumentele au putut fi luate dela morminte mai vechi, căroro le-au aparținut, și întrebuințate din nou. Acest fapt argumentează, întru câtva, și el originea târzie a mormântului. Datarea lui s'a făcut, însă, de C. Daicoviciu¹⁾, pe baza inventarului, arătând că el aparținea epocii posteroare părăsirii Daciei, fiind opera resturilor din populația romană rămasă în nordul Dunării. La fel, d-sa constată caracterul creștin al monumentului în a doua lui întrebuințare.

¹⁾ C. Daicoviciu, *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Cluj, vol. II, 1933—35, p. 204 sqq.

B) SARCOFAGE DE PIATRĂ LIPSITE DE INSCRIPȚII ȘI ORNAMENTAȚII

a) *Morminte desgropate, în anul 1933, în partea de Sud-Est a Clujului de azi, în strada Plugarilor. Inedite.*

Descoperirea monumentelor funerare în această parte a localității este un fapt obișnuit. Locul unde au fost aflate mormintele, face parte din vechea necropolă a Napocci (Fig. 8).

În cele ce urmează, voi descrie sarcofagele aflate în strada amintită, cu ocazia unor lucrări de canalizare, executate de-a-lungul acestei străzi, în porțiunea cuprinsă între casele cu Nr. 14-18 (Fig. 5).

În șanțul săpat în mijlocul străzii, au fost desgropate cinci morminte romane, dintre care patru le-am putut cerceta, mai de aproape, cu ocazia descoperirii. Două din ele, Nr. 1 și 3, se află în proprietatea Muzeului Institutului de Studii Clasice al Universității din Cluj, iar celelalte au fost lăsate în pământ, pe locul unde se aflau.

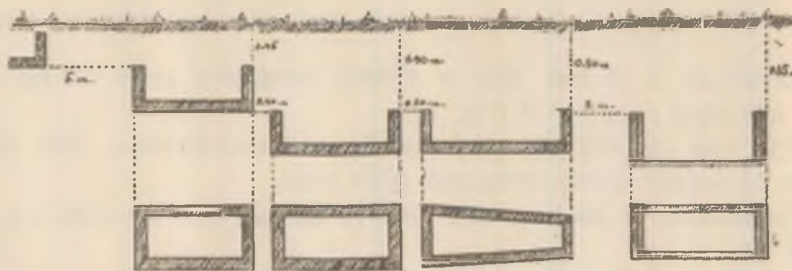

Fig. 5.

Planul de situație al sarcofagelor aflate la *Napoca* (str. *Plugarilor*).

Sarcofagul 1. A fost desgropat în fața porții cu Nr. 13. E construit din șase table de piatră de var (Fig. 6).

Adâncimea 0.45 m., sub nivelul actual al străzii.

Dimensiunile în interior: lung de 1.60 m., lat de 0.58 m., adânc de 0.35 m. Lungimea scheletului: 1.45 m.

Scheletul, intact, era așezat pe un strat de var, gros de 5 cm.

Capacul, format dintr'o lespede groasă de 15—17 cm, era spart în mai multe bucăți.

Cu toate că mormântul nu fusese jefuit, nu s'a aflat în el nimic, înafară de schelet.

Sarcofagul 2. S'a zflat în dreptul ferestrei de lângă poarta casei Nr. 13. E un sarcofag cioplit dintr'o singură bucată.

Dimensiunile în interior: lung de 1.70 m., lat de 0.58 m., adânc de 0.45 m. Grosimea pereților: 16 cm.

Capacul, dintr'o singură bucată, orizontal.

Adâncimea mormântului sub nivelul actual: 1.30 m. Fundul cutiei, în interior, la capăt, avea o mică ridicătură. Tot în interiorul cutiei, pe fund, se afla un strat de var, gros de 8—10 cm.

Monumentul a fost lăsat în pământ pe locul unde se afla.

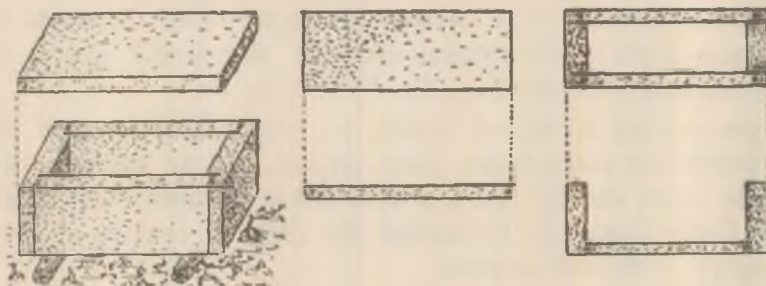

Fig. 6. Sarcofag, format din mai multe bucăți, aflat la Napoca (str. Plugarilor).

Sarcofagul 3. A fost aflat în dreptul ferestrelor casei cu Nr. 13, la aceeași adâncime ca și Nr. 2 (Fig. 7).

Cutia este mai lată la cap și mai îngustă spre picioare. Este singurul sarcofag cu această formă, desgroptat până acum.

Dimensiunile în interior: lung de 2.10 m., lat de 0.40—0.50 m., adânc de 0.40 m.

Capacul — o lespede — spart, avea lungimea de 1.10 m., lățimea de 0.75 m., grosimea de 0.20 m.

Ridicătura dela cap, din interiorul cutiei, se află și la acest sarcofag. Lângă sarcofag am găsit un fragment de coloană și fragmente de țigle, provenite dela alte construcții funerare.

Mormântul 4. E un mormânt din țigle. Descrierea lui o vom face la mormintele din cărămizi și țigle.

Sarcofagul 5. A fost desgroptat numai în parte, în fața casei cu Nr. 11. Săpăturile oprindu-se aci, n'a putut fi cercetat mai de aproape. E un sarcofag dintr'o singură bucată, asemănător cu cele precedente.

Morminte din cărămizi și țigle, ce nu au putut fi cercetate, au fost observate și în strada Muncitorilor, o stradă paralelă cu a Plugarilor.

După cum am văzut, patru din sarcofagele aflate în secțiunea săpată în strada Plugarilor, sunt din piatră de var, iar unul din țigle. Două din cele

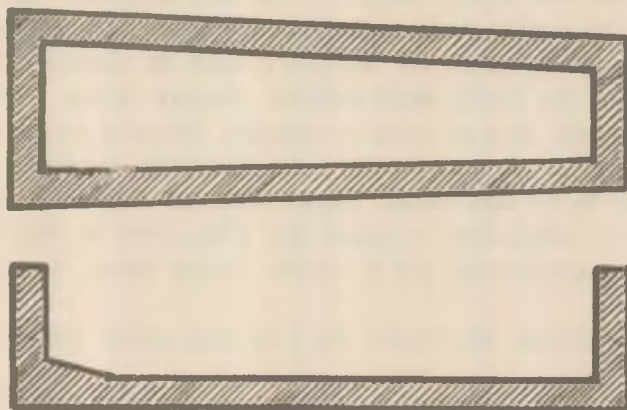

Fig. 7.

Sarcofag aflat la *Napoca* (str. *Plugarilor*). Secțiuni.

de piatră (Nr. 2 și 3), sunt fabricate dintr'un singur bloc, iar unul (Nr. 1), din cinci lespezi, care formau cutia și una care servea de acoperiș. Al cincilea, tot din piatră de var, nu l-am putut descrie în amănunțime, nefiind desgropat complet.

În mormintele Nr. 1, 2, 3 și 4, s'au aflat și scheletele celor morți, intacte, însă, nu au rămas decât cele dela Nr. 1 și Nr. 4, căci mormintele Nr. 2 și 3 au fost deschise de muncitorii care au lucrat la canalizare, iar scheletele din ele aruncate.

Orientarea tuturor sarcofagelor, și deci a scheletelor, era cu axa principală spre Est-Vest, în lungul străzii actuale, cu capul spre Vest. Mortul era îndreptat, așa dar cu fața spre răsărit.

Toate scheletele au fost așezate pe un strat de var, gros de cca. 5-10 cm.

Pe pereții cutiilor sau pe capac nu s'a aflat niciun ornament sau inscripție. Din punct de vedere arhitectonic, ele fac parte din cea mai simplă formă de sarcofag roman. Executate dintr'un material nu prea rezistent, aceste sarcofage se reduc la cutie (*arca*), scobită dintr'un singur bloc de piatră, și capacul format dintr'o lespede, sau ca sarcofagul Nr. 1, care e construit din mai multe table de piatră.

În interior, Nr. 2 și 3, acolo unde cel mort era așezat cu capul, aveau o mică ridicătură, întâlnită foarte des la sarcofagele din cuprinsul Daciei.

Sarcofagele din strada *Plugarilor*, comparate cu celelalte sarcofage din *Napoca*, sunt inferioare atât ca execuție, cât și ca monumentalitate.

Mormintele din strada Plugarilor nu sunt singurele aflate la Napoca. Cu mulți ani mai înainte, au fost desgropate o serie de alte morminte. Unele din acestea au pierit, așa că nu mai pot fi luate în discuție în studiul sarcofagelor romane din Dacia, decât indirect. Singure acelea au fost ferite de o nimicire completă, care au intrat în colecțiile Muzeului Institutului de Studii Clasice din Cluj. Aci se păstrează în total 12 bucăți sarcofage mari și mici, toate provenite de pe raza vechei așezări romane *Napoca*¹⁾. Dintre sarcofagele intrate în colecțiunile muzeului din Cluj, patru au fost desgropate în actuala stradă Kogălniceanu, trei în strada Avram Iancu, iar cinci în strada Casian (Fig. 8).

Toate sarcofagele din muzeul din Cluj sunt relativ bine conservate.

b) Sarcofagele din strada Kogălniceanu. Au ieșit la iveală odată cu săparea temeliei clădirii centrale a Universității.

Sarcofagul 1. E un monument mare de proporții impunătoare. E bine păstrat, cu toate că prezintă urme de violență.

Dimensiunile. Cutia: lungă de 2.25 m., lată de 0.90 m., înaltă de 0.92 m. Acoperișul are cam aceeași lungime și înălțime ca și cutia.

În interiorul cutiei se găsește obișnuita ridicătură în formă de pernă. Monumentul e simplu, lucrat numai din daltă.

Capacul e în formă de acoperiș, cu acrotere în colțuri. Creasta longitudinală a acoperișului nu se află pe aceeași înălțime cu înălțimea acroterelor, ci e mai înaltă. La cele două capete, *arca* era prinsă de *operculus* prin niște scoabe puternice.

Sarcofagul 2. E cu ceva mai mic decât cel precedent, dar tot impunător.

Dimensiunile cutiei: lungă de 2.20 m., lată de 1 m., înaltă de 0.80 m. Capacul: lung de 2.21 m., lat de 1.05 m. Înălțimea frontonului, de 0.65 m.

Ca formă, este un monument absolut identic cu primul, însă mai prost conservat.

Sarcofagul 3. Și acesta aparține unei persoane adulte. E de același tip cu cele precedente.

Dimensiunile cutiei: lungă de 1.90 m., lată de 0.80 m., înaltă de 0.75 m. Lungimea și lățimea capacului sunt cu câțiva cm., mai mari decât a cutiei.

Înălțimea frontonului e de 0.35 m. Urme de violență se observă și la acesta.

Sarcofagul 4. E un sarcofag mic de copil.

¹⁾ *Archaeologiai Ertesitő*, 1895, p. 382; N. Covaciu, *Descoperiri arheologice în Cluj*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania*, 1926—1928, pag. 218—223.

Dimensiunile cutiei: lungă de 0,94 m., lată de 0,44 m., înaltă de 0,28 m. Capacul este mult deteriorat; din cele patru acrotere de odinioară una singură se mai păstrează.

După cum se vede, cele patru sarcofage de piatră, descoperite în Cluj, strada Kogălniceanu, prezintă caractere comune, sunt aproape identice. Ceea ce le deosebește, e mai mult diferența de mărime și nu de formă. Ele fac parte din grupul sarcofagelor compuse dintr'o cutie rectangulară, simplă,

Fig. 8.

Necropola dela Napoca. Plan de situație.

fără nicio ornamentație specială și un capac cu acrotere și cu fronton triunghiular. Creasta tuturor acoperișurilor e foarte jugulată, întrecând, ca înălțime, înălțimea acrotelor. În interior, fiecare cutie de sarcofag prezintă, la unul din capete, ridicătura în formă de pernă. Capacul e prins de cutie prin niște scoabe puternice de fier.

Mormintele sunt lipsite de inventar, căci niciunul din ele nu a rămas nejfuit. Violarea s'a făcut, prin spărturi, executate în acoperiș, probabil încă în antichitate.

Toate sarcofagele din strada Kogălniceanu sunt din piatră de nisip, scoasă din carierele din apropierea localității.

c) *Mormintele din strada Avram Iancu*¹⁾.

Sarcofagul 1. Sarcofag de copil, cu următoarele dimensiuni: lung de 0,87 m., lat de 0,55 m., înalt de 0,41 m. Capacul: lung de 0,94 m., lat de 0,59 m., înalt de 0,29 m.

¹⁾ N. Covaciu, *o. c.*, p. 220—221.

În interiorul sarcofagului s'a aflat o monetă de bronz și doi cercei de aur (Fig. 9).

Sarcofagul 2. În aceeași stradă, la casa cu Nr. 42, s'a desgroptat cutia unui sarcofag de copil.

Dimensiunile cutiei: lungă de 1.23 m., lată de 0.53 m., înaltă de 0.46 m. Acoperișul lipsește.

Sarcofagul 3. Cel mai însemnat sarcofag, aflat în strada Avram Iancu, este un sarcofag improvizat, executat din materialul unor monumente funerare mai vechi, cărora li s'a dat o nouă întrebuințare. De acesta m'am ocupat la sarcofagele cu inscripții (vezi pag. 11—12).

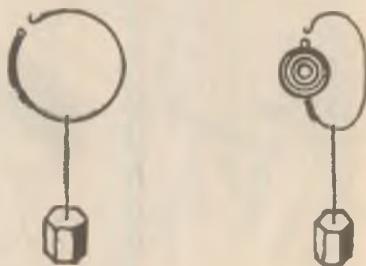

Fig. 9. Cercei de aur aflați la Napoca, în interiorul unui sarcofag.

d) *Mormintele din strada Casian.* Au fost descoperite în anul 1928, în pivnița casei cu Nr. 31/b. ¹⁾

Sarcofagul 1. Acest sarcofag, de piatră, foarte deteriorat, nu a putut fi reconstituit. O descriere a monumentului nu e posibilă.

Sarcofagul 2. Deși spart, a putut fi reconstituit în întregime (Fig. 10).

Dimensiunile: lung de 2.10 m., lat de 0.89 m., înalt de 0.73 m. Capacul: lung de 2.12 m., lat de 0.90 m. Înălțimea frontonului, de 40 cm.

Sarcofagul aparține celor cu arca simplă și cu operculus-ul în formă de acoperiș, cu acrotere și cu fronton triunghiular.

Sarcofagul 3. Provine dela mormântul unui copil. Nu ni s'a păstrat din el decât cutia cioplită, ca și la celelalte, dintr'o singură bucată.

Dimensiunile cutiei: lungă de 0.84 m., lată de 0.45 m., înaltă de 0.32 m.

Probabil că acoperișul avea forma descrisă la celelalte sarcofage, împreună cu care a fost aflat. Cu toată precizia, nu pot susține, însă, acest lucru.

¹⁾ N. Covaciu, *o. c.* pag. 221—222.

Sarcofagul 4. Din acesta, deasemenea nu s'a păstrat decât cutia.

Dimensiunile: lungă de 2.28 m., lată de 0.93 m., înaltă de 0.78 m.

Orice date, pentru o descriere mai amănunțită a monumentului, lipsesc.

Sarcofagul 5. Ceva mai departe de mormintele descrise, la cca. 50 m. de acestea, în aceeași stradă, la casa Nr. 33, s'a desgropat un alt mormânt. Din dimensiunile reduse ale sarcofagului — lung de 1 m., lat de 0.57 m., înalt de 0.45 m. — se vede că și acesta aparținea unui copil.

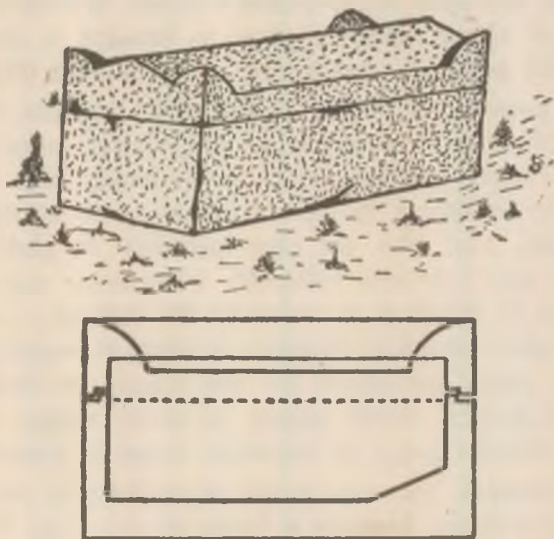

Fig. 10.

Sarcofag aflat la *Napoca* (str. *Casian*).

Capacul se aseamănă, ca formă, cu cele precedente. Frontonul e înalt de 0.28 m.

În interiorul acestui mormânt jefuit s'a aflat un ac de os.

Sarcophagele din strada *Avram Iancu* și *Casian* sunt din același material ca cele din *Kogălniceanu*. Exceptând un sarcofag din strada *Avram Iancu*, al cărui acoperiș e drept, fără acrotere și fără fronton, toate celelalte sarcophage au aceeași formă. Ceea ce le deosebește însă, pe primele de cele din strada *Kogălniceanu*, e constatarea că, pe când la sarcophagele din str. *Avram Iancu* și *Casian* înălțimea acroterelor și înălțimea frontonului cad pe aceeași linie, având, deci, aceeași înălțime, la cele din str. *Kogălniceanu* înălțimea frontonului e mai mare decât a acroterelor.

Afară de unul singur, toate mormintele au fost jefuite în cursul timpului, așa încât au fost aflate fără inventare.

e) *Sarcofage aflate în necropola dela Potaissa (Turda)*. În necropola localității Potaissa au fost desgropate, incidental, în cursul anilor, foarte multe monumente. O descriere potrivită a diferitelor descoperiri nu s'a făcut.

Primul care a dat o oareșică atențiune acestor monumente, menționându-le în scris, a fost I. Téglás. El ne dă chiar o schiță a situației mormintelor descoperite și cercetate de el¹⁾.

Locul în care au fost descoperite monumentele, de care mă voi ocupa în cele ce urmează, face parte din necropola Potaissei. În urma diferitelor descoperiri, s'a constatat că necropola Potaissei se întindea în unghiul format de bifurcarea actualelor șosele Turda-Câmpeni și Turda-Aiud (Fig. 11).

Mormintele amintite de Téglás au fost aflate, așa dar, în acea parte a așezării romane, din care, atât înainte de desgroparea mormintelor descrise de el, cât și după aceea, au ieșit foarte des la lumina zilei, întâmplător sau din săpături făcute intenționat în acest scop, astfel de monumente funerare. Așa, în anul 1886, s'au aflat aci șase sarcofage de piatră — două mai mari și patru mai mici²⁾, în anii 1894—95 treisprezece morminte — douăsprezece sarcofage de piatră și un mormânt de cărămizi — în anii 1936 și 1937, la fel, s'au aflat mai multe sarcofage de piatră și morminte de cărămizi, etc. Despre toate aceste descoperiri ne vom ocupa, pe rând, în marginea posibilităților și a datelor, relativ puține, ce ne-au rămas, descriindu-le și încadrându-le la diferitele grupe de sarcofage, fixate în această lucrare.

În cele ce urmează, mă voi ocupa de sarcofagele desgropate în anii arătați mai sus, și amintite, în parte și foarte pe scurt, de Volensky Gh.³⁾, apoi, mai precis, împreună cu două schițe ale descoperirii, de către Téglás⁴⁾, care, pe lângă simpla lor descriere, face și câteva reflexii asupra necropolei romane dela Potaissa.

Desgroparea mormintelor s'a făcut, după cum am anticipat, în urma unor descoperiri anterioare, cercetătorii fiind conduși și de undulațiile și micile ridicături ale terenului, fapt care indica locul mormintelor⁵⁾. Azi — în urma lucrărilor agricole intense ce se execută pe locul necropolei — terenul a fost complet nivelat. La suprafață nu mai sunt marcate prin nimic mormintele pe care, eventual, le-ar mai ascunde subsolul. Tot ce s'a aflat, în timpul din

¹⁾ I. Téglás, *A keresztesmezei sárkophagokról* în *Archaeologiai Értesítő*, XVI, 1896, p. 65—68.

²⁾ I. Téglás, *o. c.*, p. 65.

³⁾ Volensky Gh., *Kökoporsókról a keresztesmezőn* în *Archaeologiai Értesítő*, XV, 1895, p. 72—73.

⁴⁾ I. Téglás, *o. c.*, p. 65—68.

⁵⁾ Volensky, *o. c.*, p. 72—73.

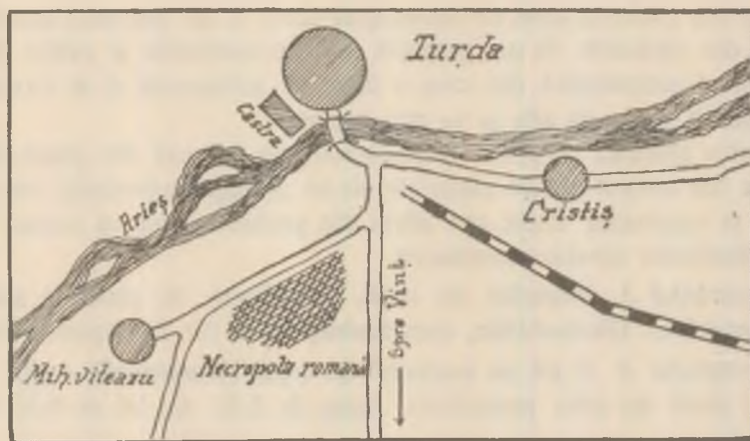

Fig. 11.

Necropola dela *Potaișsa*. Plan de situație.

urmă, în acest loc, e atribuit întâmplării și nicidecum unor indicii sigure, care să fi determinat pe cercetători la săpături speciale. Desgroparea mormintelor ce se mai ascund în pământ, nu s'ar mai putea face decât în urma unor săpături care să cuprindă întreaga suprafață a necropolei.

Se înțelege că odată cu desgroparea mormintelor s'au aflat și alte monumente sepulcrale. Din ele nu s'a păstrat însă aproape nimic, toate fiind distruse și folosite ca material de construcție de cei care le-au aflat.

Să luăm pe rând aceste morminte.

Mormântul 1. Sarcofag de piatră, orientat în direcția Est-Vest, cu capul spre Vest.

Dimensiunile cutiei: la exterior: lungă de 2.05 m., lată de 0.90 m., înaltă de 0.80 m. În interior: lungă de 1.75 m., lată de 0.60 m., adâncă de 0.65 m.

Cutia sarcofagului, în interior, la cap, prezenta o mică ridicătură în formă de pernă.

Capacul, în formă de acoperiș de casă, e prevăzut în cele patru colțuri cu acrotere (Téglás le numește „szarvak“-coarne)¹⁾. Frontonul are forma triunghiulară. Înălțimea frontonului e de 45 cm.

Pentru o cât mai bună închidere, capacul și cutia erau prevăzute jur împrejur cu niște creștături speciale („lambă“).

Mormântul 2. Sarcofag de copil, orientat în direcția NV—SE.

Dimensiunile. Lung de 1.17 m., lat de 0.63 m., înalt de 0.43 m. În interior, cutia sarcofagului nu prezenta nicio ridicătură. Capacul, orizontal,

¹⁾ Arch. Ert., 1896, p. 66.

era făcut din cărămizi arse, de dimensiuni mari. E un mormânt combinat din piatră și din cărămidă. El nu prezintă ceva caracteristic și unitar din punct de vedere al materialului din care e făcut, al arhitecturii și al formei. Astfel de combinații vom mai afla și în alte cazuri.

Pentru lucrarea prezentă, monumentele, fie că sunt din piatră, din cărămidă sau din ambele aceste materiale, ele au aceeași importanță, toate putând conduce la rezolvarea uneia sau alteia din problemele ce se impun, în legătură cu studierea acestor monumente.

Mormântul 3. Mormânt de copil. Sarcofagul, de piatră, e asemănător cu cel precedent. Dimensiunile, cam aceleași ca la Nr. 2. Capacul, din piatră.

Mormântul 4. E tot un mormânt de copil. Dimensiunile cutiei, cu ceva mai mari decât ale celor precedente. Lung de 1.35 m., lat de 0.60 m., înalt de 0.43 m.

Ca și la sarcofagul Nr. 1, cutia și acoperișul au, de jur împrejur, niște creștături („lambă“), pentru a se închide cât mai bine. În interiorul cutiei se află și aci ridicătura dela cap în formă de pernă.

Monumentul a fost executat cu mai multă grijă, decât cele precedente.

Mormântul 5. Orientat în direcțiunea Sud-Nord. Acoperișul, ca și cutia, este din piatră. Monumentul e cam deteriorat.

Dimensiunile: lung de 2.25 m., lat de 1 m., adânc de 0.72 m. Execuția, bună. Creștăturile speciale de pe marginile cutiei și ale capacului, pentru o cât mai perfectă închidere a sarcofagului, există și aci. La fel, ridicătura din interiorul cutiei.

Mormântul 6. A fost aflat lângă cel dela Nr. 5, paralel cu el, având aceeași orientare.

Dimensiunile. Lung de 2.06 m., lat de 0.73 m., adânc de 0.63 m. Cutia e asemănătoare cu cele precedente. Capacul acestui sarcofag face excepție dela cele amintite mai sus. Iată cum ni-l prezintă Téglás, care l-a văzut și descris:

În timp ce acoperișurile primelor morminte descrise erau executate în formă de acoperiș de casă, cu frontonul triunghiular și cu acrotere emisferice în cele patru colțuri, la acesta din urmă acoperișul era orizontal, cu colțurile puțin bombate și doar la mijloc, lespedeă-capac prezenta o mică ridicătură. Păcat că I. Téglás nu a dat o fotografie sau un desen al acestui acoperiș, atât de interesant. Din descrierea pe care a lăsat-o el, nu ne putem face o idee absolut clară și precisă despre forma acoperișului. Că el se deosebea de celelalte e clar, căci și Téglás ține să accentueze această deosebire.

În ce privește execuția, tot Téglás spune că e un sarcofag bine lucrat.

În interiorul cutiei, pe fund, se afla un strat de var. Felul răspândirii stratului de var pe suprafața fundului de sarcofag e cât se poate de interesantă. Pe margini avea o grosime de 5 cm., la mijloc, acolo unde era așezat corpul celui mort, era mult mai subțire, abia de 2 cm. (aci prezenta, deci, o mică adâncitură). La cap, stratul de var era atât de gros, încât forma o ridicătură, așa cum se află în alte cazuri, la sarcofagele din piatră, un fel de pernă, care face corp comun cu sarcofagul propriu zis.

Așa dar, varul era astfel răspândit pe suprafața cutiei, încât da impresia unui „culcuș“. După felul răspândirii varului și a formei pe care a luat-o, am putea presupune că varul, la așezarea mortului, era încă moale, luând, prin apăsare, forma corpului omenesc, rămânând astfel mai subțire la mijloc și mult mai gros spre margini (?).

Dintre mormintele descrise, toate jefuite, acesta este primul care a dat la iveală câteva resturi din inventarul de odinioară al mormântului. S'au aflat resturi de schelet, fragmente de vase și fragmente de obiecte decorative din bronz. Astfel, fragmentul unei cătărame și al unei plăci decorative.

Mormântul 7. Imediat lângă mormântul Nr. 6, s'a aflat un sarcofag mic de copil.

Dimensiunile: lung de 1.15 m., lat de 0.45 m., înalt de 0.42 m. Capacul, în formă de acoperiș de casă, cu frontonul triunghiular. Înălțimea frontonului, de 20 cm.

Sarcofagul era bine executat. În interiorul cutiei, s'a aflat un strat de var. Varul era așezat la fel ca în mormântul Nr. 6¹⁾.

Mormântul 8. Orientarea: cu axa principală în direcția Nord-Est-Sud-Vest.

Dimensiunile: lung de 1.62 m., lat de 0.51 m., înalt de 0.33 m. E un mormânt de copil. Fiind jefuit, capacul a fost găsit spart.

Mormintele 9 și 10. Dela mormântul Nr. 5 spre Vest s'au mai aflat două morminte orientate cu axa principală în direcția Nord-Sud. După dimensiunile lor, destul de reduse, cca. 1.60 m., pare că au aparținut unor copii. Din lipsă de date, nu le pot descrie mai de aproape.

Mormintele 11 și 12. Ambele erau orientate în direcția NV—SE, paralel, unul lângă celalalt. Sunt două sarcofage de dimensiuni mari: lungi de 2 m., late de 0.77 m. Erau executate din piatră de nisip.

¹⁾ Morminte cu var pe fundul sarcofagului am aflat și eu la Napoca, în strada Plugarilor. Aproape toate mormintele aflate acolo aveau acest material pe fund. Deosebirea este că, la cele din Napoca, răspândirea varului era aproape uniformă pe întreaga suprafață a cosciugului, în timp ce la cele dela Potaissa, era așa cum am arătat mai sus,

Acoperișul, cu acrotere mari, emisferice, în cele patru colțuri.

Dela mormântul No. 12 spre Est s'a aflat un mormânt de cărămizi. Pe acesta îl vom descrie la mormintele de cărămizi, care formează un grup aparte.

Toate sarcofagele, descoperite la Potaissa și descrise de Tég'ás, aparțin, exceptând mormântul dela Nr. 6, cu acoperiș special, și mormântul de cărămizi, unuia și aceluiași tip: sarcofage dintr'un singur bloc de piatră, cu acoperișul în formă de acoperiș de casă, cu fronton triunghiular, iar în cele patru colțuri cu acrotere.

Acesta este cel mai răspândit tip de sarcofag din cuprinsul Daciei. Este, am putea spune, sarcofagul cu răspândire generală.

Toate sarcofagele dela Turda sunt din piatră slabă, adusă din cariera dela Hida, care se află la o distanță de circa 35 Km. de Turda. Aceasta este cariera care a furnizat cel mai bogat material de construcție, pentru diferitele monumente dela Potaissa.

Ca de obicei, toate mormintele au fost jefuite. Din inventarul lor nu cunoaștem aproape nimic.

Orientarea mormintelor am arătat-o la descrierea fiecăruia. S'a putut constata că nu aveau o orientare unitară.

Ca răspândire, mormintele erau așezate foarte dese, aflându-se la mici distanțe unele de altele. Așa se explică cum de a putut ieși, dintr'un teren relativ mic ca suprafață, un număr atât de însemnat de morminte. Acest lucru s'a putut observa cu toate ocaziile, când s'au descoperit morminte în necropola dela Potaissa.

Din cele treisprezece morminte desgropate, azi nu mai posedăm niciunul, căci înafară de sarcofagul dela Nr. 12, toate au fost nimicite, îndată după descoperire.

f) Morminte dela Potaissa, desgropate, în vara anului 1936, în necropola romană¹⁾.

Mormintele pe care le descriu în cele ce urmează, au fost descoperite în aceeași necropolă în care au fost descoperite și celelalte morminte dela Potaissa, descrise până aci, la distanța de cca. 2 Km. de orașul Turda, la întretăierea căii ferate Turda—Abrud cu șoseaua Turda—Aiud, cu prilejul construirii unei cazărmi (Fig. 11).

¹⁾ Imprejurările în care au fost aflate mormintele pe care le-am examinat ulterior și subsemnatul, le descriu după raportul înaintat de dl I. Russu, Comisiunii Monumentelor Istorice din Cluj, raport care mi-a fost pus la dispoziție, cu toată bunăvoința, de către dl prof. C. Daicoviciu, secretarul Comisiunii.

Cu ocazia amintită, într'o secțiune săpată în adâncime de 1.50—2 m., lungă de 70 m. și lată de 12 m., au fost scoase la suprafață o serie de morminte romane, și anume: două sarcofage de piatră, cu acrotere, împreună cu acoperișurile corespunzătoare, două cutii, două acoperișuri și câteva fragmente de sarcofage din piatră de calcar (materialul de construcție provine din carierele din vecinătatea Potaissei), șase morminte de cărămidă, ceramică (4 oale mari, 2 mai mici), apoi, ca de obicei la orice descoperire romană, cioburi, două monete, un colan de mărgelă, etc. (Fig. 12).

Înafara secțiunii săpate, la 25 m. de colțul drept al acesteia, s'a descoperit un sarcofag de piatră.

Pe lângă faptul că aproape toate aceste morminte au fost jefuite din vechime, ele nu au putut fi observate nici cu ocazia desgropării decât în parte, fiind aflate incidental, neprovenind din săpături sistematice.

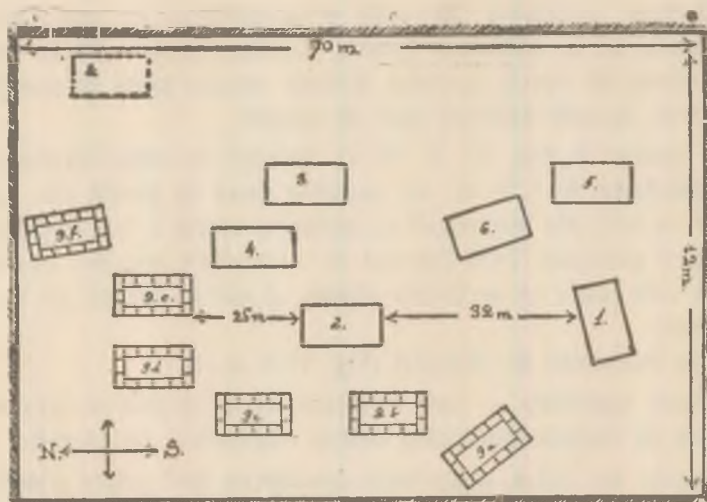

Fig. 12. Planul de situație al mormintelor desgropate la *Potaisa*, în anul 1936.

1. Sarcofag mare cu acrotere. E rupt în mai multe bucăți, fiind violat din antichitate.

Dimensiuni: lung de 2.18 m., înalt, cu capac cu tot, de 1.28 m. Cutia în interior: lungă de 1.92 m., înaltă de 0.78 m., largă de 0.60 m. (Fig. 12/1, Fig. 13).

Sarcofagul era așezat pe un strat de argilă. Orientarea: cu capul spre V—SV.

2. Sarcofag de mărime mijlocie (Fig. 12/2, Fig. 13).

Dimensiuni: lung de 1.50 m., înalt de 0.75 m. (cu capac cu tot). Cutia în interior: lungă de 0.40 m., largă de 0.54 m. Orientarea: cu capul spre Nord. Distanța de primul: cca. 30 m.

3. Cutia unui sarcofag dintr'un singur bloc. Resturi din acoperiș (Fig. 12/3).

Dimensiunile cutiei: lungă de 1.32 m., lată de 0.60 m., înaltă de 0.41 m. În interior: lungă de 1.10 m., lată de 0.48 m., înaltă de 0.30 m.

4. Cutia unui sarcofag, cu aproape aceleași dimensiuni ca cea precedentă: 1.35 X 0.65 X 0.46 m. (în interior 1.10 X 0.50 X 0.35 m.) (Fig. 12/4).

5. Acoperișul unui sarcofag, aflat lângă Nr. 6. Dimensiuni: lung de 1.17 m., lat de 0.47 m., înalt de 0.22 m. (Fig. 12/5).

6. Acoperiș de sarcofag, cu aceleași dimensiuni ca cel dela Nr. 5 (Fig. 12/6).

7. Diverse fragmente de cutii și acoperișuri de sarcofage au fost remarcate peste tot în secțiunea făcută. Acestea sunt resturile mormintelor jefuite și distruse în cursul timpului. Urmele rămase arată că mormintele erau destul de dese, așezate aproape unul de celalalt.

8. În punctul 8, Fig. 12, la 25 m. distanță de colțul terenului săpat, s'a găsit, la adâncimea de 1.50 m., un sarcofag mare de piatră, din care a fost scos numai un colț din acoperișul cu acrotere, restul a fost cuprins în fundamentul clădirii moderne. Fără îndoială că mormintele romane, în acest loc, nu se reduc la cele aflate în secțiunea săpată, ci ele se întind pe un teren cu mult mai vast.

9. Șase morminte de cărămizi (Fig. 12/9 a—f).

Pe aceste morminte — care formează un alt capitol al prezentei lucrări — le descriu în cadrele capitolului despre mormintele de cărămizi.

După cum am văzut, mormintele descrise au fost jefuite și distruse. Niciunul nu a fost aflat întreg, nespărțit și nejefuit. Din această cauză, nu pot vorbi de un inventar al lor, lucru atât de important la descrierea și temeinica studiere a descoperirilor de asemenea natură. Obiectele aflate, răvășite în jurul mormintelor ca: cioburi, vase din lut ars — cum sunt, de ex., ulciorașele cu toartă, — o monetă din bronz dela împăratul Vespasian, un opaiț, etc., desigur că provin din mormintele descrise. Așa cum s'au aflat însă, nu se poate pune prea mare temei pe ele.

Ca execuție, sarcofagele din piatră dela Potaissa nu sunt prea îngrijit lucrate. Nu prezintă nicio ornamentație, nicio inscripție. Măștrii executori ai acestor monumente sepulcrale nu au fost conduși de vreo preocupare de ordin

Fig. 13.

Sarcofage, din piatră, dela *Potaissa*.

artistic. Cele din cărămizi, la fel, după cât s'a putut vedea, nu prezintă nici ele vreo particularitate, care să le scoată din grupul mormintelor comune.

g) Tot la Potaissa, în vecinătatea sarcofagelor descrise, s'a aflat, în toamna anului 1937, un nou grup de morminte. Acestea au fost scoase la iveală în cursul săpării unui puț, între construcția cazărmii, destinată administrației militare, și bifurcarea de drumuri Turda—Aiud (Fig. 11).

1. Sarcofag mare dintr'un singur bloc. Cutia sarcofagului și acoperișul cu acrotere, sparte.

Dimensiuni. Cutia: la exterior, lungă de 2.05 m., largă de 0.75 m., înaltă de 0.63 m., în interior, lungă de 1.77 m., largă de 0.44 m., înaltă de 0.48 m. Grosimea peretelui: 0.14 m.

În interiorul cutiei nu s'a aflat niciun obiect. Craniul: dolichocefal.

2. Sarcofag de piatră. Nu s'a păstrat decât cutia. E un sarcofag de copil.

Dimensiuni: lung de 0.99 m., lat de 0.42 m., înalt de 0.25 m. Pe fundul cutiei, la exterior, se află o frumoasă sculptură, reprezentând niște frunze admirabil executate, împletite în formă de spirală. Fără îndoială că blocul de piatră, din care a fost executată cutia sarcofagului, avusese o întrebuințare anterioară. Probabil că a servit ca element arhitectonic la vreo clădire (Fig. 14).

Fig. 14. Element decorativ pe cutia unui sarcofag, improvisat, dela *Potaissa*.

3. Sarcofag mic dintr'un singur bloc de piatră. Cutia acestui sarcofag e foarte interesant tăiată. Ea se îngustează de sus în jos, luând înfățișarea unui sicriu modern. Nu știu dacă această formă dată sarcofagului este o simplă întâmplare, sau dacă este o formă dorită, dictată de modă (Fig. 15).

Dimensiuni: la exterior, lung de 1.08 m., lărgimea jos de 0.27 m., lărgimea sus de 0.39 m., înălțimea de 0.40 m. In interior, cutia nu mai urmează linia externă — mai îngustă jos și mai lată sus.

Acoperișul e cel obișnuit, cu fronton și acrotere în colțuri.

4. Cutia unui sarcofag, fără fund și spart. Lungă de 1.93 m., lată de 0.80 m., înaltă de 0.60 m.

5. Acoperișul spart al unui sarcofag. Lung de 2 m. Poate că a aparținut cutiei dela No. 4, deși piatra din care sunt făcute e diferită.

Nici aceste monumente n'au fost scutite de mâna profanatorilor de morminte. După cum se vede ele au fost jefuite încă din vremuri foarte îndepărtate, poate chiar din antichitate. Se înțelege că în astfel de împrejurări nu ne putem aștepta, nici de data aceasta, la stabilirea inventarelor. Ceea ce s'a aflat sunt urme slabe, aruncate la o parte de jefuitori.

Acest nou grup de sarcofage poate fi studiat, însă, cu folos, din punct de vedere al formei arhitecturale. Pe lângă faptul că aceste morminte certifică încă odată existența cam a aceluiași tip de sarcofage la *Potaissa*, ele contribuie în largă măsură și la fixarea topografiei necropolei romane a localității.

Asupra originii și datării lor, ne vom opri cu alt prilej, în cadrul descrierii tuturor sarcofagelor de aceeași formă, desgropate pe teritoriul Daciei superioare. Datorită simplității lor sub orice formă, a lipsei unor elemente

Fig. 15.

Sarcofage, din piatră, desgropate la *Potaissa*.

ornamentale caracteristice, a distrugerii inventarelor, etc., ele nu pot fi studiate, sub raportul originii și al datării, decât în comparație și împreună cu alte monumente similare aflate în cuprinsul Daciei.

Deși sparte și jefuite, totuși, cele mai multe morminte din Dacia, care au putut fi notate — nu și studiate — provin dela *Potaissa*, unele descoperite întâmplător, cu ocazia diferitelor lucrări agricole sau edilitare, făcute în necropola antică, altele, cum e cel ce urmează, datorită cercetărilor speciale. Atât unele cât și altele, sunt insuficient cercetate de cei care au dat peste ele.

h) Sarcofag mare de piatră (conglomerat calcaros), aflat la Potaissa, azi în proprietatea lui Wolf Gy., din comuna Mihai Viteazul. După cât știu, monumentul este inedit.

Acest sarcofag provine din necropola antică a localității, de unde își au originea majoritatea monumentelor funerare dela *Turda*. O parte din terenul în care se află vechea necropolă aparține familiei *Wolf*.

Sarcofagul din curtea casei *Wolf* este cel mai mare și mai impozant sarcofag roman aflat la *Potaissa* și rămas încă nedistrus.

Dimensiunile. Cutia în exterior: lungă de 2.15 m., lată de 0.80 m., înaltă de 0.85 m. Capacul: lung de 2.25 m., lat de 0.83 m. Înălțimea frontonului: 0.53 m.

Cutia e executată dintr'un singur bloc de piatră calcaroasă. Ea nu este cu prea mare atențiune cioplită, așa cum s'a întâmplat, peste tot în Dacia, cu sarcofagele care aveau să fie îngropate în pământ. Cutia e întreagă.

Capacul, de tip obișnuit, e în formă de acoperiș de casă, cu frontonul triunghiular, cu acrotiere în cele patru colțuri. Creasta, ascuțită, se află la

aceeași înălțime cu acroterele. Pe una din laturi are o spărtură potrivită pentru ca cineva să poată scoate prin ea conținutul mormântului. Această spărtură formează pecetea obișnuită a violării sarcofagelor. Se înțelege că, în asemenea împrejurări, din inventarul de odinioară, desigur foarte bogat, nu ne-a mai rămas nimic. Din acest motiv, nici acest monument, admirabil, nu poate fi studiat decât din punct de vedere al formei arhitecturale, sau din alte puncte de vedere, nu însă sub raportul inventarului.

Comparat cu alte sarcofage desgropate la Potiassa, cel din curtea Wolf face într-o câțiva excepție. În primul rând e mai înalt și de proporții mai mari. Ca înfățișare, el se apropie mai mult de sarcofagele mari aflate la Napoca. Deși ar părea că între diferitele sarcofage cu acoperișul în formă de casă și cu acrotere nu există nicio deosebire, vom arăta, la capitolul concluziunilor, că totuși există între ele o deosebire, care poate fi luată în seamă și atribuită unor factori, fie legați de timpul și moșia fabricării, fie de anumite împrejurări locale.

i) *Sarcofaș din piatră de Uroiu de culoare roșie-brună, desgropat la Sarmizegetusa*¹⁾. Se păstrează în curtea muzeului din Sarmizegetusa. *Inedit.*

A fost aflat în partea de Sud a actualei comune, înafara laturei de Sud a zidului de înconjur al orașului (Fig. 16).

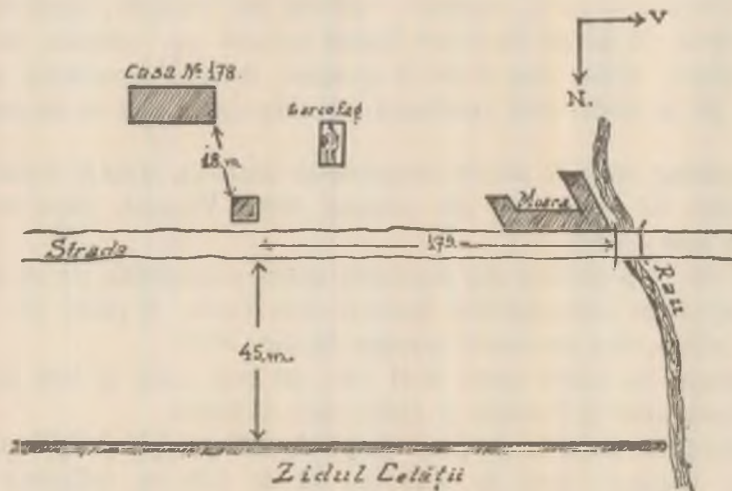

Fig. 16. Situația sarcofașului desgropat la Sarmizegetusa, la Sud de zidurile orașului.

¹⁾ Uroiul se află în valea Mureșului. Din cariera de pe acest deal s'a exploatat și s'a dus material de construcție în diferitele localități romane din Dacia, mai ales la Micia, la Germisara și la Sarmizegetusa. Monumentele din piatră de Uroiu, prin culoarea lor roșie-brună, au o înfățișare plăcută și interesantă. Nu e, însă, un material prea rezistent, în schimb e greu de fasonat.

Dimensiuni. Cutia sarcofagului, dintr'o singură bucată, are următoarele dimensiuni: în exterior, lungă de 2.30 m., lată de 1.10 m., adâncă de 0.90 m. Dimensiunile capacului în exterior: lung de 2.38 m., lat de 1.16 m., înalt de 0.56 m. (Fig. 17).

E unul dintre cele mai impozante și bine păstrate sarcofage romane aflate în Dacia.

În interiorul cutiei, în locul unde era așezat capul celui mort se află o mică ridicătură.

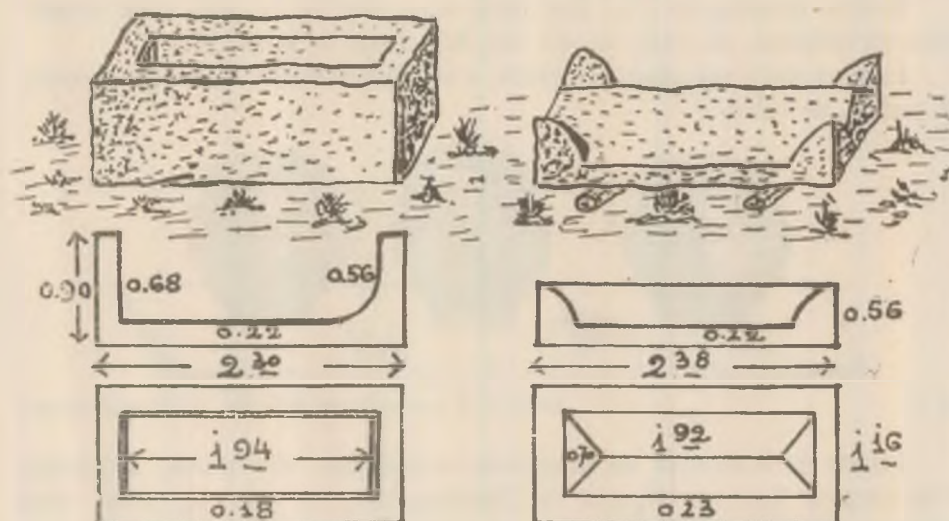

Fig. 17.

Sarcofağ mare, aflat la Sarmizegetusa (vezi și Fig. 16).

La exterior, pe fiecare latură, în partea de jos, spre capetele cutiei, se află câte o proeminență. Aci, probabil, a fost reprezentat câte un cap de lei (sau ele sunt numai reminiscentele acestora), o influență îndepărtată și foarte ștearsă a sarcofagelor cu lei în acest loc¹⁾. În tot cazul, aceste proeminențe sunt legate de ideea reprezentării unor lei. Sau, eventual, ceea ce e mai puțin probabil, sunt o reminiscentă a picioarelor pe care le aflăm, uneori, la îndepărtatele sarcofage de origină orientală²⁾.

Capacul, dintr'o singură bucată, are forma — după cum am văzut — foarte frecventă în Dacia — de acoperiș de casă, cu frontonul triunghiular,

¹⁾ Walter Altman, *Architektur und Ornamentik der antiken Sarcophage*, Berlin, 1903, p. 46, fig. 15; p. 49, fig. 17; pag. 50, fig. 18.

²⁾ Altmann, *o. c.*, p. 11, fig. 1 și 2.

în fiecare colț cu câte o acroteră remarcabilă. Creasta acoperișului e la aceeași înălțime cu partea de sus a acroterelor.

Inventarul mormântului este destul de bogat, raportându-l la altele aflate în Dacia. Un mormânt atât de impunător presupune, de altfel, o bună stare și, deci, un inventar bogat.

S'au aflat: urme însemnate din schelet, doi cercei de aur, trei vase — cupe — din lut ars, ornamentate cu cercuri în relief și o foiță din aur, care servise, fără îndoială, ca aplică pe curea sau pe stofă (Fig. 18).

Inafara sarcofagului s'au aflat două cupe identice cu cele aflate în interiorul sarcofagului, un opaiț din lut ars, fragmente de sticlă, etc.

În apropierea sarcofagului descris, s'au aflat resturile unui alt sarcofag din piatră „de Uroi”.

Fig. 18.

Inventarul mormântului dela fig. 17, Sarmizegetusa.

Înainte de a termina cu descrierea sarcofagelor din piatră, menționez că în comuna Rea, nu departe de Sarmizegetusa, se află, în curtea unui proprietar din acea comună, cutia unui sarcofag mare de piatră. Probabil că monumentul provine din Sarmizegetusa.

O altă cutie de sarcofag de piatră „de Uroi” se află în curtea unui proprietar din Lăpușnic, nu departe de așezarea dela Micia. Fără îndoială că monumentul provine din necropola acestei localități (Micia).

După informațiile pe care le deșin dela dl. C. Daicoviciu, în comuna Surduc, în curtea castelului Iosika, deasemenea se află un acoperiș de sarcofag, în pantă dublă și cu acrotere. Monumentul provine din Tihău.

C) MORMINTE DE CĂRĂMIZI ȘI ȚIGLE

O altă categorie de morminte foarte răspândite în Dacia e cea a mormintelor de cărămizi și — mai puțin frecvente — cele de țigle.

Desigur că aceste feluri de construcții funerare sunt mai puțin pretentioase decât cele de piatră, mai puțin monumentale, dar foarte frecvente. Dacă în

lucrarea aceasta numărul mormintelor de cărămizi sau de țigle, pe care le vom descrie, este inferior celor din celelalte grupe descrise până aci, aceasta se datorește, în primul rând, faptului că, ele fiind executate din material mai ușor de distrus, de transportat și de utilizat la diferitele instalațiuni legate de nevoile oamenilor dela țară, foarte multe din ele au fost distruse înainte ca cineva să le fi putut examina mai de aproape, sau să le fi putut valorifica și sub raportul științific arheologic sau istoric.

Aproape toate mormintele din cărămidă de care mă ocup, au fost desgroate de mine; observate și cercetate cu toată atențiunea cuvenită.

1. *Mormânt roman, aflat în curtea primăriei din Sarmizegetusa, în luna Noemvrie 1935, cu prilejul săpării temeliei unei ghețării. Era situat la delimitarea a'or două proprietăți actuale, jumătate în curtea Primăriei, jumătate în grădina lui C. Țarină, la distanța de cca. 200 m. dela colțul nord-vestic al zidurilor orașului antic. Inedit (Fig. 19).*

Orientarea mormântului: Est-Vest, cu o mică deplasare spre Vest. Mortul era așezat cu capul spre Est. Adâncimea, sub nivelul actual, de 0.70 m.

Dimensiuni. La exterior: lung de 2.10 m., lat de 1.10 m., adânc de 0.65 m. În interior: lung de 1.50 m., lat de 0.45 m., adânc de 0.54 m. Dimensiunile cărămizilor: 0.40 m. X 0.38 m.; 0.40 m. X 0.27 m.

Cutia ca și fundul mormântului erau construite din cărămizi; pe fund un singur rând de cărămizi, puse alături. Cele patru laturi erau făcute din opt rânduri de cărămizi puse una peste cealaltă (în formă de zid) și legate între ele cu un strat de mortar de o grosime neobișnuită, cca. 5—8 cm. (mortar foarte rezistent). În interior, fundul cutiei era acoperit cu un strat gros de mortar, cca. 6—8 cm. Se pare, dealtfel, că interiorul a fost tencuit în întregime. La exterior, la fel, mortarul, ieșit printre cărămizi, învăluia întreg sarcofagul ca și când ar fi fost tencuit și la exterior cu un strat gros de mortar. Mortarul de pe fața internă și externă a cutiei, împreună cu cel care lega cărămizile între ele, da o soliditate remarcabilă întregului sarcofag, închi-zând cutia ermetic, dându-ne în același timp impresia unui singur bloc.

Acoperișul era format din lespezi de piatră de stâncă foarte sumar cioplite.

Inventarul. Pe acoperișul mormântului (spre Est), pe marginea colțurilor, am aflat două ulciorașe mici, din lut ars, de culoare sură, cu gura țuguiață și cu toartă. Unul din ulciorașe era întreg, al doilea spart (Fig. 19).

În interiorul mormântului s'au aflat câteva fragmente de vase, un fragment de farfurie-blid, de culoare neagră, un fragment dintr'o toartă de vas smălțuit de culoare brună (ceramica smălțuită ar pleda pentru o epocă târzie)

Fig. 19. Mormânt din cărămizi, aflat în curtea Primăriei din *Sarmizegetusa*.

și foarte slabe resturi din scheletul mortului. Cu toată atențiunea cu care am examinat acest mormânt, nu am aflat nicio monetă sau alt obiect, înafară de cele amintite. Deși sarcofagul era plin cu pământ din cauza acoperișului crăpat, cred că nu avem de a face cu un mormânt jefuit.

Acest mormânt aparține altui grup decât celelalte morminte de cărămizi aflate la *Sarmizegetusa*.

Deși în această localitate putem deosebi două necropole, una la ieșirea de Est, cealaltă la ieșirea de Vest a așezării antice, totuși, din punct de vedere topografic, răspândirea mormintelor la *Sarmizegetusa* nu se limitează la cele două necropole. Izolat, ele apar răspândite aproape peste tot în jurul cetății, se înțelege înafara zidurilor și la anumită distanță de ele (Fig. 36).

2. *Mormânt de cărămizi dela mausoleul Aurelilor din Sarmizegetusa*¹⁾. În interiorul mausoleului, la adâncimea de 1,20 m. dela nivelul actual al terenului, a fost desgropat un mormânt de cărămizi, orientat cu axa principală în direcția N-S, mortul fiind așezat cu capul spre Nord (Fig. 20).

Dimensiunile sicriului. La exterior: lung de 2,20 m., lat de 1,15 m., adânc de 0,44 m. În interior: lung de 1,64 m., lat de 0,59 m., adânc de 0,38 m.

Cutia sarcofagului e clădită din cărămizi romane obișnuite. Pereții laterali sunt făcuți din șase rânduri de cărămizi foarte bine legate între ele cu un strat de lut galben cleios, iar fundul, din opt cărămizi așezate pe două rânduri.

¹⁾ C. Daicoviciu — Oct. Floca, *Mausoleul Aurelilor dela Sarmizegetusa*, în „*Sargetta*“, *Buletinul Muzeului Județului Hunedoara*, p. 10—14.

Capacul, cioplit dintr'o tablă de marmoră, e în pantă dublă, cu fronton triunghiular, cu creasta mediană foarte puțin ridicată. Înălțimea frontonului: 0.15 m.

Fig. 20. Mormânt de cărămizi, desgropat la mausoleul Aureliilor, dela Sarmizegetusa,

După urmele de lemn, rămase pe cele douăzeci de cuie de fier, aflate în interiorul sarcofagului, s'a putut constata că mortul n'a fost așezat direct în mormântul de cărămizi, ci, mai înainte, fusese pus într'un sicriu de lemn.

Fig. 21.

Inventarul mormântului dela fig. 20, Sarmizegetusa.

Mormântul era neșefuit.

Inventar: una monetă imperială de bronz (Av: IMP. NERVA. TRAIAN. AUG. GERM. P. M., capul împăratului cu lauri spre dreapta. Rv.: indescifrabil, foarte tocit), una brățară de bronz, formată din două fire răsucite, un inel de fier, trei ulciorașe de lut ars, de culoare roșie, aflate două la cap și unul la picioare, șase bucăți de vase de sticlă, în parte sparte (două așezate la cap, patru la picioare), bulgărași de vopsea roz pentru față, fragmentele unui ac de os foarte subțire, firicele foarte discrete dintr'un obiect poleit cu aur și douăzeci de cuie de fier, aflate la cele două extremități ale sicriului (Fig. 21).

După natura obiectelor se vede că mormântul era al unei femei.

În exteriorul sarcofagului, cam la 0.80 m. depărtare de cap, s'a aflat un opaiț, de tip obișnuit, cu stampila: STROBILIS. Imediat lângă sarcofag, în exterior, la picioare, s'au găsit două vase de sticlă („lacrymatoires“, *unguentarium*). Tot înafara mormântului, la 0.50 m. dela picioare, s'a aflat o oală de culoare neagră, plină cu cărbuni.

Jos, sub fundul sarcofagului, am găsit câteva fragmente dintr'un vas roșu și o cantitate destul de mare, cam $\frac{1}{2}$ litru de cenușe.

3. *Mormânt de copil, lângă mausoleul dela Sarmizegetusa*¹⁾.

Din marginea de Vest a zidului mausoleului se desprinde zidul de împrejmuire al cimitirului. Lângă acest zid, la 29 m. de mausoleu, s'a aflat un mormânt de copil, orientat cu axa principală E-V. Era făcut, la exterior, din piatră de râu (Fig. 22). În interior, cele două laturi mai lungi erau căptușite cu câte o cărămidă. Lungimea mormântului corespundea cu lungimea cărămidilor, iar adâncimea cu lățimea lor. La cele două capete, era construit din piatră. Capacul îl forma o singură cărămidă, de felul celor dela cutie. Adâncimea sub pământ: 0.50.

Dimensiuni. În interior: lung de 0.56 m., lat de 0.20 m., adânc de 0.30 m. Dimensiunile unei cărămizi: 0.56 m. X 0.30 m. X 0.7 m.

În mormânt s'au aflat resturi din schelet.

Fig. 22. Mormânt de copil, desgroptat la Sarmizegetusa, lângă mausoleul Aureliilor.

4. *Două morminte desgropate la Sarmizegetusa, în luna Octomvrie 1935, cu ocazia săpării temeliei casei administrative, la cca. 150 m. spre Nord de ruinele amfiteatrului și cca. 100 m. Sud de ruinele unei Villa suburbana*²⁾. *Inedite* (Fig. 23).

Amândouă mormintele sunt clădite din cărămidă și piatră.

Mormântul a. A fost desgroptat de muncitori, fără o supraveghere mai atentă a descoperirii (Fig. 24).

Dimensiunile. În exterior: lung de 2.40 m., lat de 0.70 m., adânc de 0.50 m. Dimensiunile unei cărămizi: 0.40 X 0.14 m.

¹⁾ C. Daicoviciu — Octavian Floca, *o. c.*, p. 8, fig. 6.

²⁾ Oct. Floca, *O nouă „Villa suburbana” în hotarul Sarmizegetusei*, în „Sargetia”, *Buletinul Muzeului Județului Hunedoara*, Deva, 1937.

Examinată de jos în sus, cutia era făcută din cinci rânduri de cărămizi suprapuse în formă de zid și legate între ele prin mortar de grosimea unei cărămizi, iar sus, pe ultimul rând de cărămizi, se afla un rând de piatră de

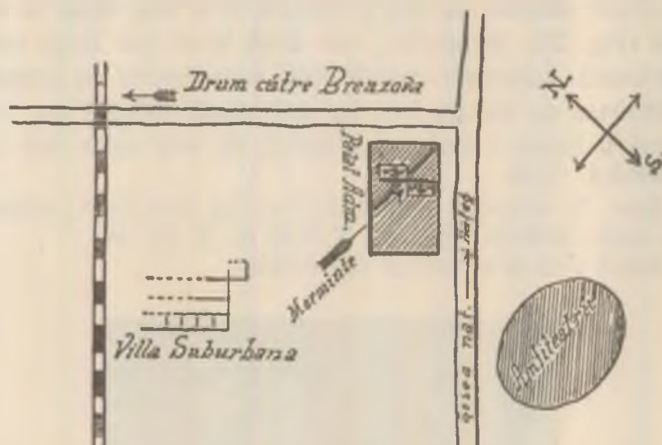

Fig. 23. Situația mormintelor aflate la Sarmizegetusa, în subsolul palatului administrativ.

râu, pe care era fixat capacul, ca de obicei, din piatră de stâncă, din care, însă, nu am aflat decât puține urme.

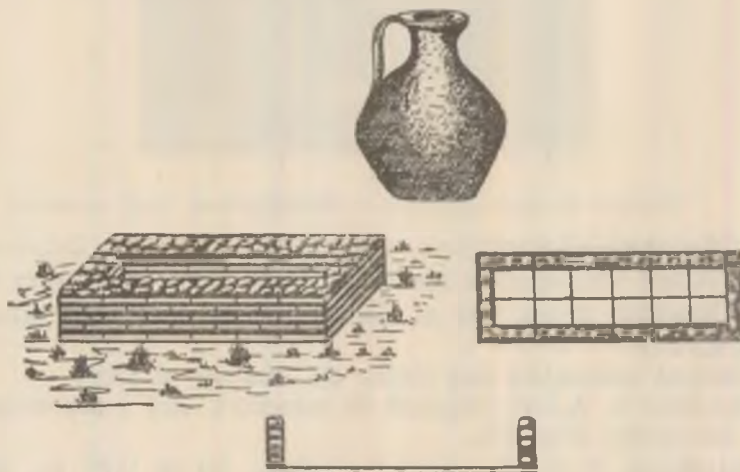

Fig. 24. Mormântul a, desgropat la Sarmizegetusa, palatul administrativ

Fundul cutiei era pavat cu cărămizi puse pe pământul nivelat și bine bătut
Orientarea mormântului: Nord-Sud.

Inventar. În mormânt s'au aflat trei ulciorașe de lut ars de culoare sură.

Mormântul b. Lângă mormântul *a*, ceva mai la N-E de acesta, s'a găsit, la 0.45 m. sub pământ, un al doilea mormânt, mormântul *b* (Fig. 25). Orientarea ca și la primul (Nord-Sud). Cele două morminte nu erau însă la aceeași adâncime în pământ, exista între ele o diferență de nivel. Partea de sus a mormântului *a* era la același nivel cu partea de jos a mormântului *b*.

Dimensiunile. La exterior: lung de 1.75 m., lat de 0.75 m., adânc de 0.50 m. În interior: lung de 1.45 m., lat de 0.50 m., adânc de 0.35 m.

Cutia era construită din cărămizi și din piatră. În partea inferioară, pereții cutiei erau clădiți din piatră de râu (trei din laturi au un rând de piatră, iar o latură două rânduri de piatră, suprapuse). Peste aceste pietre urmau trei rânduri de cărămizi așezate în formă de zid și legate între ele cu mortar.

Fig. 25.

Mormântul *b*, desgroptat la *Sarmizegetusa*, palatul administrativ.

Interesant e că una din laturile lungi ale cutiei, spre deosebire de celelalte trei (care erau construite cum am arătat mai sus), era construită jos din piatră de râu peste care urmau cărămizi clădite ca în zid, apoi, mai sus, cărămizi puse în dungă cu partea mai lungă jos.

Fundul sarcofagului era pavat cu cărămizi așezate pe două rânduri paralele. (Un rând, din cărămizi cu dimensiunile: 28 cm. X 28 cm. X 6 cm, iar celalalt, din cărămizi de dimensiunile 40 X 14 X 6 cm.). Orientarea mormântului: Nord-Sud, mortul fiind așezat cu capul spre Sud.

Inventar. Una monetă de bronz dela *Faustina*, aflată la capul mortului. Tot la cap s'au aflat două ulciorașe din lut ars de culoare neagră-sură. La picioare, un ulcioraș, identic cu cele dela cap, și un vas, o oală, de culoare roșie, fără toartă, un vas cu picior, un opaiț spart, de culoare sură, cu ornamentațiuni vegetale și alte fragmente dintr'un opaiț roșu, cioburi și o bucată dintr'un instrument de fier (poate rest dintr'o armă).

5. *Mormântul dela Breazova* (lângă Sarmizegetusa), descoperit în anul 1935. *Inedit* (Fig. 26).

Fig. 26. Mormânt de cărămizi, desgropat la Breazova, în vecinătatea *Sarmizegetusei*.

A fost desgropat pe dealul *Drăgala*, în hotarul comunei Breazova, la locul numit „*Lab*”, pe proprietatea d-lui Brazovay, la 0.70 m. sub pământ. Examinând împrejurimile, am constatat pe acest deal — o poziție admirabilă, cu vederea spre Muntele Retezat — urmele unei *Villa rustica*.

Mormântul aparținea, probabil, locuitorilor acestei vile.

Dimensiuni. La exterior: lung de 2.25 m., lat de 1 m., adânc de 0.70 m. În interior: lung de 1.70 m., lat de 0.48 m., adânc de 0.40 m.

E un mormânt foarte interesant în ce privește felul cum e construit, la exterior din cărămizi, iar în interior din plăci groase din piatră de marmoră, scoasă din cariera dela Bucova.

Partea externă a cutiei sarcofagului e clădită din cărămizi așezate în picioare pe trei rânduri paralele. Acesta era învelișul exterior al mormântului.

În interior, mormântul era căptușit, pe cele patru laturi, cu plăci din piatră de marmoră (pe laturile înguste cu câte o singură placă, iar pe laturile lungi câte două plăci), având toate cam aceeași mărime. În total, deci, cutia, în interior, era construită din șase plăci. Pe fundul cutiei se afla o singură lespede mare.

Capacul, la fel, era făcut dintr'o singură bucată de piatră, crăpată longitudinal în două,

Rostul învelișului extern, făcut din cărămizi, a fost acela de a cuprinde și a da o rezistență și stabilitate plăcilor mobile de marmoră din interior. Dimensiunile cărămizilor: 42 X 30 X 5 cm.

Mormântul dela Breazova, azi reconstituit în curtea muzeului din Sarmizegetusa, se prezintă ca o lucrare pe cât de îngrijit făcută, pe atât de interesantă și rară sub raportul arhitectonic.

Inventar. În mormânt s'au aflat trei ulciorașe de lut ars de culoare cenușie (Fig. 26) și o monetă de bronz dela *Philippus Iunior* (247—249 d. Chr.).

6. *Mormânt de cărămizi, aflat la Potaissa* împreună cu cele douăsprezece sarcofage de piatră, descrise la capitolul acestor sarcofage ¹⁾.

Descriem acest mormânt după cum a fost observat de I. Téglás ²⁾.

La Est de mormântul cu sarcofagul mare de piatră, pag. 23, morm. 12, menționat mai sus, s'au aflat, pe lângă sarcofagele de piatră, și morminte de cărămidă ³⁾.

Dimensiunile cutiei sarcofagului în interior: lung de 1.76 m., lat de 0.40., adânc de 0.20 m.

Pereții mormântului erau construiți din cărămizi de dimensiunile 40 X 12 X 5 cm. În înălțime erau patru rânduri de cărămizi. Pe fiecare latură lungă erau cinci cărămizi. Cărămizile erau lipite între ele cu mortar. În interior, cutia era tencuită cu mortar.

Acoperișul era executat tot din cărămizi, de dimensiuni mai mari însă, decât cele ce intrau în compunerea pereților cutiei (40 X 27 X 5 cm.).

Fundul nu mai era făcut din cărămizi, ci din lut natural netezit.

Din inventarul mormântului nu s'a aflat nimic. Fusese violat înainte de descoperire.

7. La descrierea sarcofagelor de piatră dela Potaissa, aflate în anul 1937, în necropola romană, am amintit că s'au aflat, cu acel prilej, și câteva morminte de cărămidă.

Dimensiunile tuturor mormintelor erau aproximativ aceleași. Lungimea: 1.70 m., lățimea: 0.35 m., înălțimea: 0.40 m.

Ca și la Sarmizegetusa, ele au fost aflate alături de sarcofagele monumentale de piatră.

În secțiunea dată de noi s'au aflat, în total, șase sicrie de cărămidă. (Fig. 12/9, a, b, c, d, e, f). Ele erau clădite după sistemul cel mai frecvent

¹⁾ I. Téglás, *A keresztesmezei sarkophagokról*, în *Archaeologiai Értésítő*, — XVI 1896, p. 65—68.

²⁾ Téglás, *o. c.*, p. 67—68.

³⁾ Unul dintre acestea a fost desgropat odată cu cele douăsprezece sarcofage de piatră amintite, iar altele împreună cu cele aflate în anul 1937, asemenea descrise mai sus.

întâlnit în Dacia, din cărămizi așezate una peste cealaltă, prinse între ele cu mortar, formând o cutie bine legată și bine zidită. Dimensiunile cărămizilor: 0.36 X 0.12 X 0.4 cm.

Din aceste morminte unul singur a putut fi examinat mai de aproape. La acesta, fundul era tot din cărămizi, de dimensiuni însă mai mari decât cele folosite la clădirea pereților.

Inventarele acestor morminte, asemenea, nu ne pot servi în lucrarea de față prea mult. Fie că ele au fost foarte sărace, fie că muncitorii nu au avut grijă cu ocazia descoperirii, fapt e că din inventar nu s'a aflat decât, în mormântul Nr. 9/a, Fig. 12, o monetă de bronz (bronz mare) dela *Annia Lucilla* (LVCILLAE AVGVSTAE ANTONINI FILIAE). Pe revers, lângă un mic altar aprins, se află *Pietas* în picioare, cu dreapta ridicată. Inscripția: PIETAS S—C ¹⁾.

Și în vecinătatea acestor morminte, s'au aflat resturi din schelete, cioburi, etc. Ele aparțineau mormintelor distruse cu mult timp în urmă.

8. *Mormânt de cărămizi, desgropat la Potaissa în vilele „Bardocz“.* A fost aflat alături de un sarcofag de piatră. Am luat cunoștință de existența acestui mormânt din niște notițe și deseme ale lui I. Téglás, păstrate, la Turda, de către urmașii familiei. Inventarul descoperirii se află în posesia acestei familii ²⁾ *Inedit* (Fig. 27).

E un mormânt clădit în întregime din cărămizi, având lungimea de: 1.64 m. (în exterior), 1.42 m. (în interior).

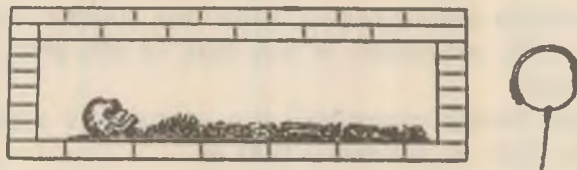

Fig. 27.

Mormânt de cărămizi, desgropat la Potaissa.

Inventarul. O monetă de bronz dela împăratul *Antoninus Pius* (138—161 d. Chr.), doi cercei de aur și un ac de os. Urme însemnate din schelet.

¹⁾ Coh. III, p. 219, nr. 55.

²⁾ În colecția Téglás am văzut și alte obiecte arheologice, provenite din morminte, reprezentând inventarul acestora, nefiind însă sigur de exactitatea explicațiilor verbale pe care le-am primit dela cei care le posedă, nu le descriu în prezența lucrare.

9. *Mormintele dela Salinae*. Din vecinătatea actualei comune Ocnele Mureșului (ant. *Salinae*) cunoaștem trei morminte romane de cărămizi ¹⁾.

Mormântul a. Unul din aceste morminte avea dimensiunile (în interior): lung de 1.32 m., lat de 0.62 m., adânc de 0.30 m. E un mormânt de copil, clădit în formă de zid, cărămizile fiind prinse între ele cu mortar (Fig. 28). În interior, cutia sarcofagului era tencuită. Fundul și capacul era tot din cărămizi.

Inventar. Fiind jefuit din antichitate, înafară de resturi din schelet, nu s'a aflat nimic în el. La exterior, s'au aflat câteva cuie de fier, rămase probabil dela cosciugul din lemn, căci mormintele de cărămizi puteau să cuprindă în interiorul lor un cosciug de lemn.

Fig. 28.

Mormânt de cărămizi, desgropat la *Salinae* (Ocnele Mureșului).

Orientarea mormântului: SV—NE, cu capul spre SV. Unele din cărămizi au stampila: PAETERN sau T I...

Mormântul b. Mormântul al doilea dela *Salinae* a fost desgropat lângă primul, fiind așezate paralel, având, deci, aceeași orientare: SV—NE.

Dimensiunile în interior: lung de 1.76 m., lat de 0.43 m., adânc de 0.35—0.40 m. Fundul, numai din lut, fără alt material mai rezistent.

¹⁾ C. Daicoviciu, *Notițe arheologice și epigrafice*, în *Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj*, 1928—1932, partea II-a, p. 61—62 și Fig. 2.

Inventar: craniul și alte resturi din schelet.

Mormântul c. Al treilea mormânt, aflat lângă mormântul *b*, a fost distrus complet, de către lucrători, așa încât nu ne putem face o idee despre felul construcției lui.

10 *Mormintele de cărămizi dela Micla. Inedite.* Până în toamna anului 1939, topografia necropolei romane dela Micla nu era fixată.

În vederea identificării pe teren a cimitirului roman dela Micla, mi-am notat, în curs de câțiva ani, locul de proveniență al tuturor monumentelor arheologice ieșite la iveală la Micla.

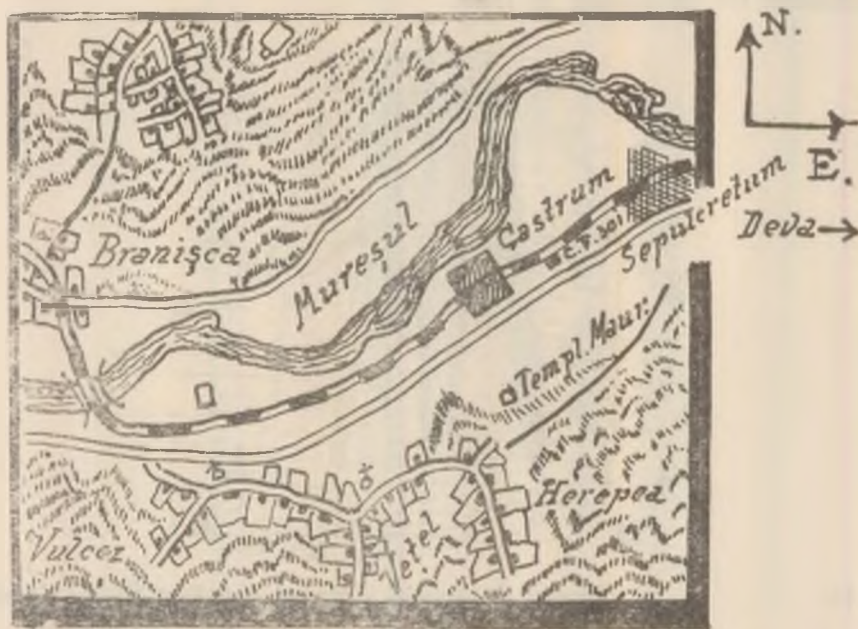

Fig. 29.

Situația topografică a necropolei dela Micla.

Această anchetă, în curând, m'a condus la constatarea că toate monumentele funerare, desgropate la Micla, provin cam *din același loc*. O mică săpătură executată în toamna anului 1939 în locul de unde au ieșit la suprafață monumentele funerare (cu care prilej am desgropat mai multe monumente funerare și cinci morminte), m'a condus la constatarea că necropola Miclei (Fig. 29), se întindea la Est de ruinele castrului și de cantonul C. F. nr. 301, la cca. 1 km. Est de castru, între linia ferată Deva-Arad și șoseaua Deva—Arad.

Mormintele desgropate de mine la Micia, în toamna anului 1939, sunt în număr de cinci (Fig. 30). Dintre acestea unul era complet distrus.

Fig. 30.

Morminte desgropate în necropola dela *Micia*.

Dintre cele cinci morminte, patru erau clădite din cărămizi, iar unul combinat din cărăm'zi și piatră.

Toate mormintele fiind jefuite, nu am aflat în interiorul lor decât câteva urme de vase sparte și slabe resturi de schelet.

Mormântul 1. A fost desgroptat la adâncimea de 0.50 m. sub nivelul actual al terenului.

Dimensiunile la exterior. Lung de 1.52 m., lat de 0.75 m. Cutia era făcută din nouă rânduri de cărămizi suprapuse în formă de zid și legate între ele cu mortar. Dimensiunile unei cărămizi: 41 X 14 X 5 cm.

Pe fundul cutiei am aflat lut galben bătut.

Acoperișul (din care am aflat numai slabe resturi) era din lespezi de piatră de nisip.

Mormântul 2. A fost descoperit la 1.50 m. N—E de mormântul No. 1, la adâncimea de 1.20 m. sub nivelul actual al terenului.

Dimensiunile la exterior: lung de 1.90 m., lat de 0.90 m.

Cutia era făcută din opt rânduri de cărămizi suprapuse și legate cu mortar. Dimensiunile unei cărămizi: 40 X 27 X 5 cm.

Fundul cutiei era pavat cu cărămizi. Acoperișul era făcut din cărămizi de dimensiuni mari: 58 X 58 X 5 cm. și acoperit cu un strat foarte gros de mortar.

Cenușa și cărbunii, aflați în interiorul mormântului în cantități mari, mă fac să cred că acesta era un mormânt de incineratie.

Mormântul a fost reconstituit în muzeul din Deva.

Mormintele 3 și 4. Aceste două morminte formează, de fapt, prin felul cum sunt legate unul de celalalt, un mormânt dublu: un mormânt de adult de care este legat un mormânt de copil. Fără îndoială că mormintele aparțineau aceleiași familii. Deși cele două morminte au fost construite deodată, și legate organic unul de celalalt, ele nu sunt din același material. Mormântul de copil era din cărămizi, iar cel de adult din cărămizi și piatră.

Dimensiunile externe ale mormântului mare: lung de 1.90 m., lat de 1 m.

Dimensiunile externe ale mormântului mic: lung de 1.25 m., lat de 0.50 m.

Pe fund, ambele morminte aveau lut galben bătut. Acoperișul mormântului mare era făcut din lespezi de piatră de nisip, lipite pe margini cu mortar. La mormântul mic nu am aflat niciun fel de acoperiș. Presupun că era tot din lespezi de piatră.

Mormântul 5. Mormânt din cărămizi. Era complet distrus. Dimensiunile cărămizilor: 18 X 17 X 13 cm.

(Un mormânt de cărămidă distrus a fost semnalat și la Napoca, în strada Avram Iancu ¹⁾. Mormântul nu ne-a fost descris mai de aproape).

11. **Mormânt de țigle**, aflat la Napoca (Cluj), în necropola localității antice, la 1.40 m. sub pământ, alături de sarcofagele de piatră, desgropate în strada Plugarilor, amintite mai sus (Fig. 31)

Mormântul e clădit din țigle puse în cap: pe laturile lungi câte patru bucăți, pe cele scurte câte una. Lățimea mormântului o formează lățimea unei țigle. La cele două laturi scurte, de fapt sunt puse câte două țigle, una la spatele celeilalte. (Țiglele dela cele două extremități ale cutiei sarcofagului au fost puse câte două alături, pentru a putea suporta greutatea acoperișului). Fundul, din lut galben și un strat de var. Capacul, din două lespezi de piatră.

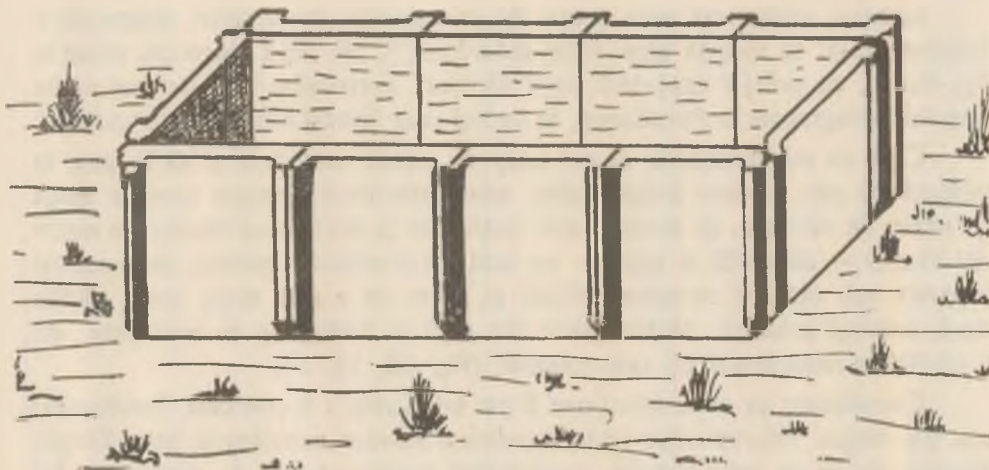

Fig. 31.

Mormânt de țigle, desgropat la Napoca.

Dimensiunile: lung de 1.68 m. (lungimea alor patru țigle puse una lângă alta), lat de 0.42 m. (lățimea unei țigle). Dimensiunile unei țigle: 52 X 42 X 2 1/2 cm.

Din dimensiunile pe care le prezintă, se vede că avem de a face cu un mormânt de copil.

Scheletul avea aceeași orientare ca și în celelalte morminte, aflate în strada Plugarilor, adică E-V. La aceste morminte, spre deosebire de altele, observăm o regulă precisă în orientarea lor. Cred că direcția constantă a

¹⁾ N. Covaciu, *Descoperiri arheologice în Cluj*, în *An. Com. Mon. Ist.*, 1926—1928, pag. 221.

acestora, cu axa longitudinală spre E-V, capul fiind așezat spre V, nu e o simplă întâmplare.

Inventarul. Resturi însemnate din schelet, nimic altceva. Absența unui inventar, cât de modest în mormintele nejezuite din strada Plugarilor, este o abatere dela regula generală.

Un alt mormânt din țigle, asemănător cu cel descoperit la Napoca, a fost aflate în ținutul Hunedoarei. Desemnul acestui mormânt, fără de nicio descriere, ni-l dă G. Téglás, în *Hunyadvármegye Története*, vol. I, p. 85, (Fig. 184).

12. Problema mormintelor dela Sarmizegetusa (*Villa suburbana*), Tg.-Mureș și Porolissum.

În acest capitol mă volu ocupa de un mormânt de cărămizi, desgropat la Sarmizegetusa, în ruinele unei *Villa suburbana*¹⁾, de două morminte aflate la Tg.-Mureș, cu prilejul executării unor săpături preistorice²⁾ și de mai multe morminte desgropate la *Porolissum*, în cadrul unor lucrări arheologice române³⁾.

Ceea ce mă determină să mă ocup de aceste morminte și să le pun în legătură cu cele romane propriu zise, sunt caracterele comune care le leagă pe unele de celelalte, și anume: atât unele cât și altele, sunt făcute din material identic — cărămidă și țigle — au aceleași dimensiuni, produc, deci, același impresie sub raportul monumentalității și, ceea ce e mai mult, sunt clădite după aceleași principii, făcând parte din unul și același tip de morminte, de o identitate netăgăduită cu cele romane. (Fig 32, 33, 34).

Considerate ca medievale (cum îi par lui Buday a fi cele dela *Porolissum*) sau din timpul migrațiilor (cum determină Kovács mormintele dela Târgu-Mureș), ele ne-ar servi dovada continuității vechilor forme de construcții funerare romane, din Dacia secolului al II-lea și al III-lea, în evul mediu târziu. *Ar fi, așa dar, o continuitate în același loc, cu același material, al acelulași sistem de construcție funerară.*

a) *Mormântul dela Sarmizegetusa.* Cu prilejul desgropării unei *Villa suburbana*, situată în partea de Est a Sarmizegetusei romane, la 150 m. Est de zidurile orașului, dl C. Daicoviciu⁴⁾ a desgropat, în ruinele acestei vile,

¹⁾ C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches a Sarmizegetusa*, în *Dacia* I, 1924, p. 234 sqq.

²⁾ Kovács St., *A marosvásárhelyi ősköri telep, skytha- és népándorlasköri temető*, în *Dolgozatok—Travaux*, VI, 1915, p. 282—284 și p. 286, Fig. 44.

³⁾ Buday A. *Porolissumból. Jelentés az 1914 évi munkálatokról*, în *Dolgozatok—Travaux*, 1915, VI, p. 51—95.

⁴⁾ C. Daicoviciu, *l. c.*

un mormânt de cărămizi (Fig. 32). Mormântul era construit din cărămizi romane suprapuse pe mai multe rânduri, cărămizile fiind legate între ele cu mortar.

Fig. 32.

Mormânt de cărămizi, degropat la *Sarmizegetusa*.

Fundul mormântului era pavat cu cărămizi așezate pe două rânduri paralele.

Dimensiunile mormântului la exterior: lung de 2.30 m., lat de 0.60 m. ¹⁾

Mormântul de cărămizi desgropat la Sarmizegetusa, în ruinele unei clădiri romane, este un mormânt construit din material roman și după sistem roman. El este de o identitate netăgăduită cu celelalte morminte romane de cărămidă, descoperite în Dacia.

b) *Mormintele dela Târgu-Mureș* ²⁾. Sunt morminte de cărămidă și țiglă, asemănătoare cu celelalte morminte, din Dacia, executate din acest material (Fig. 33).

St. Kovács ³⁾ arată, dând și fotografia ⁴⁾ unuia dintre cele două morminte, că era compus dintr'o cutie, ai cărei pereți mai lungi erau făcuți din

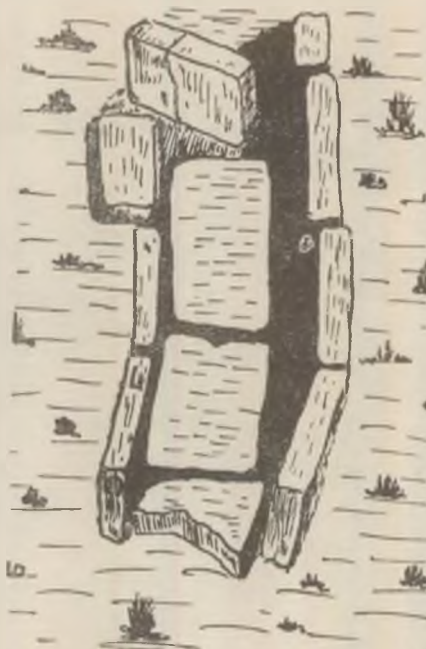

Fig. 33.

Mormânt de cărămizi, desgropat la Târgu-Mureș.

câte $3\frac{1}{2}$ cărămizi, iar pereții dela cele două extremități din câte o singură cărămidă. Pe fundul cutiei erau așezate cărămizi și o țiglă.

¹⁾ Dimensiunile mormântului le cunosc dintr'o fotografie a monumentului, păstrată în muzeul din Deva. Pe dosul fotografiei sunt notate dimensiunile mormântului.

²⁾ St. Kovács, *o. c.*, pag. 282—283 și p. 286, Fig. 44.

³⁾ St. Kovács, *o. c.*, p. 283.

⁴⁾ Kovács, *o. c.*, pag. 286, Fig. 44.

Înălțimea cutiei echivala cu înălțimea cărămizilor. Ca analogie, vezi și mormântul de copil dela Sarmizegetusa, desgroptat lângă mausoleul Aureliilor (Fig 22).

Mormântul al doilea, foarte prost conservat, se pare că a fost identic cu primul.

Conduc după materialul arheologic săpat și după natura stațiunii pe care a cercetat-o, Kovács datează mormintele în epoca migrațiunilor. Așa fiind, aceste morminte reprezintă o tradiție romană transmisă neschimbată ¹⁾. Același lucru îl putem spune și despre mormintele aflate la Porolisum. E mare păcat că nici unele din ele nu au fost determinate pe deplin. Un inventar însoțitor al mormintelor, fie cât de sărac, ar fi făcut lumină completă în ce privește obârșia lor, iar concluziunile, mai ales cele istorice, care s'ar fi desprins din asemenea descoperiri, ar fi fost mai mult decât prețioase.

c) *Monumentele dela Porolissum.* În cursul săpăturilor executate la așezarea romană dela Porolissum, pentru scoaterea la lumină a ruinelor unei construcții din piatră, Buday ²⁾ a dat peste mai multe morminte, unele din cărămizi, altele morminte libere, fără de nicio construcție specială, morții fiind așezați direct pe pământ ³⁾.

Mormintele dela Porolissum au fost aflate în ruinele unei construcții romane ⁴⁾.

În total, au fost desgroptate la Porolissum unsprezece morminte libere și șase morminte de cărămizi, executate după modelul mormintelor romane (Fig. 34).

Mormintele, cele mai multe jefuite și răvășite, nu au dat la iveală nici un inventar sigur.

Datarea monumentelor îmi pare discutabilă. Buday, bazat pe presupunerea că dimensiunile cărămizilor din care sunt construite mormintele sunt identice cu dimensiunile cărămizilor medievale, le-a clasat ca medievale.

O altă împrejurare care le-a îndemnat să le claseze ca medievale a fost, desigur, și faptul că mormintele, fiind aflate în ruinele unei construcții romane (părăsite sau distruse), ele nu au putut lua ființă decât, mai târziu, în evul mediu deci. Da: e și acesta un indiciu, dar nu singur. La Sarmizegetusa, de ex., am arătat mai sus că de asemenea s'a aflat un mormânt de

¹⁾ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, în *La Transylvanie*, p. 94.

²⁾ Buday, *Dolgozatok*, V, 1914, p. 77 sqq și VI, 1915, p. 51—95.

³⁾ Buday, *Dolgozatok*, VI, p. 51.

⁴⁾ Buday, *o. c.*, p. 53, Fig. 2; p. 57, Fig. 5; p. 64, Fig. 9, p. 65, Fig. 10; p. 67, Fig. 11; pag. 68, Fig. 12.

cărămizi, în ruinele unei *villa suburbana* ¹⁾, ca și la Porolissum. Aceasta nu însemnează însă, că mormintele nu sunt monumente romane, construite în timpul stăpânirii Romanilor în Dacia sau imediat după părăsire.

E un fenomen general în Dacia clădirea, apoi reclădirea sau părăsirea anumitor construcții de către Romani, în timpul când aceștia stăpâneau încă provincia. Schimbările edilitare în Dacia au fost foarte dese. Aproape că nu s'a descoperit până acum în Dacia — se înțelege, în localitățile mai mari, acolo unde schimbările de tot felul erau intense — vreo clădire romană, fără ca ea să nu prezinte mai multe faze, bine înțeles dacă grija și observa-

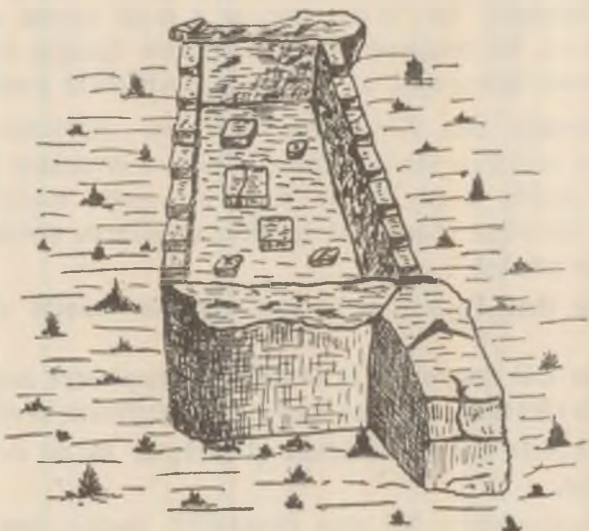

Fig. 34.

Mormânt de cărămizi, desgroptat la *Porolissum*.

țiile, cu ocazia descoperirii, au fost complete. Chiar la Porolissum cu prilejul unor săpături, executate în vara anului 1938, C. Daicoviciu a aflat în ruina unui zid roman, folosite ca material de construcție, monumente și inscripții romane, de mare importanță pentru istoria Daciei, cât și pentru trecutul localității. *Așa că nu e nimic excepțional dacă, pe locul sau în ruinele unei construcții abandonată de Romani, aflăm morminte făcute în timpul stăpânirii acestora, sau îndată după părăsire.* Nu e nevoie, să ne gândim la o epocă prea îndepărtată de cea romană.

¹⁾ C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches a Sarmizegetusa*, în *Dacia*, I, 1924, p. 234 sqq.

E adevărat că la Porolissum s'au aflat și câteva monete medievale. Acesta ar fi un indiciu mai vrednic de luat în seamă la datarea mormintelor, atât numai că aceste monete, împreună cu care s'au aflat și monete romane, nu formează inventarul mormintelor. Ba ce e mai mult, împreună cu mormintele răvășite s'au aflat și obiecte romane.

Argumentele pe care le aduce Buday, pentru a dovedi originea medievală a mormintelor, nu sunt convingătoare. (Dealtfel în susținerea acestei afirmațiuni, el aduce un singur argument). La pag. 88, *o. c.*, spune că între cărămizile din care erau clădite mormintele a aflat și cărămizi de dimensiuni medievale (27 X 13 X 5,5 cm.). Sub raportul dimensiunii, însă, cărămizile romane cât și cele medievale sunt foarte variate.

În Dacia încă nu s'a făcut studiul cărămizilor, pentru a putea considera anumite dimensiuni de cărămizi ca exclusiv romane, sau pentru a putea elimina anumite cărămizi, pe baza dimensiunilor pe care le au, din rândul cărămizilor romane. S'ar putea foarte ușor ca, în ce privește dimensiunile cărămizilor, să obținem în Dacia rezultatul obținut de M. Ballu și R. Cagnat în Africa ¹⁾ unde, din punct de vedere al dimensiunilor, cărămizile nu urmează nicio regulă.

Dealtfel dimensiunile 29—25 X 14 X 3—5 cm., pot fi considerate și ca dimensiuni de cărămizi romane ²⁾. Este știut că 1—2 cm. diferență nu joacă niciun rol, în ce privește dimensiunile, chiar la același tip de cărămizi.

Ar fi fost foarte bine dacă, pe lângă dimensiuni — variabile atât la romani cât și la medievali — s'ar fi avut în vedere felul materialului și execuția cărămizilor. Despre aceasta însă, Buday nu vorbește.

Crezând că examinarea materialului și tehnicii fabricării cărămizilor date de Buday ca medievale, m'ar putea conduce la rezultate mai sigure, am căutat să examinez cărămizile aduse de el dela Porolissum și așezate în muzeul din Cluj. Între acestea nu am aflat însă niciuna, nici de factură și tehnică medievală și nici de dimensiunile date de el ca medievale. Să se fi pierdut tocmai acelea pe baza cărora încearcă să determine mormintele ?

Un fapt însă este sigur. Atât mormântul dela Sarmizegetusa cât și mormintele dela Tg.-Mureș și Porolissum, sunt morminte identice cu celelalte morminte romane din cărămizi și țigle aflate în Dacia superioară. Nimic nu le desparte pe unele de celelalte. Ele sunt identice ca formă, ca material de construcție și ca tehnică. Din acest punct de vedere, ele nu pot fi puse în legă-

¹⁾ Cagnat — Chapot, *Manuel d'Archéologie Romaine*, Paris, 1917, vol. I. p. 14.

²⁾ I. Durm, *Handbuch der Architektur*, II, p. 114.

tură cu cele medievale, care nici nu existau, în această formă, în Dacia, în evul mediu timpuriu, iar mormintele medievale târzii, cu boltă, nu au nicio legătură cu cele discutate în acest capitol.

În urma acestora, atât mormântul dela Sarmizegetusa cât și cele dela Tg.-Mureș și Porolissum nu pot fi considerate decât ca morminte romane. Ele pot fi din epoca ultimă a stăpânirii romane în Dacia, sau, și mai probabil, din epoca imediat următoare părăsirii. Dovedite ca monumente aparținătoare epocii următoare părăsirii Daciei de către Romani, aceste morminte ne documentează păstrarea și perpetuarea unor forme arhitectonice și obiceiuri funerare romane în epoca de după părăsire. Acest fapt presupune menținerea tradiției romane prin intermediul unei populațiuni, care continua să practice și pe mai departe vechile forme sepulcrale romane.

D) SICRIE DE METAL

În lumea romană materialul obișnuit pentru confecționarea sarcofagelor era piatra, piatra de marmoră, cărămida sau țigla. Majoritatea mormintelor aflate în Dacia, deasemenea, sunt executate din acest material. Ele nu se făceau, însă, exclusiv din piatră sau cărămidă. Monumentele rămase din antichitate arată că se întrebuița foarte des lemnul, mai des chiar decât materialele arătate, precum și metalul (de obicei plumbul), în cazuri, se înțelege, cu mult mai rare ¹⁾. Atât din primele însă, din cele de lemn, cât și din cele din urmă, din metal, foarte puține au ajuns până la noi. Motivele dispariției lor e lesne de înțeles. Cele de lemn (material slab), au intrat pe calea distrugerii la puțin timp după îngroparea în pământ.

Numărul sicriilor de lemn, aparținând oamenilor nevoiași, trebuie să ni-l închipuim cu atât mai mare, cu cât și mormintele de cărămizi, țigle sau piatră cuprindeau — aproape întotdeauna — un sicriu de lemn (mormântul de cărămizi dela mausoleu, pag. 34).

Cele de metal se află în număr mic, din cauza rarității lor din antichitate chiar. Un sicriu de metal, fie acel metal de calitate cât de slabă, era costisitor ²⁾. Din acest motiv e de presupus că sicriile de metal aparțineau indivizilor cu oarecare posibilități materiale.

Sub raportul artistic, al execuției, al formei, etc., fără îndoială că și aceste monumente prezintă o deosebire, variabilă dela ținut la ținut, dela epocă la epocă și, se înțelege, dela posibilitățile materiale ale acelor care le comandau.

¹⁾ Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, IV, p. 1071; Cochet, *Memoire sur les cercueils des plomb dans l'antiquité et au moyen âge*, Paris, 1869.

²⁾ Cagnat — Chapot, *Manuel d'Archéologie Romaine*, Paris, 1917, Tom. I, p. 333.

Numărul sicriilor de metal în Dacia a fost foarte redus. Nu avem menționat, până acum, niciunul în scrierile arheologice. Chiar dacă au fost descoperite întâmplător, materialul lor ușor de valorificat și de folosit sub o formă practică, a făcut să li se dea acestor monumente cu totul altă destinație, decât aceea pe care ar fi trebuit să o primească — de a fi așezate în vreun muzeu. Totuși, o descoperire întâmplătoare, făcută în capitala provinciei, la Sarmizegetusa, îmi permite să fac dovada existenței lor și în Dacia.

În anul 1927, în partea de Sud a cetății romane din Sarmizegetusa, s'a desgropat, cu ocazia unor lucrări agricole, un mic sicriu de plumb.

Descoperirea a fost examinată de fostul custode al muzeului local, A. Tornya, căruia îi datorez informațiunile, cât și o schiță despre monument. Sicriul azi nu mai există. Incercările de a fi cumpărat pe seama muzeului rămânând zadarnice, monumentul a ajuns pe mâna unui tinichigiu care l-a topit.

Din dimensiunile mici ale cutiei, cca. 60 cm. lungime și 25 cm. lățime, se vede că sicriul a aparținut unui copil.

Forma sicriului era cea a unei cutii rectangulare, cu capacul drept, orizontal, având grosimea de 2—3 cm.

Deși sicriul era de metal, totuși dintele vremii îl atacase, deteriorându-l.

E) CONSTRUCȚII FUNERARE MONUMENTALE

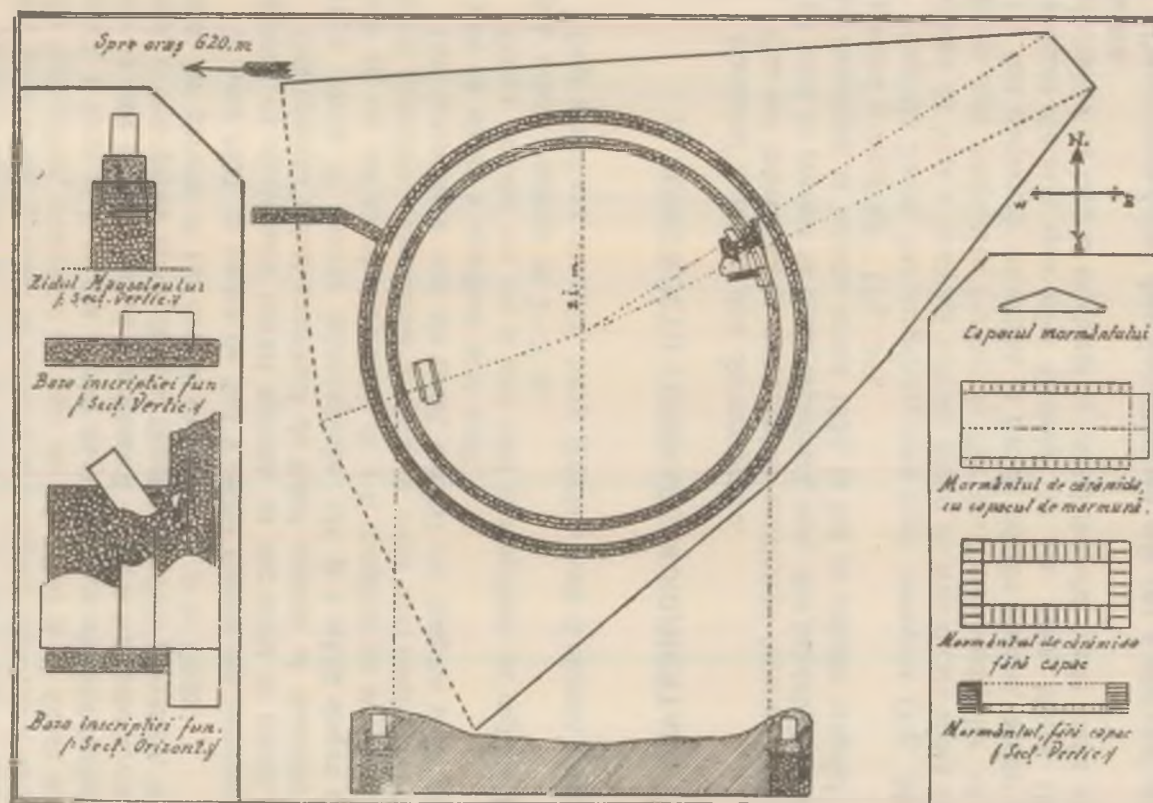
Mausoleul Aureliilor dela Sarmizegetusa.

Cea mai interesantă și monumentală construcție funerară romană, descoperită până în prezent în Dacia superioară, este, fără îndoială, *Mausoleul Aureliilor*, desgropat în toamna anului 1934, la Est de zidurile orașului în necropola estică a localității ¹⁾ (Fig. 35).

Capitala Daciei, Sarmizegetusa, avea două necropole (Fig. 36), una în marginea de Vest a localității actuale, alături de drumul care ducea dela Sarmizegetusa spre trecătoarea Porților de Fier din Transilvania, iar alta, cea în care a fost descoperit mausoleul, la Est de zidurile orașului, alături de drumul care ducea din oraș spre valea Streiului, în jos, către Mureș. Din aceste două cimitire au ieșit la suprafață în cursul timpului foarte multe monumente funerare.

Forma mausoleului dela Sarmizegetusa este cea a unui cerc cu diametrul de 21 m., incinta circulară fiind alcătuită dintr'un zid de piatră, a cărui înălțime

¹⁾ C. Daicoviciu — Oct. Floca, *Mausoleul Aureliilor dela Sarmizegetusa*, în „*Sarmizegetia*”, *Buletinul Muzeului Județului Hunedoara*, Deva, 1937, p. 1—23.

Mausoleul Aureliilor. Plan de situație.

Fig. 35.

actuală este de 1 m. dela suprafața antică a terenului, iar dela temelie de cca. 2.20 m. (Fig. 37).

Zidul de înconjur al mausoleului este format, jos, dintr'o substrucție foarte puternică din piatră de râu legată cu mortar. Înălțimea substrucției fiind de 1.20 m., lățimea de 0.90 m.

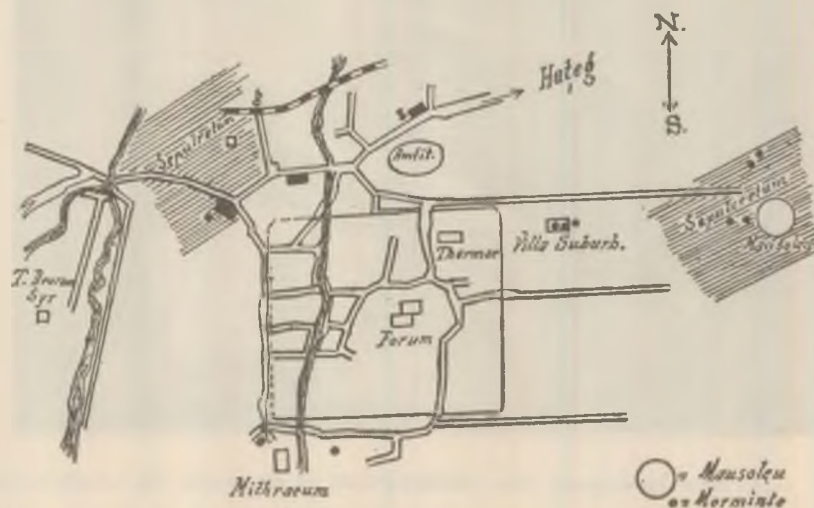

Fig. 36.

Situația topografică a necropolei dela Sarmizegetusa.

Pe această temelie se ridică construcția propriu zisă, și anume: deasupra temelei urmează un șir de blocuri de piatră calcaroasă, înalte de 30 cm., lungi de 1.50—1.80 m., care fiind cu ceva mai înguste decât zidul temelei pe care zac, dau naștere, atât în interior cât și în exterior, unui mic soclu de 15 cm.

Deasupra acestui șir de pietre urmează altul, format tot din blocuri de piatră, cu înălțimea mai mare decât a primelor. Având însă grosimea mai mică decât cele din rândul prim, pe care sunt suprapuse, la împreunarea lor se formează un al doilea soclu.

Blocurile de piatră, ușor arcuite, nu sunt legate în sens vertical prin niciun fel de legătură, var sau mortar. Orizontal sunt legate prin puternice scoabe de fier.

La exterior, rândul al doilea de pietre este mai frumos lucrat decât primul sau decât fața internă atât a primului cât și a rândului al doilea, ceea ce arată, că primel, fiind la suprafața terenului, se vedeau și, deci, s'a simți

Fig. 37. Zidul mausoleului dela *Sarmizegetusa* cu mormântul din interiorul incintei. nevoia de a fi mai frumos lucrate decât cele din rândul de jos, care erau îngropate în pământ, ca și cele din interior.

Secțiunile executate în interiorul mausoleului arată următoarea stratificație: peste humusul antic, negru, cu resturi de cioplituri de piatră, rezultate din lucrările de ridicare a incintei, urmează un strat gros de umplutură de pământ galben (aceasta este umplutura care da construcției forma tumulară și în care erau așezate diferitele morminte, adăpostite în interiorul incintei), apoi humusul de cultură actuală. Stratificația, mai mult decât clară în toate secțiunile executate, ne-a permis să vedem limpede înfățișarea internă și caracterul tumular al mausoleului (Fig. 38).

Spre Est, în partea interioară a incintei, se află un bazament de piatră care face corp comun cu zidul incintei, cu care este construit deodată și având aceeași temelie. Rostul lui a fost acela de a servi de postament unui foarte impozant monument funerar, scris pe trei fețe, din textul căruia se constată că mausoleul a fost construit pe la mijlocul secolului al II-lea d. Chr. de către *Q. Aurelius Tertius, decurio et flamen coloniae Sarmizegetusae* ¹⁾.

¹⁾ C. I. L. III, Nr. 6269 și 7981.

Dintre mormintele așezate odinioară în interiorul mausoleului abia unul a fost aflat intact (descrierea acestuia o fac la pag. 34), celelalte, în special sarcofagele din piatră, au fost constatate numai din resturile ce au mai rămas în urma distrugerilor pe care le-au suferit

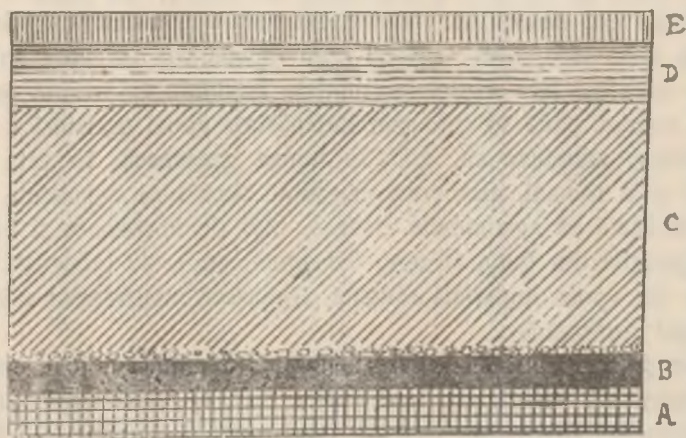

Fig. 38.

Secțiune în interiorul mausoleului dela *Sarmizegetusa*

A. Pământ virgin, B. Humus antic, C. Umplutura mausoleului, D. Pământ galben, E. Humus modern.

Pe baza celor arătate până aci, se poate fixa cu destulă precizie înfățișarea generală a mausoleului din necropola de Est a Sarmizegetusei romane.

Mausoleul dela Sarmizegetusa este o construcție circulară cu incinta formată din blocuri mari de piatră, legate între ele cu scoabe de fier. Zidul nu era cu mult mai înalt de cum e acum. Judecând după îngustimea zidului, și în general după felul construcției, acesta nu putea continua prea mult în sus. Peste cele două rânduri de piatră desgropate, va mai fi fost încă unul, cel mult două, socotind și rândul de încheiere.

Din secțiunile săpate în interior, se vede că nivelul antic al solului se afla cam la înălțimea temeliei. De aci în sus, interiorul a fost umplut cu pământ până cam în dreptul părții superioare a rândului al doilea de blocuri, dându-i o formă tumulară moderată.

Mausoleul nu a fost acoperit, doar zidul incintei se poate să fi fost acoperit.

Desigur că mausoleul dela Sarmizegetusa, de dimensiuni destul de mari, n'a avut rostul să adăpostească în interiorul lui singurul mormânt pe care l-am

aflat intact (azi așezat în muzeul din Sarmizegetusa), ci, după cum am amintit, s'au aflat urme evidente că au existat și alte morminte, care au fost scoase în cursul timpului de diferiții proprietari ai terenului.

Mausoleul Aureliilor dela Sarmizegetusa, construcție funerară atât de interesantă și unică în arhitectura sepulcrală din Dacia, nu poate fi amintit și judecat independent de celelalte morminte tumulare cu incintă din lumea antică.

Pentru a nu face, însă, legături prea îndepărtate în timp, între primele monumente de acest fel — căci mormintele tumulare cu incintă sau fără de aceasta, ne conduc până în cele mai îndepărtate epoci preistorice — și mausoleul Aureliilor, amintesc că, atât în lumea grecească, în arta sepulcrală etruscă, cât și la romani, asemenea morminte erau bine cunoscute.

Fără îndoială că mormintele etrusce, atât de impozante și bine conservate, din așezările din Italia (*Caere, Tarquinii, etc.*), au influențat construirea mausoleelor din epoca imperială romană. Ridicarea mausoleelor e la modă mai ales în timpul *Antoninilor*.

Nu pot preciza dacă mausoleul dela Sarmizegetusa a fost executat sub influența sudică sau italică. Un fapt însă e clar, *Q. Aurelius Tertius, decurlo et flamen colontae*, roman, mi se pare, după nume și ocupație, ridică mausoleul pe la anul 150 d. Chr., în timpul *Antoninilor*, deci într'o epocă când în lumea romană, inclusiv în Italia, era în uz ridicarea unor asemenea monumente. Daremberg—Saglio, s. v. *Sepulcrum*.

Așa dar, mausoleul familiei Aurelia dela Sarmizegetusa este și el un element și o dovadă a renașterii construcțiilor sepulcrale tumulare cu incintă, sau a mausoleelor, în epoca următoare lui Traian.

Desgroparea mausoleului dela Sarmizegetusa, pe lângă faptul că este o interesantă și unică contribuție de acest fel la topografia capitalei Daciei romane, este în același timp o foarte interesantă descoperire și pentru forma lui arhitecturală, neîntâlnită în alte cimitire din Dacia.

III.

CONSIDERAȚIUNI ARHEOLOGICE ȘI ISTORICE ASUPRA TIPURILOR DE MORMINTE

A) SARCOFAGELE DIN PUNCT DE VEDERE AL MATERIALULUI DE CONSTRUCȚIE ȘI AL INFĂȚIȘĂRII ARHITECTONICE ȘI ARTISTICE

Cercetate din punct de vedere al materialului, se constată că materialul de construcție întrebuințat la mormintele și sarcofagele

din Dacia, indiferent de forma și epoca fabricării lor, este de proveniență locală.

La descrierea diferitelor tipuri de morminte am văzut, că pentru construirea mormintelor și sarcofagelor se întrebuița: piatra de marmoră, piatra de stâncă și de râu, cărămida, țigla, lemnul și, mai rar, metalul. Ca material de legătură se folosea, când era cazul, mortarul sau lutul. S'au întrebuițat, deci, materiale destul de felurite.

Procurarea pietrei, sau fabricarea cărămizilor de calitate foarte bună, nu erau probleme prea greu de rezolvat în ținutul din nordul Dunării.

Aproape în toate cazurile, când materialul de construcție era piatra, se foloseau de piatra existentă în carierele cele mai apropiate de așezarea și de cimitirul respectiv ¹⁾

La *Sarmizegetusa* se aducea piatra din carierele dealurilor apropiate și mai ales marmora dela Bucova. Uneori, aflăm, aci și augit-andezitul scos din cariera mai îndepărtată dela Uroi. La *Potaissa* piatra se procura din carierele dela Hida. La *Apulum* și *Napoca*, la fel, era adusă din carierele cele mai apropiate. La *Micia* se întrebuița piatra din carierele din jurul Devei și piatra roșietică dela Uroi ș. a. m. d.

Valoarea și estetica monumentelor depindea foarte mult de felul materialului din care erau executate.

Materialul de construcție al mormintelor din Dacia superioară este primul factor care împarte aceste monumente în mai multe categorii. E o împărțire simplă și ușoară, care se impune dela sine.

Prima greutate care ne întâmpină, atunci când încercăm clasificarea tipologică a sarcofagelor din provincia dela nordul Dunării e caracterul atât de simplu al acestor monumente, raritatea sau absența pieselor mai variate și mai caracteristice ca formă, ca linii arhitectonice și ca ornamentație.

¹⁾ V. Christescu, *Viața economică a Daciei Romane*, Pitești, 1929, p. 36 sqq.

La această absență a anumitor indicii călăuzitoare de ordin structural și de formă, ce ne-ar putea servi ca punct de plecare și ne-ar putea conduce pe de o parte la clasificarea și dezvoltarea cronologică a sarcofagelor și, deci, la așezarea lor în timp, se mai adaugă faptul că epoca de înflorire a artei provinciale romane, în Dacia, în general, și a celei funerare în special, este relativ de scurtă durată.

Rezolvarea problemei e îngreunată tot atât de mult și de uniformitatea diferitelor sarcofage sau grupe de sarcofage, de imposibilitatea studierii inventarelor din foarte multe morminte și de absența, aproape totală, a elementului plastic decorativ.

Clasificându-le din punct de vedere al înfățișării arhitectonice — singura posibilă — obținem în Dacia superioară următoarele tipuri de sarcofage:

A) Tipul cel mai simplu de sarcofag este cel format dintr'o *arca* în formă de cutie dreptunghiulară, simplă, fără de niciun adaus de ordin sculptural sau epigrafic — și acoperișul *operculum*, drept, orizontal, în formă de placă ce acoperă cutia. Acestui grup de sarcofage îi aparțin cele aflate la Napoca, în Str. Plugarilor (pag. 13) și unele din cele aflate la Potaissa (pag. 20), etc.

B) Sarcofage de piatră cu caracter monumental, lucrate dintr'un singur bloc (cutia), cu capacul în pantă dublă, în formă de acoperiș de casă, iar în cele patru colțuri cu câte o acroteră semi-sferică (sarcofage de tip oriental).

La acest grup de sarcofage, înafară de micile diferențe de detalii, pe care le aflăm la fiecare exemplar în parte, cea mai însemnată deosebire, care există între diferite sarcofage, este aceea care rezultă din forma, sau mai bine zis din raportul dintre înălțimea acroterelor și creasta mediană-longitudinală, a capacului. Înălțimea crestei acoperișului uneori se află pe aceeași linie cu înălțimea acroterelor, uneori sub linia cea mai înaltă a acestora, iar alteori, acoperișul, fiind foarte ascuțit, întrece cu mult înălțimea acroterelor.

La aceste sarcofage acoperișul, de obicei, e prins de cutie cu ajutorul unor scoabe puternice de fier, a căror urme se văd și la cutie și la capac. Cutia în interior, acolo unde e așezat capacul mortului, de cele mai multe ori, are o mică ridicătură în formă de pernă.

Sarcofagele aparținătoare acestui grup, formează *tipul clasic* al sarcofagului roman din Dacia superioară și cu toate acele mici variații, pe care le putem afla la fiecare monument în parte, ele aparțin uneia și aceleiași epoci, *epocii de înflorire a artei funereare romane din Dacia*.

C) Sarcofage construite din mai multe lespezi de piatră. *Arca*, de regulă, din cinci plăci așezate în formă de cutie, uneori diferitele lespezi având la capete niște creștături executate pentru a se închiega cutia cât mai bine, sarcofagul Nr. 1 dela Napoca, din str. Plugarilor (pag. 3 și Fig. 6). Uneori, cum e cazul mormântului aflat în hotarul comunei Breazova, lespezile de marmoră, care formează cutia, sunt înconjurată cu mai multe rânduri de cărămizi (Fig. 26).

Așa dar, fie că sunt executate dintr'un singur bloc sau alcătuite din mai multe lespezi, fie că au acoperișul orizontal sau cu fronton triunghiular — acestea sunt caracteristicile și deosebirile principale ale pieselor descrise — sarcofagele din Dacia se reduc, după cum vedem, la niște monumente foarte simple.

Sarcofagele cu caracteristicile evidențiate la *B* sunt, în comparație cu celelalte, mai impozante, cu ceva mai complicate ca arhitectură și mai îngrijit executate. Această deosebire dintre unele (grupa A) și celelalte (grupa B) — forma geografică precisă e comună — s'ar putea să fie urmarea unei succesiuni în timp în ce privește data fabricării lor.

Am spus că tipul clasic de sarcofag din Dacia romană, e cel descris la *B*, constituind un grup bine definit. Nota caracteristică și particularitatea cea mai de seamă a acestui grup de monumente

sepulcrale o constituie acoperișul cu fronton și, mai ales, acroterele așezate la cele patru colțuri. Forma aceasta simplă a sarcofagelor, cu capac în dublă pantă și cu acroterele așezate la cele patru colțuri — exclusiv în colțuri — este o notă originală a sarcofagelor din Dacia.

Acoperișurile în pantă dublă cu acrotere și, deci, cu fronton triunghiular, se găsesc în general la cutiile sarcofagelor formate dintr'o singură bucată. Cele formate din mai multe lespezi, nu sunt însoțite de asemenea capace. Capacul cu acrotere presupune, așa dar, o *arca* scobită dintr'un singur bloc.

Intre capacul cu acrotere și cel în formă de lespede orizontală, există unul intermediar, cu fronton puțin ridicat, deci cu creasta mediană redusă, lipsit însă de acroterele dela colțuri. Acest capac îl aflăm la mormântul de cărămizi dela mausoleu (Fig. 20).

Sarcofagele descoperite până acum în Dacia, nu au o valoare artistică superioară. Ele nu numai că nu ajută ridicarea artei provinciale rudimentare din această provincie deasupra nivelului ei obișnuit, ci, dimpotrivă, o mențin la un potențial artistic scăzut. Nu sunt operele unor artiști, ci a unor simpli pietrari, de cele mai multe ori departe de un gând original sau de o preocupare artistică superioară. Poate că, mai mult decât toate celelalte monumente sculpturale, mai mult chiar decât restul monumentelor funerare (ca: stele, altare, etc.), sarcofagele cad în categoria lucrărilor de meșteșugari. Ele sunt lucrări de „duzină“, făcute pentru comerț. Din acest caracter, de obiecte cu rost practic, al sarcofagelor, se desprinde și un alt fapt: reprezentările de pe ele, când acestea există, se putea să nu aibe nicio legătură cu cel înmormântat. Sarcofagul, cu motivele de pe el, era făcut de mai înainte, potrivit pentru orișicine, doar inscripția, care de regulă se scria ulterior, era în directă legătură cu cel înhumat.

Ce putem spune totuși, în privința înfățișării artistice a sarcofagelor din Dacia?

Dela prima lor examinare se observă un contrast între estetica acestora și a celorlalte monumente din ținutul de care ne ocupăm. O stelă funerară, un altar, o aediculară sau un medalion funerar, sunt executate cu toată atențiunea, până în cele mai mici amănunte, și bogat ornamentate, nescăpând niciun colț fără a fi netezit de mâna maestrului pietrar.

Fără îndoială, că această atențiune specială ce li se da, era urmarea faptului că monumentele, puse lângă sau deasupra mormântului, erau expuse privirii tuturor, în timp ce sarcofagele, în cele mai multe cazuri, fiind îngropate în pământ, nu se simțea nevoia să fie prea îngrijit executate. Ca urmare, elementul plastic decorativ e cât se poate de redus.

În general, și în toate timpurile, sarcofagele puteau să fie îngropate în pământ, dar puteau fi și expuse la suprafață, în care caz trebuia, desigur, să împace gustul estetic al privitorilor. Un exemplu care ne confirmă cu prisosință acest fapt ni-l dă piatra impozantă dela mausoleul Aureliilor din Sarmizegetusa, așezată pe un soclu lângă zidul de înconjur al mausoleului și scrisă pe trei fețe — căci toate trei erau expuse văzului — inscripția fiind încadrată de o bogată profilatură, iar în vârf încoronată cu un uriaș con de pin. Ceva mai grandios nici nu se putea. În timp ce acestui monument i se da toată atențiunea și măreția, mormântul de cărămizi, cu capac de piatră, aflat aci, sau fragmentele de sarcofage distruse — toate îngropate dela început în pământ — erau lucrate numai din daltă, meșterul neurmărind și nefiind condus de nicio preocupare artistică, tocmai din motivul că monumentele nu aveau să fie expuse la suprafață.

Tot datorită acestei constatări ne putem explica și deosebirea ce există din acest punct de vedere, între felul cum e făcut acoperișul unei *aediculară* față de cel al unui sarcofag. Dau acest exemplu pentru a ilustra și mai bine cele susținute mai sus prin două categorii de monumente funerare, analoage sub raportul formei, aparținătoare

aceleiași epoci și executate în același mediu artistic. Acoperișul unei *aedicula* este copia fidelă a unui capac de sarcofag din categoria celor cu fronton triunghiular și cu acrotere. Totuși, câtă deosebire este între grija pusă în executarea aediculei — dar chiar și la aceasta, atențiunea principală se dă părții din față, deci părții care se vede mai mult — față de un acoperiș de sarcofag, deosebire care și ea nu are decât o singură explicație, aceea că, aedicula era un monument care se vedea, pe când sarcofagul nu.

Așa dar, înfățișarea artistică a unui sarcofag era influențată și de împrejurarea dacă sarcofagul era așezat în liber sau era îngropat în pământ.

Cele trei sarcofage cu inscripție și cu ornamentații pe una din fețe (descrise la început), desigur că nu erau îngropate în pământ, ci cel mult trei din laturi erau acoperite, fiind așezate într'o nișe, lângă un perete sau într'o cameră funerară, în timp ce fața lucrată special era pusă spre locul de frunte¹⁾.

Sarcofagele cu inscripție sunt puține, neanonime și expuse la suprafața terenului în timp ce toate celelalte — sarcofagele neornamentate, fără inscripție, cele din mai multe lespezi, mormintele din țiglă sau cărămidă, etc. — erau îngropate complet în pământ sau li se vedea la suprafață cel mult capacul.

Mormântul fiind îngropat în pământ, se punea, în schimb, în cele mai multe cazuri, la suprafață, un monument bine executat, care marca locul înmormântării și păstra prin textul său epigrafic, numele, etatea, etc., a celui mort.

Pe niciunul din sarcofagele din Dacia, nu aflăm ornamentații pe toate fețele. Ele au cel mult o singură față, considerată ca față principală, ornamentată special, cea înzestrată cu inscripția. De obicei aceasta e una din cele două laturi lungi.

Elemente plastice figurale, — la modă în epoca Antoninilor — pe sarcofagele din Dacia, aflăm pe două cutii desgropate la *Apulum*

¹⁾ W. Altmann, *Architektur und Ornamentik der antiken Sarkophage*, Berlin, 1902.

(Fig. 1 și 2). De o parte și de alta a inscripției de pe sarcofagul dela Fig. 1 aflăm, în motivul triunghiular al tablei ansate, o meduză, un păun¹⁾ și un delfin, elemente atât de frecvente în arta sepulcrală păgână. Schober arată că, meduza, delfinul, păunul, etc., se află foarte des pe monumentele funerare ca elemente decorative²⁾. Meduza, i se pare, că e cel mai grecizant motiv pe care îl aflăm răspândit în toate ținuturile și în toate timpurile. Răspândirea maximă — meduza singură, sau foarte des împreună cu delfinul — o ajunge în lumea romană în secolul al II-lea d. Chr., epoca construirii sarcofagelor noastre. Pe celalalt sarcofag sunt reprezentate aceleași figuri, ca și pe cel amintit mai sus, cu deosebirea că pe cel dela Fig. 2 în loc de păun avem rozete.

Aceste elemente de ordin decorativ și simbolic nu au, așa dar, un raport direct cu cel îngropat în sarcofagul pe care sunt reprezentate. Semnificația lor este de ordin mai larg, general funerar. Și cu toate că unele din aceste elemente plastice își au semnificația lor simbolică funerară, nu e nevoie ca oricărei reprezentări, pe care o aflăm pe sarcofage sau pe orice categorie de monumente funerare, să-i căutăm o asemenea explicație. Multe din aceste motive au un rost mai mult decorativ³⁾. La nevoie, desigur că, ele pot fi interpretate și altfel, dându-li-se anumite înțelesuri simbolice, însă, de foarte multe ori, se exagerează⁴⁾.

Am arătat că pe capacul improvizat al unui sarcofag, aflat la Napoca, se găsește o scenă de vânătoare, formată din câini ce gonesc animale sălbatice, iepuri și vulpi. Asemenea scene de vâ-

¹⁾ În Dacia păunul mai apare pe stele funerare, odată unul singur, (Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia superior“*, în *Ephemeris Dacoromana*, IX, 1930, p. 82, Fig. 6), altădată, pe o stelă aflată la Cășei, doi. (Em. Panaitescu, *Stela funerară dela Cășei în Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania*, Cluj, 1929, p. 329—337). Dl Em. Panaitescu, îl socotește ca o reprezentare decorativă.

²⁾ *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923, p. 164.

³⁾ Schober, *o. c.*, 164 și urm.

⁴⁾ Așa, de ex., semnul în formă de cruce de pe unele vase aretine opaite, sau de pe unele monumente din piatră chiar, are un rost, în cazurile obișnuite, pur decorativ și nici de cum o semnificație creștină, cum au interpretat-o unii.

nătoare se află des pe sarcofage și pe monumentele funerare în general¹⁾, dar ele se află tot atât de des și cu alte ocazii, pe vasele aretine, pe obiectele metalice ș. a., formând de data aceasta, un subiect decorativ, neavând un caracter funerar. Desigur că prin aceste exemple nu intenționez, nici pe departe, să explic că orișice element, aflat pe monumentele funerare, este un element cu caracter pur decorativ, ci doar să demonstrez că în foarte multe cazuri ele aveau un rost ornamental sau erau executate pentru a șterge monotonia anumitor suprafețe care nu puteau rămâne libere, neîmpodobite. Așa, de ex., friza unui sarcofag din Muzeul de Antichități din București²⁾, ce înconjura partea de sus a cutiei sarcofagului, neputând rămâne neîmpodobită, a fost ornamentată cu scene de vânatoare. Aflăm pe ea nu mai puțin de 24 de animale de tot felul; atâtea câte erau necesare să umple întreaga suprafață a brâului înconjurător. Și cu foarte multă siguranță putem spune că reprezentările de pe această friză nu aveau nicio legătură directă cu persoana din mormânt.

Din descrierea singuratică a diferitelor sarcofage, am văzut că ele sunt foarte sărace în ornamentațiuni; am putea spune că, înafară de câteva, descrise la început, ele sunt lipsite de elemente plastice decorative.

Cele câteva ornamentațiuni aflate pe monumentul cu scena de vânatoare din muzeul din Cluj³⁾ sau pe acoperișul sarcofagului improvizat, ce se află tot în muzeul din Cluj⁴⁾, sunt elemente care au fost executate pentru prima întrebuințare a monumentelor, când

¹⁾ A. Baumeister, *Denkmäler des klassischen Altertums*, vol. III, p. 1558 și urm.; W. Altmann, *Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin, 1905, p. 189, 255 sqq.; Ar. Schober, o. c., p. 168 și urm.; *Revue Archeologique*, XXIX, 1875.

²⁾ Gr. Tocilescu, *Monumentele Epigrafice și Sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, Buc., 1902, p. 54 și urm.

³⁾ N. Covaciu, *Descoperiri arheologice în Cluj*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice din Cluj*, 1926—1928, p. 222, Fig. 3.

⁴⁾ C. Daicoviciu, *Există monumente creștine în Dacia Trăiană din sec. II—III?*, în *Anuarul Institutului de Studii Clasice* vol. II, 1933—1935, p. 192—209.

ele nu au fost folosite ca sarcofage, ci aveau un alt rost, însă tot funerar.

Singura formă ornamentală generală și obișnuită la sarcofagele din Dacia, înafară de cele două sarcofage dela *Apulum* (Fig. 1 și 2), sunt acroterele din colțuri, creasta mediană a acoperișurilor și frontonul triunghiular. Aceste elemente, însă, intră mai de grabă, în arhitectura propriu zisă a sarcofagelor, sunt de ordin structural, așa că o clasificare a acestor monumente, din punct de vedere al reliefului, cum ar fi, de ex., încadrarea lor în grupele pe care le fixează C. Robert, *Die antiken Sarkophag-Reliefs*, nu este posibilă, nici în linii generale măcar. Absența uimitoare a acestor reliefuri, exclude o încercare cât de vagă în această privință. Totuși, o selecționare, sub raportul artistic, arhitectonic și regional al acestor monumente, față de cele din restul imperiului, se impune și acest lucru e cu atât mai posibil, cu cât monumentele din Dacia au luat naștere în epoca următoare domniei lui Traian, începând cu primele decenii ale sec. II-lea d. Chr., într'un timp, deci, când o clasificare a monumentelor provinciale din Dacia e posibilă ¹⁾.

* * *

Sarcofagele epocii romane, în general pot fi împărțite ca înfățișare arhitectonică în două mari grupe ²⁾:

a) sarcofage monumentale din piatră, conservând multe din caracteristicile și particularitățile sarcofagelor grecești de tip clasic, cu acoperișul, de obicei, în formă de acoperiș de casă, cu fronton triunghiular, și

b) sarcofage cu particularități deosebite de cele întâlnite la sarcofagele grecești, mai ales în ce privește forma acoperișului, care e drept, orizontal, socotit fiind ca un tip de sarcofag mai ferit de influențele artei clasice grecești, sau, în tot cazul, fără o caracteristică pe baza căreia ar putea fi socotit ca fiind influențat de arta sudică.

Primul tip de sarcofag e și numit *grecesc* ³⁾.

¹⁾ G. Rodenwaldt, *Die antike Kunst*, Berlin, p. 79.

²⁾ Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des Antiquités*, s. v. *Sarcophagus*, p. 1072.

³⁾ Almann, *Architektur und Ornamentik der antiken Sarcophage*, Berlin 1902, p. 86-87

Acesta este sarcofagul-tip întâlnit în regiunea de care mă ocup. Fără îndoială că el a luat naștere — fie direct, fie indirect — sub influența sudului balcanic ¹⁾.

Unele din aceste monumente au putut fi făcute sub influența coloniștilor aduși din Sud, sau au putut fi executate chiar de meșteri greci ²⁾.

Este evident că sarcofagele întâlnite în Dacia nu se ridică la înălțimea artistică a celor din Sud. Ele sunt cu mult mai simple sub acest raport și nu pot fi socotite, în general, decât ca niște creații de influență sud-estică grecească, purtând pecetea adâncă a unei arte porvocializate.

Din acest punct de vedere, deosebirea se remarcă chiar și între sarcofagele din Dacia superioară și cele din Dobrogea, din Moesia, sau din alte părți, învecinate, ale sudului Balcanic ³⁾.

În timp ce primele se caracterizează prin forma lor simplă împinsă până la crearea unui tip caracteristic Daciei, sarcofagele din celelalte locuri menționate, inclusiv sudul Rusiei, sunt mai apropiate de cele clasice grecești — decorul e mai bogat în elemente plastice, păstrând și unele particularități ornamentale sau de altă natură ale artei grecești, neîntâlnite la sarcofagele din Dacia superioară ⁴⁾. Unele din aceste monumente din urmă au fost, sau au putut fi, executate chiar în Sud ⁵⁾.

B) MORMINTE DIN CĂRĂMIZI ȘI DIN ȚIGLE

Mormintele romane din cărămizi și din țigle, mai puțin impozante sub raportul dimensiunilor decât sarcofagele mari de piatră, dar tot atât de frecvente ca și acestea din urmă, sau, poate, mai

¹⁾ G. Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike*, Berlin, p. 82.

²⁾ V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929.

³⁾ B. Filow, *Monuments choisis de l'art antique en Bulgarie, Sarcophage romain du type greco-oriental, provenant d'Artchar, II. sec. ap. J. C.*, în *Bulletin de la Société Arheologique Bulgare*, I 1910

⁴⁾ Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, Buc. 1902, p. 54 și urm.; E. Coliu, *Un sarcophage à symboles à Tomis* în „*Istros*” I, 1934, p. 81—116, etc.

⁵⁾ V. Pârvan, *Castrul dela Poiana și drumul roman prin Moldova-de-jos*, în *Analele Academiei Române*, Tom. XXXVI, Sect. Ist., p. 20.

frecvente, aparțin, în majoritatea cazurilor, populației cu mijloace materiale mai reduse. E de observat la aceste morminte situația lor topografică, de multe ori periferică, precum și sărăcia inventarelor. Afirmația, însă, nu o putem generaliza asupra tuturor mormintelor din cărămidă. Se află foarte des morminte de cărămidă sau de țiglă a'ături de sarcofagele mari de piatră, aparținând, atât unele cât și altele, unor indivizi bogați cu mari posibilități materiale. În mausoleul Aureliilor de la Sarmizegetusa ¹⁾, de exemplu, — monument aparținător uneia și aceleiași familii — s'a aflat, alături de sarcofagele de piatră, și un mormânt de cărămidă. E adevărat că în foarte multe cazuri aceste construcții, fie ele chiar din cărămizi, erau executate așa fel încât puteau mulțumi cele mai pretențioase gusturi. Uneori sunt adevărate opere arhitectonice, executate cu toată grija, în unele cazuri, tencuite, cum e mormântul din curtea primăriei din *Sarmizegetusa* (pag. 33), mormântul dela *Potaissa* (pag. 41), sau mormântul dela *Salinae* (pag. 43), eventual pictate (pag. 72), alteori căptușite cu lespezi de piatră de marmoră, ca mormântul dela *Breazova* (pag. 40), sau ca mormântul de cărămizi, dela mausoleul din *Sarmizegetusa*, cu acoperiș de marmoră, etc., astfel că nu e de mirare dacă asemenea morminte se află alături de sarcofagele monumentale de piatră.

Ca principiu general, mormintele de cărămizi urmează o formă arhitectonică, aparent, uniformă. Deși aceasta este aparența, în parte întemeiată, totuși examinându-le în amănunte, vom vedea că ele se deosebesc unele de altele din acest punct de vedere.

a) Forma cea mai simplă a mormintelor din cărămizi o prezintă cele la care cărămizile așezate în formă de zid, formează o cutie potrivită ca dimensiuni pentru a primi în interiorul ei mortul. Capacul, putea să fie din cărămizi sau din lespezi de piatră. Fundul sarcofagului, de obicei, era din cărămizi, nu rareori din lut bine bătut și netezit.

¹⁾ C. Daicoviciu — Oct. Floca, *Mausoleul Aureliilor dela Sarmizegetusa*, în „*Sargetia*”, *Buletinul Muzeului județului Hunedoara*, Deva, 1937, pag. 1—23.

Acestui grup îi aparțin mormintele dela *Potaissa* (pag. 41), *Salinae* (pag. 43), mormântul dela Mausoleul Aureliilor din *Sarmizegetusa* (pag. 34), etc.

b) Al doilea grup îl formează mormintele construite din cărămizi, ca și cele dela a) dar căptușite în interior cu plăci de piatră ordinară sau de marmoră. La acestea, atât fundul cât și acoperișul, sunt făcute din piatră. Sunt morminte mai pretențioase din toate punctele de vedere.

În această categorie intră mormântul aflat la *Brezova* (pag. 40), care e un mormânt foarte interesant și unic în felul său în Dacia. Jur-împrejur, cărămizile, puse în picioare, formează o pavază externă a plăcilor de marmoră, care alcătuiesc cutia propriu zisă a sarcofagului.

c) Foarte interesante și cu multă grijă sunt executate mormintele construite în întregime din cărămizi și tencuite, atât în interior cât și la exterior, cu un strat gros de tencuială. Uneori, puteau fi chiar pictate. Personal nu am putut examina niciun mormânt pictat, însă am fost informat de existența acestora la *Sarmizegetusa* de către A. Tornya, fost custode al muzeului de acolo, care mi-a descris în amănunte un astfel de mormânt, desgropat, cu mulți ani în urmă, în colțul Sud-Vestic al orașului, înafara zidurilor, la cca. 100 metri de acestea. Păcat că acest mormânt, cu pereții pictați, nu a fost examinat mai cu atenție. S'ar putea ca el să fi fost o cameră funerară (*hipogee*) în care era așezat sarcofagul. Existența acestor camere funerare, nu o pot susține cu dovezi absolut sigure (deși unele ruine din piatră desgropate de mine în necropola dela Micia, ar putea fi considerate ca resturile acestora) Cercetările mai atente, din viitor, vor lămuri, fără îndoială, și această chestiune.

Acestui grup îi aparține mormântul desgropat în curtea primăriei din *Sarmizegetusa* (pag. 33), un mormânt aflat la *Potaissa* (pag. 41) și altul la *Salinae* (pag. 43).

d) Un grup aparte în seria mormintelor romane îl formează mormintele de țigle. Morminte simple, făcute la repezeală, fără prea

multă cheltuială și oboseală. Țigla pusă în picioare, formează o cutie modestă, care cuprinde corpul celui mort. La acestea, ca și la cele precedente, capacul putea să fie tot din țigle, sau eventual din lespezi de piatră, iar fundul din pământ bătut sau din țigle, eventual din cărămizi.

Mormântul aflat la *Napoca* (Str. Plugarilor, pag. 47), e un exemplar frumos de mormânt de țiglă. Desemnul altui mormânt de țigle am văzut (pag. 48), că ni-l dă Téglás, fără a-l descrie însă ¹⁾.

În legătură cu mormintele de țigle amintesc faptul, foarte interesant, că în unele provincii ale imperiului roman, în Germania de exemplu, s'au aflat cimitire întregi de morminte din țigle, cutia fiind executată în formă de acoperiș de casă, întregul mormânt având forma unei prisme ²⁾.

În Dacia, până în prezent, după cât știu, nu a fost dovedită existența acestui fel de mormânt prismatic. Această absență se explică, fie prin faptul că ele sunt mai târzii decât sec. II-III, fie că ele sunt o particularitate a provinciilor dela Rin.

e) Înainte de a sfârși cu clasificarea mormintelor din cărămizi și țigle, cred că e bine să amintesc, ca grup aparte, acele morminte care, deși ca principiu general al sistemului de construcție se aseamănă cu cele descrise mai sus, totuși, prin întrebuițarea la un loc a pietrei de râu și a cărămizii, se disting ca morminte specifice. Acestea sunt mormintele combinate din piatră și cărămidă. E caracteristic aci faptul că, pe lângă cărămizi, se mai întrebuițau — fie din cauza lipsei cărămizilor, fie pentru a da mormântului o consolidare mai mare — pietrele de râu. Cred verosimilă ipoteza din urmă, fiind mai de grabă un obicei de a construi astfel, decât lipsa cărămizilor în anumite împrejurări. Cele două morminte, scoase la iveală cu ocazia săpării temeliei noiei case administrative dela *Sarmizegetusa* (pag. 37), sunt, ambele, construite prin

¹⁾ G. Téglás, în *Hunyadvármegye története*, I., pag. 85, Fig. 184.

²⁾ Wilh. Ludowici, *Römische Ziegel-Gräber. Meine ausgrabungen in Rheinzaber 1908—1912*, etc. Catalog, IV,

combinarea celor două materiale de construcție, piatră de râu și cărămidă. La fel este combinat și mormântul de copil de lângă mausoleul Aureliilor (Fig. 22).

Desgroparea mai multor morminte, situate alături, clădite după același sistem, arată, mai degrabă, un fel de a clădi și nu o simplă întâmplare. Din aceste motive am și crezut de bine să amintesc aceste monumente ca grup aparte în cadrul mormintelor din cărămizi și țigle.

Din punct de vedere al răspândirii, mormintele de cărămidă se află peste tot în Dacia. Nu există localitate romană mai de seamă în care să nu fi fost constatată existența lor. Nu le pot descrie mai de aproape pe toate întrucât, de cele mai multe ori, ele nu au fost descrise de cei care le-au aflat, ci doar au fost menționate în treacăt, ca un fapt divers. Ele există însă peste tot și, după cum am văzut, în provincia din nordul Dunării, sunt reprezentate aproape toate formele de morminte din cărămizi, cunoscute în antichitatea romană.

Ar fi de dorit ca pe viitor să fie observate mai bine, cu ocazia descoperirii lor, și aceste monumente, atât de interesante și importante din punct de vedere istoric și arheologic.

C) INVENTARUL MORMINTELOR

Din punct de vedere al inventarelor, mormintele din Dacia pot fi împărțite în două mari grupe: *a)* morminte cu inventare și *b)* morminte lipsite de inventare.

În primul grup intră toate mormintele care inițial au avut inventare. Din acestea însă, foarte puține au rămas nejeuite. Cele mai multe din mormintele romane, mai ales din cele bogate, au fost jeuite și profanate (total sau parțial) în cursul timpului. Urmele violării se observă pe aproape fiecare din sarcofagele rămase. Jefuirea mormântului se făcea printr'o spărtură săpată în partea de sus a acoperișului. Acoperișul, fiind greu și îngropat în pământ, nu putea

fi ridicat pentru a culege lucrurile de valoare din interior, decât dacă sarcofagul ar fi fost eliberat de pământ. Deoarece ridicarea acoperişului nu se putea face decât cu colaborarea mai multora, era cu mult mai uşor să se execute o spărtură în acoperiş — operaţie care putea fi dusă la bun sfârşit chiar de o singură persoană — şi prin spărtura, de dimensiunile corespunzătoare ca cineva să se introducă în interiorul cutiei, să-i ridice conţinutul. Urmele violării se observă mai ales la sarcofagele mari de piatră. De exemplu, toate sarcofagele mari, aflate la Napoca şi păstrate în muzeul din Cluj, poartă o spărtură în acoperiş, pecetea violării mormântului. Un astfel de mormânt, impozant, nejeftuit, cum e cel din muzeul din Sarmizegetusa (Fig. 18) este de-a-dreptul o excepţie.

Mormintele de piatră mai puţin pretenţioase, cât şi cele din cărămizi sau din ţigle, erau complet acoperite cu pământ. Locul unde se aflau devenea, cu timpul, mai greu de recunoscut de către jefuitori şi nemarcat la exterior. Din cauza aceasta, numărul cel mai important al mormintelor neviolabile intră în categoria acestora.

Aşa dar, ceea ce a fost mai bogat ca inventar în mormintele din Dacia a dispărut, prin violarea lor din antichitate chiar.

E dela sine înţeles că nu toate sarcofagele romane conţineau anumite obiecte, puse pe seama celor morţi. Multe, foarte multe chiar, din cele modeste, erau cu totul lipsite de inventare. Un exemplu în această privinţă ni-l dau mormintele desgropate la *Napoca*, în str. Plugarilor. Deşi mormintele aflate acolo, toate, fără excepţie — deci nu e vorba de un caz izolat — nu au fost jefuite, căci niciun indiciu nu arăta aşa ceva (sarcofagele erau întregi, scheletele în poziţia lor de odinioară, etc.) şi cu toate că am examinat conţinutul fiecăruia cu toată atenţiunea, totuşi nu am aflat în niciunul din ele nici măcar nelipsitul „obol“, pus pe seama lui Charon, chiar şi în cel mai modest mormânt.

Aşa dar, prezenţa sau absenţa, sărăcia sau bogăţia inventarului unui mormânt, depindea de starea materială a locuitorilor,

În această privință, ele variau dela morminte ce conservau valori mari, până la morminte lipsite de cel mai modest obiect.

Se înțelege, că obiectele aflate în mormintele descrise nu puteau fi altele decât cele obișnuite în astfel de împrejurări.

„Obolul“ pe seama lui *Charon* (una sau mai multe piese), pentru trecerea râului *Styx* cu barca, eventual spre a se folosi de el în viața cealaltă; opaițul, de obicei nefolosit (pentru lumina vieții de dincolo), diferite vase și ulciorașe de lut sau de sticlă, primele pentru alimente, untdelemn, vinuri, etc., cele de sticlă pentru uleiuri, parfumuri și farduri (în mormintele de femei), resturi dela îmbrăcăminte, obiecte de podoabă, inele, cercei, brățări, etc., cu care era găsit cel mort ș. a. m. d.

Monetele aflate în morminte nu sunt cele mai precise elemente de datare. În morminte nu era obiceiul să se pună întotdeauna monetele ce erau în curs. Se puneau foarte des monete ieșite de mult din circulație. În astfel de cazuri, dacă am lua ca dată a executării mormântului timpul de batere sau epoca de întrebuințare a monetei, am cădea într'o mare greșală. Valoarea lor în stabilirea datei mormintelor constă în arătarea limitei celei mai vechi până la care putem duce așezarea în timp a descoperirii, limită peste care nu putem trece. Așa, de exemplu, în mormântul dela Breazova s'a aflat o monetă dela *Philippus Filius* (247—249), ceea ce însemnează că mormântul nu poate fi datat înainte de domnia acestuia. El poate fi deci, din timpul domniei lui Philippus sau din epoca următoare domniei lui. E un mormânt din epoca târzie a stăpânirii romane în Dacia.

În mormintele neșefuite, care au avut inițial obiecte de inventar, am aflat aproape întotdeauna monete. De obicei ele sunt de bronz. Monetele de argint sunt rare, iar cele de aur absente în morminte. Raritatea pieselor de argint și absența celor de aur se explică prin valoarea materială pe care o aveau aceste piese, fie că erau sau nu în curs.

Fiind de bronz, material alterabil, mai ales la umezeală, foarte puține din piesele aflate pot fi determinate în toate amănuntele. S'au aflat în mormintele din Dacia superioară monete dela: *Traian, Faustina, Annia Lucilla, Philippus Junior, etc.*

Celalalt obiect nelipsit din morminte, *opaițul* (lucerna), se află în interiorul sarcofagului, înafara lui (la cap sau la picioare) și uneori chiar sub cutia sarcofagului. Ca număr, putea să fie unul sau mai multe.

Opaițele aflate în morminte nu ne dau o serie prea variată, cele mai multe sunt de tip obișnuit, fără ornamentații speciale, așa cum sunt cele șapte opaițe aflate într'un vas funerar, descoperit la Sarmizegetusa¹⁾. Această formă de opaiț este caracteristică *mijlocului sec. II d. Chr.*

Tipul de opaiț aflat la mormântul dela Palatul administrativ din Sarmizegetusa (pag. 40), de culoare cenușie, cu fața rezervorului ornamentată cu motive vegetale, intră într'un alt grup de lămpi (mai târzii).

Alte vase din lut ars. Primele pe care trebuie să le amintesc sunt „ulciorașele sepulcrale“. Le numesc așa, întrucât am putut constata că sunt nelipsite în mormintele din Dacia. Ele se află și în mormintele altor ținuturi romane și formează un tip de ulciorașe care nu prea aveau o întrebuințare practică. Ceea ce mă face să susțin această constatare e împrejurarea că nu cunosc (deși am cercetat câteva zeci de astfel de vase) niciunul al cărui proveniență și destinație să fi fost alta decât cea funerară. Absolut toate aceste obiecte provin din morminte. Tocmai din acest motiv, fiind aflate în sarcofage, și neapăsând nimica asupra lor, au rămas nespate, formând cea mai frumoasă serie de vase din lut ars. O altă caracteristică a lor este culoarea, aproape întotdeauna cenușie, exemplarele roșii fiind rare. Calitatea pastei este variabilă. Forma le este identică cu cea a ulciorașelor obișnuite, cu pântecul mare, cu gâtul subțire,

¹⁾ Oct. Floca, *O mică descoperire arheologică la Sarmizegetusa*. Deva, 1935.

având o singură toartă ce leagă buza vasului cu mijlocul pântecelui. Ceea ce mă face însă să le despart în două grupe, e buza acestor ulciorașe, din a cărei formă credem că se desprind și unele diferențe de timp în ceea ce privește fabricarea lor. Unele au partea de sus a gurii rotundă în formă de cerc, altele o au ținută, așa cum o au și azi ulcioarele (Fig. 39). Din examinarea celorlalte obiecte de inventar (inclusiv monetele), alături de care au fost aflate, și din încercările de datare a mormintelor, când acest lucru e posibil, s'a constatat că ulciorașele din grupul prim sunt mai vechi, aparținând sec. I—II d. Chr., pe când cele din grupul al doilea, sunt de dată mai nouă, putând fi datate pe la sfârșitul sec. al III-lea ¹⁾.

Fig. 39.

Vase din lut ars, aflate în morminte.

Țin să amintesc pentru forma lor, vasul aflat cu șapte monete și șapte opaițe în interiorul lui ²⁾, cât și vasul aflat în mormântul b (pag. 39), dela casa administrativă din Sarmizegetusa. Atât acesta din urmă, de culoare roșie, cât și primul mai ales, de culoare neagră, cu capacul prevăzut cu buton, sunt vase care, ca dimensiuni și mai ales ca formă, ne conduc la o formă tipică și simplă de „vase funerare” romane. Asemănarea acestora cu sumedenia de vase-urne date de Wilh. Ludovic ³⁾, este clară.

¹⁾ C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, p. 48, Fig. 46.

²⁾ Oct. Floca, *O mică descoperire arheologică la Sarmizegetusa*, Deva, p. 17—24.

³⁾ Dr. Wilh. Ludowici, în *Katalog V. Stempel-Urnen*, p. 251—259.

Celelalte vase, găsite în morminte, oale, ulcele, etc., nu au un caracter pur funerar.

O mențiune specială reclamă cupele cu toartă aflate în sarcofagul mare din Sarmizegetusa (Fig. 18) și farfuriile cu picior din mormântul dela palatul administrativ, tot din Sarmizegetusa (Fig. 25). Acestea din urmă aveau o întrebuințare sacră. Ele sunt vase de jertfă („*Rauchgefässe*“). Rostul lor la morminte este explicabil.

Privitor la ornamentația vaselor funerare din mormintele din Dacia, am puține de spus.

Exceptând opaițul din mormântul *b*) dela palatul administrativ din Sarmizegetusa (pag. 40), cu ornamentațiuni vegetale și ulcelele din sarcofagul mare din piatră dela Sarmizegetusa (Fig. 18), identice cu altele două aflate lângă mormântul dela mausoleu, ornamentate cu cercuri concentrice reliefate și cele două vase cu picior, tot din mormântul *b*, dela Palatul administrativ din Sarmizegetusa (Fig. 25), ceramica din morminte este lipsită de orișice element ornamental.

Ca tehnică a execuției și calitate a pasteii, vasele din morminte sunt identice cu restul ceramicii din Dacia romană.

Vasele de sticlă sunt și ele destul de răspândite și variate, de formă și mărimi deosebite, având toate același scop, conservarea lichidelor necesare la toaleta feminină, în mormintele cărora se află de obicei. Ele aparțin formelor de vase caracteristice sec. al II-lea și al III-lea d. Chr. Obiectele de podoabă, obișnuit sunt, cerceii, inelele, brățările de bronz, argint sau aur. Dintre acestea mai ales cele de aur și de argint, au fost de obicei înstreinate, fie de jefuitori, fie de cei care întâmplător au descoperit mormintele. Dintre cerceii, caracteristici sunt cei aflați în sarcofagul mare din Sarmizegetusa (Fig. 18). Cei din mormântul de copl dela Napoca (Fig. 9) și cei din cel dela Turda (Fig. 27) sunt mai simpli.

Pe lângă aceste obiecte, se mai pot afla în morminte resturi din îmbrăcăminte, urme de alimente, arme, etc.

Cuiele ce se află în unele din mormintele de cărămidă sau în sarcofagele de piatră, provin dela sicriile de lemn. În mormântul de femei dela mausoleul Aureliilor s'au aflat o sumedenie din aceste piroane de fier. Urmele de lemn aflate pe cuie arătau foarte lămurit că ele au rămas dela sicriul de lemn, ce fusese introdus în mormântul de cărămizi. Aceasta este o explicație a existenței cuielelor în morminte. Când ele se află în unu sau două exemplare, au un alt rost, de cult¹⁾.

Din analiza inventarelor diferitelor morminte, care au avut astfel de inventare și au putut fi examinate, am putut constata că toate obiectele aflate în interiorul sau în jurul sarcofagelor erau obiecte de cea mai caracteristică factură romană. Așa că, dacă din punct de vedere al formei arhitecturale, sarcofagele din Dacia ne conduc și ne permit să le punem în legătură cu anumite monumente asemănătoare din alte ținuturi și de alte origine, de exemplu, Sud-europeană, orientală, etc., a căror foarte îndepărtați descendenți, în parte, sunt, sub raportul obiectelor de inventar, ceramică, monete, obiecte de podoabă, etc., ele ne conduc la forme romane, romane provinciale sau clasice.

E foarte curios că în toată seria descoperirilor înșirate până acum, nu am aflat niciun element material care să mă fi condus la forme locale autohtone. Niciunele din obiectele aflate în mormintele descrise până aci nu trădează vreo influență prea evidentă autohtonă, neromană. În alte provincii, de exemplu în cimitirul dela Chatissa-Katsch în Steiermark-ul superior²⁾, s'a constatat o trecere lentă și evidentă dela formele *La Tène* târziu la perioada romană.

Totuși acest fenomen, sub o altă formă, este constatat și în Dacia în două necropole de mari proporții, una în Munții Zlatnei, cealaltă la Cașolț, jud. Sibiu. Acestor descoperiri le-am rezervat un capitol special la sfârșitul lucrării. Faptul că în mormintele des-

¹⁾ Suchier, *Die Nägeln in Römergräberne* în *Philologus*, XXXIII, 1873; Daremberg-Saglio, *Dict des Antiqu.*, s. v, *clavus*, I, p. 1241.

²⁾ W. Sehmít, *Siedelung und Gräber-feld von Chatissa-Katsch* în *Jahreshefte des Osterreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band XXV — 1929, Bblatt, p. 87—148.

crise până aci nu s'au aflat urme prea evidente ale civilizației pre-romane, se explică prin aceea că mormintele aparțineau unor persoane bogate. Aceste morminte provin dela populația centrelor mari, care nu putea fi influențată prea mult de civilizația celor supuși.

* * *

Obiectele care formează inventarul mormintelor au o însemnătate remarcabilă în studiul acestor monumente. Pe lângă multele probleme, pe care ni le desleagă, în legătură cu persoana înmormântată, ele sunt cele mai însemnate elemente de datare a diferitelor morminte. Una dintre greutățile mari, care împiedecă studierea cât mai temeinică a mormintelor desgropate în Dacia superioară, este tocmai cunoașterea numai parțială a obiectelor de inventar. Voiu căuta, totuși, într'un capitol special, să trag concluziunile ce se desprind din examinarea acelor inventare, care înainte de a fi înstreinate, au putut fi examinate și cercetate.

D) RITUL INHUMĂRII ȘI AL INCINERĂRII ÎN DACIA.

Fără îndoială că dintre cele două sisteme de înmormântare, al incinerării și al inhumării, practicate de Romani în Dacia, primul loc îl ocupa ritul inhumării.

Personal, nu am aflat decât un singur mormânt roman de incinerare în Dacia, la Micia (pag. 46, mormântul 2).

Mențiunile arheologice scrise despre practicarea incinerării morților în Dacia superioară sunt aproape inexistente. Aceasta nu însemnează, însă, că ritul incinerării era cu totul absent în această provincie. Fără îndoială că a existat și această formă de înmormântare. Ea era practică însă pe o scară mai redusă.

Lipsa materialului arheologic care să ne documenteze practicarea incinerării se explică și prin importanța redusă ce s'a dat, în trecut, acestui material.

Descoperirea în mare număr, în necropole sau înafara acestora, a mormintelor și sarcofagelor, arată că în Dacia superioară era la modă, în primul rând ritul inhumării.

Celelalte monumente funerare, reliefuri sau monumente epigrafice, deasemenea arată răspândirea în provincia dela nordul Dunării, în primul rând, a inhumării. E clar că majoritatea monumentelor funerare, foarte răspândite pe pământul Daciei — căci cele mai multe monumente ale provinciei sunt de natură funerară — au fost așezate la mormintele legate de ritul inhumării.

Care ar putea fi motivele predominării inhumării față de incinerare în provincia dela nordul Dunării?

E cunoscut că la Romani forma tradițională de înmormântare era incinerarea¹⁾. Ea a fost la modă în mod permanent în imperiu, până la sfârșitul secolului I d. Chr.²⁾

Incepând cu secolul al II-lea d. Chr. și mai ales după anul 200 d. Chr., inhumarea are întâietate³⁾. La sfârșitul secolului al II-lea și în secolul al III-lea, inhumarea e introdusă intens și devine generală în lumea romană. Așa dar, epoca cea mai intensă a vieții romane în Dacia coincide cu timpul când la modă era inhumarea. Dealtfel acest sistem de înmormântare era cel mai simplu și deci foarte potrivit și pentru cei săraci.

La practicarea inhumării pe o scară atât de intensă, prea probabil că au condus și anumite împrejurări locale ca: teren, material de construcție, etc. Este incontestabil că acești factori puteau influența, într'o măsură oareșicare, practicarea unuia sau a celuilalt sistem de înmormântare. Incinerarea nu putea lua un avânt prea mare, într'un ținut în care piatra și în general materialul pentru executarea unui mormânt, se afla din abundență. Așa că, pe lângă

¹⁾ Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, s. v., *Sarcophagus*, p. 1071.

²⁾ Daremberg-Saglio, s. v., *Sarcophagus*, p. 1071 sqq.

³⁾ Cagnat-Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1917, p. 331; F. Drexel, *Germania Romana*, vol. II (text), p. 29—30.

moda generală a timpului, au influențat, cred, și aceste împrejurări de natură mai mult locală.

Despre influența autohtonilor asupra ritului înmormântării practicat de Romani în Dacia, nu știu dacă poate fi vorba. Despre obiceiurile funerare ale autohtonilor, dealtfel, prea puține lucruri știm. Se pare — după ultimele cercetări ce s'au făcut în această direcție — că populația traco-ilirică avea în uz mai mult incinerarea. Urme care să ne confirme cu precizie existența inhumării în obiceiurile lor funerare nu avem. Nepracticarea acestui rit funerar ar explica și absența mormintelor legate de obiceiul inhumării. Despre aceste probleme mă voi ocupa, după cum am amintit, în capitoul ultim al lucrării.

Dar chiar dacă am admite în practicile funerare ale băștinaișilor și inhumarea, fără să avem — cum de fapt e — dovezi materiale despre această formă de înmormântare, ei nu făceau în acest scop sarcofage de piatră sau morminte de cărămidă (căci nu cunoaștem niciunul), care să fi putut influența în vreun fel arta funerară romană.

Un fapt e sigur însă: chiar dacă autohtonii ar fi practicat pe lângă incinerare și inhumarea, ei ar fi putut practica acest fel de înmormântare și sub Romani. Cele două sisteme de înmormântare erau cunoscute și practicate și de cuceritori. Dar chiar și fără de aceasta, Romanii nu puneau restricțiuni în ce privește obiceiurile funerare, după cum, în general, nu puneau nici în privința credințelor și tradițiilor altora, atâta timp cât ele nu atingeau siguranța stăpânirii imperiului.

Monumentele de artă sunt legate, în mod obișnuit, de cei cu mijloace materiale. Același lucru se petrece și în lumea romană — și, se înțelege, și cu monumentele funerare. Cei nevoiași nu ne-au lăsat urme prea însemnate, nici chiar monumente de calitate inferioară, sub raportul artistic, cum sunt cele din Dacia. Ingroparea în pământ a celui ce a trecut în lumea cealaltă, fără a i se executa un locaș durabil sau fără a-l onora cu tot felul de accesorii ce îi

sunt necesare pe lumea viitoare, era un obicei creat mai mult de nevoile materiale ale celor săraci.

Sarcofagele, ca și celelalte monumente de artă, presupun o stare materială bună, în tot cazul corespunzătoare pentru a permite executarea unei locuințe durabile pentru cel dispărut.

Oamenii nevoiași, cei fără rude sau cu rude lipsite de mijloace, prizonierii de războiu, sclavii, etc., nu aveau cinstea unui aranjament sepulcral special. Erau înmormântați direct în pământ, sau cel mult, într'un cosciug de lemn. Nu rareori aflăm în diferite împrejurări, în necropolele antice sau înafara lor, urmele acestui sistem simplu — cel mai simplu — de înmormântare.

E) INSCRIPTII FUNERARE ȘI ORIENTAREA MORMINTELOR

Cele mai multe din sarcofagele romane nu păstrează niciun indiciu cu privire la identitatea aceluia pe seama căruia au fost făcute. Abia la câteva s'a putut face această identificare pe baza inscripțiilor de pe cutie. La celelalte morminte se poate constata și face o separație, pe baza inventarelor și a dimensiunilor, numai în ce privește genul — bărbat sau femeie — și etatea — copil sau adult — a celui trecut în lumea cealaltă.

Lipsa textelor epigrafice de pe cele mai multe din sarcofagele romane din Dacia — cu toate că pe unele din ele se rezervase locul inscripției, prin executarea, pe una din laturile lungi ale cutiei, a unei *tabula ansata* (Fig. 2) — se explică prin două fapte. Monumentele erau executate de mai înainte, ca obiecte de comerț, urmând ca numele celui care era introdus în sarcofag să fie săpat ulterior. De multe ori săparea inscripției nu mai avea loc, și atunci, în acea *tabula ansata*, era înscris textul cu o materie colorantă, de obicei cu minium, colorant cunoscut și folosit de antici la vopsirea monumentelor și a inscripțiilor. Materia colorantă, însă, ștergându-se în cursul timpului, spațiul, rezervat și cioplit special, ră-

mânea din nou liber, așa încât, sarcofagul, inițial cu inscripție vopsită, ajungea, după secole, la suprafață, ca monument anepigrafic.

În cele mai multe cazuri, așa dar, nu ar fi vorba de un anonim al mormintelor, ci de fenomenul arătat mai sus. Se înțelege că dela această regulă fac excepție sarcofagele improvizate, sau cele care, prin înfățișarea lor, arată clar că nu au purtat nicicând vreun element decorativ sau epigrafic.

Executarea tablei ansata, pe una din laturile sarcofagului, este un fenomen ce apare la sarcofagele romane în secolul al II-lea d. Chr.

Din punct de vedere arheologic, stabilirea identității celor înmormântați, așa cum reese această identitate din inscripții, are o importanță mai mică; sub raportul istoric și etnic, însă, ea ar fi de mare importanță.

În ce privește orientarea mormintelor, în Dacia superioară, nu s'a urmat o regulă fixă. S'au aflat morminte orientate în direcțiuni cu totul diferite. Uneori, chiar mormintele ce se aflau unul lângă altul erau orientate în mod diferit.

Ca o justificare a afirmației de mai sus, arăt orientarea mormintelor descoperite în ultimul timp la Sarmizegetusa. Mormântul dela mausoleul Aureliilor era orientat cu axa longitudinală în direcția N-S, mormântul de copil de lângă mausoleu în direcția E-V, mormântul din curtea primăriei Sarmizegetusa în direcția E-V, cele două dela palatul nou administrativ în direcția N-S, etc.

F) PROBLEMA DATĂRII SARCOFAGELOR ȘI MORMINTELOR.

O problemă foarte greu de rezolvat, care se pune în legătură cu monumentele descrise, este cea a fixării împrejurărilor și a timpului în care ele au luat naștere și s'au dezvoltat.

Această greutate o întâmpinăm peste tot la studierea, din punct de vedere al dezvoltării arhitectonice, artistice și istorice, a monumentelor din Dacia,

Greutatea problemei provine pe de o parte din împrejurările istorice în care a luat naștere provincia din nordul Dunării și civilizația acesteia, din situația ei geografică — care a adus după sine legături și influențe diverse — cât și din faptul că acest ținut (cucerit deodată, nu pe etape), a cuprins între hotarele sale, în urma organizării și colonizării lui de către cuceritorii romani, elemente cu tradiții și obiceiuri diferite.

La toate aceste împrejurări se mai adaugă timpul relativ scurt al vieții artistice romane din Dacia, fără de un început și fără de o continuitate artistică locală (care să fi fost legată organic de acest ținut) — în sensul unei evoluții artistice sau arhitectonice, ale cărei origini și dezvoltare ulterioară să le putem urmări aci în Dacia.

Dacia romană, înainte de a fi un ținut de creații cu pecete locală, este, mai de grabă, un loc de întâlnire a celor două mari influențe: a celei sudice grecești și orientale și a celei italice-apusene.

Acest fenomen a avut loc într'un timp când cele două mari civilizații, care își găsesc un teren prielnic de dezvoltare în nordul Dunării, fie sub formă de compromis, fie fiecare sub formă proprie, ieșiseră de mult din perioada de formație.

Și tot aci cred că e bine să amintesc, că arta provincială romană din nordul Dunării a rămas, după cât mi se pare, prea puțin influențată de produsele civilizației autohtone. Aceasta, în primul rând, în ce privește produsele din piatră, cu specială referire la monumentele funerare.

În urma acestora, privind în totalitatea ei problema sarcofagelor din Dacia superioară, constatăm că nu se poate urmări o evoluție locală precisă a acestor monumente.

Totuși, condus de anumite criterii și indicii călăuzitoare, oferite de sarcofagele desgropate până acum în necropolele antice ale pro-

vinciei, am putut stabili că nu toate tipurile de sarcofage de piatră, morminte din cărămizi, mausoleu, etc. (fiecare din aceste categorii cu variantele respective), apar deodată, dela începutul vieții romane în Dacia. Și, la fel, am putut constata că nu toate tipurile de sarcofage din Dacia superioară, coincid în timp cu monumentele de aceeași natură din restul lumii romane. Nu știu întrucât este justificată, din acest punct de vedere, părerea lui Gr. Florescu¹⁾, când, referindu-se la monumentele funerare studiate de d-sa, spune: „...E queste forme sono quelle stesse, come vedemmo, che, contemporaneamente sono di moda anche nelle altre provincie verso l'Ovest e che hanno l'origine in Italia“.

Asemenea, în ce privește datarea diferitelor tipuri de sarcofage. Deși nu avem puncte de sprijin prea numeroase pentru datarea lor, totuși, câteva sarcofage izolate și bine observate, îmi permit să fac unele reflexii și în această privință, care, chiar dacă nu sunt valabile pentru grupe întregi, ci numai pentru anumite piese izolate, totuși, sunt de mare însemnătate.

În capitoul despre înfățișarea arhitectonică și artistică a sarcofagelor am arătat că sarcofagele aparținătoare grupului B, formează tipul clasic al sarcofagelor romane din Dacia și că ele aparțin epocii de înflorire a artei funerare a provinciei. Tot acolo am menționat că forma acroterelor și prezența lor, exclusiv în cele patru colțuri ale acoperișului, este o caracteristică a sarcofagelor din Dacia superioară.

Elementele arhitecturale, pe care le aflăm la sarcofagele din acest grup, întâlnite și la unele din stelele funerare și mai ales la *aediculae* — la care deasemenea există acrotere, fronton triunghiular și acoperiș în formă de acoperiș de casă²⁾ — apar, în arta pro-

¹⁾ Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior“*, în *Ephemeris Daco-romana*, IV, p. 145.

²⁾ Acoperișul *aediculae*-i, cu elementele arhitecturale întâlnite și la sarcofage, întrebuințat pentru a doua oară la sarcofaful târziu aflat la Napoca (Fig. 11), C. Daicoviciu, *Anuarul Institutului de Studii Clasice Cluj*, vol. II, 1933—35, p. 199, cred că a fost executat în primii ani ai stăpânirii romane, căci numai datorită vechimii și trecerii în uitare a mormântului la care a fost pusă inițial aedicula, a putut fi luată dela mormânt, fără îndoielă de mult părăsit, și întrebuințată din nou.

vincială din Dacia, în prima jumătate a secolului al II-lea. Inventarele din unele morminte (mormântul mare aflat la Sarmizegetusa, Fig. 18), ne conduc în această epocă.

Ca înfățișare, execuție și proporții chiar, piesele în discuție arată o epocă de înflorire și bună stare, fenomene legate de perioada următoare cuceririi.

Fără îndoială că aceste monumente, în Dacia, sunt creații, mai ales, ale secolului al doilea. Ceea ce e foarte interesant, însă, e faptul că aceste sarcofage, cu origine îndepărtată în Sud și orient, nu sunt la modă în același timp și în provinciile din apus. În provinciile apusene, de exemplu, monumentele cu acrotere, cu frontoane triunghiulare, în cazul de față sarcofagele de piatră, de tipul celor descrise la punctul *B*, având aceleași elemente arhitectonice și, fără îndoială, aceleași origini îndepărtate — apar cu mult mai târziu decât în Dacia (în sec. III—IV). Intr'un timp așa dar, când asemenea realizări în Dacia post Aureliană nu mai erau posibile. Incerc să explic fenomenul: civilizația sudică-orientală, a cărei pecete o poartă monumentele, putea ajunge în provinciile imperiului fie direct, fie prin intermediul Italiei. Așezarea geografică și legăturile Daciei cu sudul, apoi colonizarea populației din sudul balcanic și din orient în nordul Dunării, a contribuit și a putut aduce direct, mai ușor și mai de vreme, elementele civilizației de acolo în provincia înființată de Traian. Aceste influențe, luate în apus aproape întotdeauna prin intermediul Italiei, au ajuns mai târziu în provinciile îndepărtate ale occidentului.

Un mijloc de foarte multe ori potrivit pentru a stabili data monumentelor romane e luarea în cercetare a caracterului literelor.

Forma regulată, plină și clară, a literelor de pe sarcofagele descrise la începutul lucrării (monumente ce intră în grupa *B*), indică de asemenea, epoca de înflorire a artei provinciale din Dacia — prima parte a secolului al II-lea și mai ales mijlocul acestui

secol. Afirmația lui A. Schober¹⁾ că în provinciile imperiului roman criteriul epigrafic nu oferă garanții pentru datarea monumentelor, o cred neîntemeiată, *cel puțin în parte*.

Grupul celalalt de sarcofage de piatră, grupul A, pag. 62 (cele cu acoperișul drept, format dintr'una sau mai multe lespezi de piatră), deși răspândite peste tot în timp și spațiu, mi se pare că au avut o întrebuițare mai largă în perioada ultimă a stăpânirii romane în Dacia, luând locul sarcofagelor mai pretențioase, menționate la punctul B.

Această ipoteză este susținută pe de o parte de inventarele unora din morminte, cum e sarcofagul cu cercei aflat la Napoca (pag. 18), sarcofagul desgropat la Breazova (pag. 40), databil, pe baza vaselor și a monetei descoperite în el, în epoca următoare domniei lui *Philippus Filius*, — pe de altă parte de structura însăși a unora din aceste monumente. Unul din sarcofagele aflate la Cluj, în Str. Plugarilor (pag. 14, morm. Nr. 3), clasat de mine, împreună cu celelalte cu care a fost aflat, ca sarcofag târziu, nu mai are forma obișnuită, ci cutia este mai lată la cap și mai îngustă spre picioare. Ea seamănă cu forma sarcofage'lor de mai târziu ale epocii creștine, sau chiar cu sicriile contemporane de lemn. Aceleași caracteristice târzii le prezintă și un sarcofag de piatră, descoperit la Potaissa (Fig. 28), cu deosebirea că acesta se îngustează de sus în jos, la fel cu sicriile de lemn moderne.

Sarcofagele cu caracteristicile amintite, cât și, în general, toate sarcofagele aflate la Napoca, în Str. Plugarilor, descrise la pag. 13-14 — lipsite de inventare și orientate toate în aceeași direcție (Est-Vest, mortul cu fața spre Est), fenomene neîntâlnite la cele din grupa B — le clasez ca monumente târzii ale Daciei, din epoca de după părăsire. S'ar putea să fie chiar monumente creștine.

Un foarte mare număr de morminte din Dacia sunt construite din cărămizi sau din cărămizi și piatră. Răspândirea acestora e generală.

¹⁾ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, p. 12,

Aflarea mormintelor din cărămizi sau din țigle alături de cele din piatră arată, după toate indicile, contemporanitatea lor. Diferența de material din care sunt făcute, unele sau altele din ele, nu indică numai decât și o diferență de epocă. Deosebirea provine mai degrabă din faptul că nu în toate împrejurările stătea la dispoziția acelor care le ridicau același material de construcție, sau din faptul că unele monumente aparțineau persoanelor mai înstărite, iar altele celor cu posibilități materiale mai reduse.

Ca formă și ca sistem de construcție am văzut că există mai multe tipuri de morminte din cărămidă. Datarea și evoluția acestor tipuri nu poate fi urmărită mai de aproape. Ne putem referi în această privință, doar la cazuri izolate care, pe baza inventarelor ce le conțin, pot fi datate cu oareșicare aproximație. Așa, de exemplu, mormintele în care se află ulciorașele cu gura rotundă (Fig. 39, vasele de jos), cum sunt cele aflate la Sarmizegetusa, la palatul administrativ (pag. 38—39), sunt mai vechi decât cele în care s'au aflat ulciorașe cu gura țuguiată (Fig. 39, vasul de sus), cum e mormântul din curtea primăriei din Sarmizegetusa. Pentru epoca târzie a acestui mormânt pledează, de altfel, și ceramica smălțuită aflată în el (pag. 33). Această separație o putem face foarte bine pe baza acelor obiecte de inventar a căror cronologie a fost fixată¹⁾, primele aparținând secolului al II-lea, iar ultimele secolului al III-lea d. Chr.

Mormintele de cărămidă sau combinate cu piatră sunt la modă tot timpul stăpânirii și chiar după stăpânirea romană în Dacia (pag. 54).

* * *

În concluzie, așa dar, chiar dacă nu putem urmări o evoluție, în timp, din punct de vedere al formei arhitecturale, sub raportul plastic sau decorativ, etc., a monumentelor discutate în prezenta lucrare, totuși, am putut fixa diferite tipuri de sarcofage și am re-

¹⁾ C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938,

ușit, cred, să determin epoca unora din aceste monumente, arătând, în același timp că anumite forme și caracteristice, întâlnite la mormintele din Dacia, corespund unor epoci diverse.

La fel, am arătat că împrejurările geografice și istorice, în care s'au dezvoltat monumentele romane provinciale descrise, au făcut ca unele din ele să nu corespundă în timp cu monumentele similare din provinciile apusene ale imperiului roman.

IV. MORMINTE NEROMANE, EXECUTATE ÎN TIMPUL STĂPÂNIRII ROMANILOR ÎN DACIA (CIMITIRUL DELA ZLATNA ȘI CAȘOLȚ)

Un capitol aparte, în descrierea mormintelor romane din Dacia, îl formează mormintele minerilor din Munții Apuseni și cele din necropola dela Cașolț (jud. Sibiu).

Fenomenele observate la mormintele din aceste necropole, neîntâlnite în restul necropolelor romane ale Daciei, m'au făcut să le dau o deosebită atențiune, conducându-mă în același timp la rezultate foarte interesante.

Necropolele din Munții Zlatnei. Descoperirea necropolei de mineri în regiunea actualei localități Zlatna, ant. *Ampelum*, la poalele Dealului „Corabia“, s'a făcut cu mulți ani în urmă de către arheologi unguri ¹⁾.

Pornind dela indiciile scrise ale acestora, subsemnatul am executat în toamna anului 1938, în regiunea vechilor exploatare miniere antice din Munții Zlatnei, lucrările arheologice pe teren, al căror scop principal era cercetarea mai de aproape a cimitirelor din această regiune.

Raportul privitor la rezultatul cercetărilor a fost înaintat Comisiunii Monumentelor Istorice din Cluj și publicat în *Anuarul Institu-*

¹⁾ *Archaeologiai Ertesítő*, 1879, p. 14—19; *Archaeologiai Ért.*, 1879, p. 350—355, *Arch. Ért.* 1880, p. 101—117; *Arch. Ért.*, 1893, p. 408—412; G. Teglás, *A korábbi romai bányászata és kettős sírmezeje Zalatna közeleiben*, Budapest, 1890; *A déval áll. förealisk, 1891—92 évi Ért.*, p. 1—16.

tului de Studii Clasice al Universității Regele Ferdinand I din Cluj, vol. III (1936—39).

În total, am putut cerceta în Munții Zlatnei șase morminte tumulare. Din aceste șase morminte desgropate, patru au fost aflate intacte, unul în parte distrus, iar unul jefuit în întregime.

Ca așezare topografică, cinci din mormintele scoase la suprafață se aflau în cimitirul de pe Dealul Poduri, iar unul în cimitirul de pe Dealul Boteș — amândouă cimitirele situate în apropierea impozantului deal Corabia (vezi Fig. 40).

Fig. 40.

Situația topografică a necropolelor din Munții Zlatnei.

În afară de cele două necropole, cunoscute mai de mult, am identificat pe teren și alte morminte, nementionate în scrierile arheologice de până atunci, formând grupuri aparte, mai mari sau mai mici.

Forma externă a mormintelor din Munții Zlatnei este rotundă, având înfățișarea unor movile, ce se ridică ca niște mici insule din terenul puțin înclinat al regiunii (Fig. 41).

Înălțimea actuală a ridicăturilor e, în medie, de 40—50 cm. dela nivelul actual al terenului. Dimensiunile diametrale ale movilelor variază între 2—3 $\frac{1}{2}$ m.

Fig. 41.

Morminte tumulare.

În mijloc un tumul, în stânga și dreapta îngrădituri de piatră în jurul unora dintre mormintele tumulare din Munții Zlatnei.

Secționând mormintele tumulare din aceste cimitire, am putut constata că, la adâncimea de aproximativ un metru dela nivelul terenului, era săpată o groapă de cca. 1.50 m. lungă și 50 cm. lată. Această groapă, bine netezită, am constatat-o în interiorul fiecărui tumul. Conținutul gropii era format dintr'un strat de cărbune și cenușe, gros de 15—25 cm., din slabe resturi de oase arse și din obiectele de inventar ale mormântului, reprezentat prin ceramică, opaițe, monete, cuie, etc. (Fig. 42).

Interesant e că la unul din morminte groapa din fundul movilei, nu numai că era foarte frumos executată, în formă de patrulater precis, ci acolo unde era așezat, în cazurile obișnuite ale înhumării, capul celui mort, avea o ridicătură în pantă, în formă de pernă, așa cum se află la foarte multe sarcofage de piatră, în interiorul cutiei sarcofagului.

Pe fundul și marginile gropii nu am observat nici cea mai mică urmă de ardere.

Peste toate acestea urma ridicătura de pământ, în formă de tumul, înconjurată la unele morminte de un cerc format din bolovani de piatră (Fig. 41).

Am amintit mai sus că anumite constatări și cercetări cu privire la mormintele dela Zlatna s'au făcut și în trecut.

Descriind unele morminte, desgropate aci, B. Lukács¹⁾ și G. Téglás²⁾, care cuprinde și părerea lui Lukács, constată că *incinerarea morților s'a făcut în interiorul gropilor din fundul tumulilor*. Astfel, Téglás afirmă că morții, așezați în gropile pregătite de mai înainte, erau arși în urma unui foc lent. El presupune că în prealabil cadavrele erau îmbibate cu o mare cantitate de ulei și cu alte materii care alimentau focul³⁾.

Fig. 42.

Vase din lut ars, aflate în necropola din Munții Zlatnei.

Acest sistem, de incinerare în groapă, caută să-l documenteze și prin prezența ulciorașelor în morminte — ele servind la stropirea mortului cu ulei, în vederea incinerării — și prin pământul din jurul gropii, care era „unsuros la pipăit“ din cauza uleiului turnat asupra cadavrului.

Înainte de a expune constatările proprii cu privire la ritul înmormântării întâlnit în necropolele minerilor dela Corabia, țin să amintesc că argumentele aduse de Téglás în sprijinul părerii că morții erau arși în groapa din tumul sunt fără de niciun temei și, ca urmare, concluziunile la care ajunge eronate.

¹⁾ B. Lukács, *A botosi pogány temetkezô*, în *Archaeologiai Értesitô*, seria veche, XIII, 1879, p. 14—19 și p. 350—355.

²⁾ G. Téglás, *A koráblai romai bányászata és kettôs sirmezeje Zalatna közelében*, p. 22 și urm.

³⁾ Téglás, *o. c.*, p. 22.

În primul rând e nevoie să arăt că existența ulciorașelor în morminte nu poate fi adusă ca argument că ele au fost întrebuințate la stropirea cu ulei a celui mort în vederea incinerării. Ulciorașele, atât de frecvente în morminte, aveau cu totul alt rost. Aceste obiecte de cult se află tot atât de des, dacă nu mai des chiar decât în mormintele din jurul Zlatnei, și în alte morminte, unde nu au nicio legătură cu incinerarea morților. Dar și aci la Zlatna, nu în toate mormintele incinerate s'au aflat astfel de vase. Eu nu am aflat niciunul în cele șase morminte desgropate.

La fel, în ce privește pământul „unsuros la pipăit“ din jurul gropii: cred că este imposibil să se poată constata, în împrejurările pe care le discut, dacă pământul din groapă era unsuros la pipăit, în urma uleiului turnat odinioară asupra celui incinerat, sau din alte motive. Această impresie o putem avea mai de grabă din cauza calității terenului și nici de cum din cauza celor afirmate de Téglás.

Dacă arderea mortului ar fi avut loc în interiorul gropii, cum încearcă a susține Téglás, pământul din jurul ei ar fi trebuit să fie ars, ori urmă de ardere nu există. Tot așa, în cazul unei arderi în groapă, lemnul și oasele ar fi trebuit să rămână și sub formă *carbonizată*, calcinată, însă și acest fenomen este absent la mormintele minerilor din Munții Zlatnei.

Despre tehnica executării mormintelor tumulare dela Corabia am vorbit mai sus, și odată acele lucruri stabilite, pot anunța că și ritul înmormântării era, după cum voiu arăta, altul decât cel presupus de Lukács și Teglás.

Mormintele săpate de mine în diferite puncte ale cimitirelor, și examinate cu toată atențiunea — cât și descoperirile anterioare de aci — m'au condus la o părere unitară în ce privește structura mormintelor, așa cum am văzut, *permițându-mi în același timp să-mi fac o idee clară și în ce privește ritul înmormântării.*

Constatarea principală la care am ajuns, în legătură cu ritul înmormântării practicat de minerii din Munții Zlatnei, este că arderea mortului nu s'a făcut în interiorul gropii ci undeva înafara acesteia.

Argumentele care se opun unei arderi în interiorul tumulului sunt multe.

În primul rând dimensiunile gropilor, în special lăţimea lor de cca. 50—60 cm., nu permiteau ridicarea unui rug de lemn atât de impunător ca să se facă incinerarea, pe urma căreia să rămână o cantitate atât de mare de cărbune. Stratul de cărbune din groapă atingea uneori grosimea de 30 cm.

În gropile cercetate de mine nu s'a putut executa așa ceva.

În niciunul din mormintele desgropate nu am aflat pe marginea gropilor *urmele focului*, deşi marea cantitate de cărbune demonstrează un foc puternic, care a distrus scheletele până aproape de nimicire totală. Dacă această ardere ar fi avut loc în interiorul gropii, trebuia să lase urme evidente de ardere în pământul din jurul ei. Or, pământul a rămas cu totul *nears*. *Arderea nu s'a făcut în groapă.*

Așa dar, în cimitirele din jurul Dealului Corabia avem de a face cu morminte de incinerație în tumuli, incinerarea având loc înafara gropii, de unde a fost luată apoi cenușa cu cărbuni și cu ofrandele împreună și așezate în groapa de înmormântare, peste care s'a clădit movila.

Admis acest rit al înmormântării, răspândit, după cum vom vedea, în multe locuri și timpuri, rămâne să explic un fenomen care în aparență se opune acestui sistem de înmormântare. La prima impresie, ar părea nejustificată executarea gropilor într'un mormânt de incinerație în forma descrisă mai sus, adică gropi bine netezite, cu dimensiuni aproape egale cu cele ale unor sicrie, ba ce e mai mult, într'un caz nelipsind nici chiar ridicătura în formă de pernă dela capul mortului. O simplă groapă sau urnă ar fi fost suficiente pentru a cuprinde în ele cenușa incineratului. Așa s'ar prezenta lucrurile în cazurile obișnuite ale incinerării, aci însă, ritul înmormântării este cu totul altul.

Existența gropii în forma descrisă se explică, în primul rând, prin intenția acestor locuitori de a face o groapă cât mai potrivită

pentru a cuprinde în ea *întregul* material rămas pe urma arderii, în care erau răspândite resturile de oase și cenușa — ceea ce nu este un regres față de sistemul de incinerare al urmelor, ci un semn, în plus, de evlavie, pentru *toate* resturile rămase în urma incinerării¹⁾. Pe de altă parte, prin considerațiuni cu totul de altă natură, și anume, prin menținerea de către populația de aci a unor tradiții vechi, legate de ritul străvechiu al incinerării, într'o epocă sau într'un mediu social, în care se practica un nou rit al înmormântării (inhumarea), mai puțin intrat în tradiția și practicile funerare locale.

Pe bună dreptate, acest sistem trebuie considerat, acolo unde apare în vremuri de tranziție sau în împrejurări cum sunt cele în care au luat naștere cimitirele dela Zlatna, fapte pe care le voi arăta îndată, ca un *sistem de trecere dela o formă de înmormântare la alta*²⁾, populația căreia îi aparținea ținând mult la formele și obiceiurile ei funerare tradiționale.

Așa se explică faptul că, deși avem de a face cu o incinerare, totuși, aflăm fenomene legate de ritul inhumării (groapa ca la inhumare, orientarea ei, etc.).

*

Exemplele asemănătoare de înmormântare din epoca de bronz sunt, poate, prea îndepărtate pentru a le pune în legătură cu mormintele din Munții Apuseni.

E interesant, însă, și trebuie relevat faptul că ritul întâlnit la populațiile de mineri din Dacia (între care, pe lângă populația autohtonă dacică, se aflau, după cum se știe, și populații illyre, *Pirustae* și *Baridustae* (Collegium Baridustarum)³⁾, este documentat, fără tumuli însă, și în marile necropole ilirice, de ex., la Donja

¹⁾ Max Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Band II, p. 123, s. v. *Brandschüttungsgrab*.

²⁾ Vezi și Georges Goury, *L'évolution du tumulus funéraire*, în *Revue de l'Histoire des Religions*, 1938, Nr. 118, p. 51 sqq.

³⁾ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, extrait de „*La Transylvanie*“, Bucarest, 1938, p. 56.

Dolina, unde, ca de obicei în aceste necropole, apar alături cam un număr egal de mare de morminte de înhumare și morminte de incinerare ¹⁾.

Aceleași fenomene le constată G. Goury, *o. c.*, p. 51, în mormintele tumulare din necropola dela Haulzy (Champagne).

Cimitirul dela Cașolț. Fenomenele întâlnite în cimitirele din Munții Zlatnei se repetă și într'un alt cimitir de *câteva sute de tumuli*, constatat în apropierea Sibiului, în hotarul comunei Cașolț ²⁾ (Fig. 43).

Fig. 43. Infățișarea externă a mormintelor tumulare din necropola dela Cașolț.

Pentru a cerceta cât mai bine și acest cimitir, am desgropat în vara anului 1939, din îndemnul d-lui C. Daicoviciu, profesor la Universitatea din Cluj, un număr de zece morminte tumulare din această

¹⁾ Ciro Truhelka, *Der Vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnisch-Gradiska)*, in *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, Wien, IX, 1904, p. 88. „Der auf einem besonderen Krematorium verbrannte Leichnam wurde... beigesetzt, in schmalen seichten Gruben von 1,5 m, Länge und 40 cm, Breite, in welche die Knochen, Kohlen und Aschenreste geschüttet wurden“. Exemple, *o. c.*, p. 110, mormântul I; groapa, 2,5 m. lungă, 50 cm. lată, conținând un strat de cărbune de 10—20 cm. grosime și o sumedenie de elemente de inventar funebru.

²⁾ C. Goos, *Chronik der Archäologischen Funde Siebenbürgens*, Hermannstadt, 1876, p. 85; J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 156—57; Biely, *Reisehandbuch für Siebenbürgen*, 2 aufl. p. 14; V. Pârvan, *Getica*, p. 630.

necropolă. Descrierea amănunțită a descoperirii o voi face cu alt prilej. Aci mă limitez la schișarea concluziunilor finale la care m'au condus acele cercetări.

Elementele rituale întâlnite la Cașolț sunt aceleași cu cele observate în cimitirele din jurul Dealului Corabia: în fiecare movilă, pe terenul netezit artificial, o vatră cu cenușe și cărbune, rezultatele arderii fiind îngropate fie liber, ca în cimitirul dela Zlatna, fie în urne. Inventarele mormintelor sunt compuse din urne, cupe, blide, obiecte de podoabă, monete, etc.¹⁾

O parte din vasele aflate în mormintele dela Cașolț sunt caracteristice epocii de fier, *La Tén*-ul III (unele cu adânci influențe romane) Fig. 44. Inelele și brățările spirale cu capete de șerpi, atât de caracteristice civilizației dacice, care s'au aflat în morminte, sunt din aceeași epocă²⁾.

Împreună cu obiectele înșirate s'au aflat, formând inventarul comun al aceleiași mormânt, și vase romane (Fig. 44).

Aceeași observație și în ce privește monetele: s'au aflat în mormintele dela Cașolț monete imperiale romane, până la *Antoninus Pius*, alături de monete *barbare-dace*, numite de Goos, *o. c.* p. 85, monete din „Korkyra“, adecă imitații dacice după monete grecești din *Korkyra*).

Aflarea în regiunea Sibiului, într'o regiune, deci, în care vieța romană era mai puțin intensă, a unui cimitir de vaste proporții, cu caracteristicile arătate, este un fenomen de mare însemnătate. După cum lasă a se înțelege și C. Patsch³⁾, în această regiune a continuat

¹⁾ Ritul întâlnit la Cașolț se aseamănă foarte mult cu cel descris de G. Goury, *o. c.*, p. 51 sqq.

²⁾ Pârvan, *Getica*, p. 630.

³⁾ *Der Kampf um den Donaurum unter Domitian und Trajan (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/2, in Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 217, Band I., Wien-Leipzig 1937, p. 179.* „Im östlichen Siebenbürgen ist bis jetzt überhaupt kein solches Zentrum römischen Lebens festgestellt worden. Das obere Altal weist samt und sonders nur wenige Anhaltspunkte für einen stärkeren Volkswechsel auf, und zwischen ihm und der Grossen Kokel liess sich eine kontinuierliche Benützung alter dazischer Nekropolen und damit der Fortbestand der Ortschaften feststellen“.

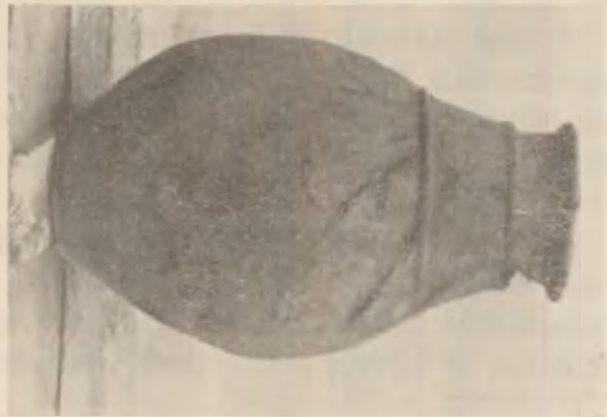
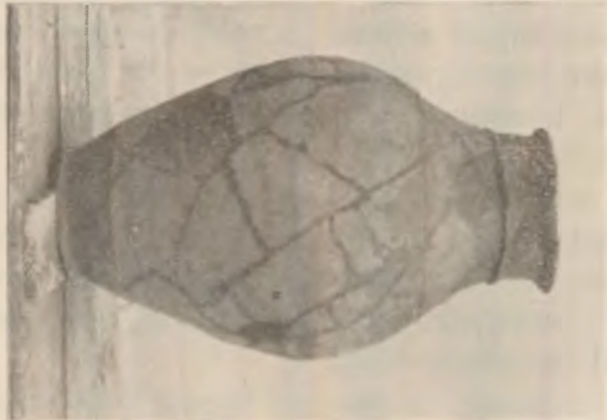

cu oareșicare intensitate, și sub stăpânirea Romanilor, existența populației băștinașe.

Fig. 44.

Ceramicii din mormintele tumulare dela Cașoil.

Mormintele de aci, ca și cele dela Zlatna, sunt executate, fără îndoială, în timpul stăpânirii romane; inventarele din ele arată acest lucru.

Unele din vase și monetele barbare sunt dovezi materiale pe care, de asemenea, se sprijină, cu multă tărie, concluziunile ce se desprind cu privire la originea și natura acestor cimitire.

Felul de înmormântare întâlnit în cele două cimitire din Dacia, descrise mai sus, îl găsim și în lumea Tracilor din Sudul Dunării. Asemănarea între unele și altele este mai mult decât evidentă. Ca exemplu, dau pe scurt descrierea unui mormânt tumular tracic (desgropat de către J. Iwanow)¹⁾, după C. Kazarow²⁾: „.. Auf dem gewachsenen Boden konstatierte man zuerst eine Lehmschichte, auf der die verbrannten Leichenreste lagen. Da aber die Lehmschichte keine Einwirkung des Feuers aufwies, muss angenommen werden, dass der Tote auf einer anderen, in der Nähe befindlichen Stelle verbrannt wurde, worauf seine Überreste in das Grab übertragen wurden. Die zweite Schichte, besteht aus der fetten Asche der Verstorbenen, die stellenweise mit Eichenkohle vermischt ist...“, etc.

Ceea ce face ca legătura dintre mormintele din Dacia, descrise în acest capitol, și cele din sudul tracic, citate ca analogie, să fie cât se poate de strânsă, e împrejurarea că — pe lângă faptul că ele sunt asemănătoare în ce privește execuția și ritul înmormântării — atât unele cât și altele datează din timpul stăpânirii romane. Acest fapt, incontestabil, este de capitală importanță pentru concluziunile la care ajung, în legătură cu originea și împrejurările istorice, în care au fost executate mormintele dela Corabia și Cașolț.

*

Felul înmormântării întâlnit în Munții Apuseni și în necropola dela Cașolț e necunoscut Romanilor din Dacia.

E adevărat că morminte tumulare au executat și Romanii în provincia dela nordul Dunării³⁾, însă tumulii, prin ei înșiși, nu cons-

¹⁾ J. Iwanow, *Bulletin de la Société Archeologique Bulgare*, I, 1910, p. 166.

²⁾ G. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo, 1916, p. 88—89.

³⁾ Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, 1902, p. 548; A. T. Laurian, *Magazinul Istoric pentru Dacia*, Tom, II, p. 98; Odobescu, *Istoria Arheologiei*, p. 332 și în *Analele Academiei Române*, Seria I, Vol. X, 1878, 1, pag. 208 și urm.; D. Tudor, *Sarcofagii de piatră dela Romula*, în *Arhivele Olteniei*, Nr. 65—66, din 1929, p. 9, extras; C. Daicoviciu — Oct, Floca, *Mausoleul Aureliilor dela Sarmizegetusa*, „*Sargetia*“, I, p. 1—23.

tituesc un criteriu pe urma căruia să tragem anumite concluziuni, *decât prin celelalte amănunte legate de ei, în special prin specificul și caracteristicile ritului înmormântării și prin caracteristicile inventarului.*

Tumulii romani, citați mai sus, sunt de altă natură. Ei ascund în interior câte un mormânt de cărămizi sau câte un sarcofag de piatră. E vorba aproape întotdeauna de o inhumare obișnuită.

La fel, orientarea tuturor gropilor în aceeași direcție, E-V, este un fenomen pe care nu-l întâlnim în cimitirele romane din Dacia. Il aflăm, în schimb, foarte des la popoarele preistorice sau preromane.

Așa dar, regularitatea, în orientarea mormintelor, care nu admite nicio excepție, este o altă caracteristică, pe care țin să o amintesc, a cimitirelor din Munții Zlatnei. Aceasta, de asemenea, e un fenomen foarte interesant, căci deși mortul era așezat în groapă numai sub formă de foarte slabe resturi de oase arse și cenușe — nepuțând fi vorba nici măcar de o reconstituire a scheletului — totuși, gropile au o orientare precisă, toate cu axa longitudinală în direcția E—V.

Inventarele mormintelor, înafară de unele piese, arată că mormintele au fost executate în epoca romană a Daciei. Ceea ce e interesant, însă, este tocmai fenomenul arătat: întâlnirea unui sistem de înmormântare, necunoscut Romanilor în Dacia, într'o regiune în care elementul local dacic din ținutul Oltului superior, sau elementele neromane, întrebuințate la minele din Munții Zlatnei ca elemente de exploatare din partea stăpânilor, își păstrează unele obiceiuri de cult funerar, neîntâlnite în celelalte cimitire din Dacia.

În necropolele din Munții Apuseni și în cea dela Cașolț, s'au aflat monete și vase din lut ars caracteristice epocii preromane¹⁾.

Toate aceste constatări, le-am înșirat ca elemente pe care, de asemenea, se poate sprijini, cu multă tărie, afirmația ce o fac, pe

---

¹⁾ Goos, *o. c.*, p. 85; Pârvan, *Getica*, p. 630; Teglás, *o. c.*

de o parte cu privire la neromanitatea cimitirelor, pe de altă parte cu privire la originea și timpul de tranziție pe care ele îl reprezintă.

Intrebarea care se pune dela sine, după toate cele arătate până aci, este, dacă mormintele tumulare descoperite la Zlatna și Cașolt — și puse în legătură și analogie cu cele getice și cu cele tracice din Sud, cu care se aseamănă atât de mult (și împreună cu toate amănuntele legate de ritul înmormântării), pot forma sau nu un punct de documentare istorică și etnică? Fără îndoială că da!

V. Pârvan, *Getica*, p. 311, constată în Dacia epocii de fier două feluri de tumuli, tumuli de tip scytic și tumuli de tip getic¹⁾.

Tumulii ca formă de construcție funerară getică sunt cunoscuți atât în nordul cât și în sudul Dunării. Aceste tipuri de morminte, fie cu incinte circulare din piatră (cum sunt: construcția circulară dela Grădiștea Muncelului, pe care V. Pârvan²⁾ o crede a fi funerară, mormintele cu îngrăditură de pietre, întâlnite în necropola din Munții Apusenii, sau mormintele cu incintă, din Sud, amintite mai sus), fie numai simpli tumuli din pământ, formează un tip clasic de înmormântare în regiunea Dunării, în epoca premergătoare stăpânirii romane.

La fel, este un fapt stabilit că Dacii își ardeau morții³⁾ (poate că acesta este unul din motivele principale pentru care mormintele lor sunt atât de greu de aflat pe teren).

Toate aceste elemente constituiesc principii de bază în ritul înmormântării, cunoscute și practicate de populația băștinașă a Daciei, înainte de ocupația romană, pe care le întâlnim și în necropolele dela Zlatna și Cașolt, construite în epoca de stăpânire romană a provinciei.

Ritul incinerării constatat la minerii dela Zlatna, identic întru toate cu cel tracic roman descris de Kazarow⁴⁾, nu se deosebește,

¹⁾ Privitor la obiceiurile de înmormântare ale Tracilor vezi și *Real-Encyclopädie der Klassischen Alterthumswissenschaft, s. v. Thrake* (Religion), col. 535 sqq.

²⁾ Pârvan, *o. c.*, p. 371—332.

³⁾ Pârvan, *o. c.*, p. 366.

⁴⁾ Kazarow, *l. c.*

în fond, de cel getic preroman. Deosebirea ar fi numai în ce privește așezarea spre vecinică odihnă a rezultatelor arderii: populația getică preromană așezând resturile incinerate, de obicei, în urne, iar Dacii din epoca romană atât în urne cât și în groapă. La Cașolț întâlnim ambele forme, căci aci resturile arderii erau înmormântate în tumuli, fie liber, fie în urne. Aceste împrejurări nu fac să slăbească cu nimic legătura ce există între mormintele tumulare getice, mormintele tracice, descrise de Iwanow și Kazarow și cele dela Zlatna și Cașolț. Ele sunt opera unei populații premergătoare Romanilor, care își păstrează și sub Romani, atât în sudul Dunării, cât și în Dacia, obiceiurile ei funerare tradiționale.

Mormintele săpate de Iwanow¹⁾ sunt, după cum arată și Kazarow²⁾, morminte tracice, executate în timpul stăpânirii romane, *după cum mormintele dela Cașolț și Zlatna sunt morminte dacice, executate în timpul stăpânirii romane a provinciei, de către populația locală, așa dar de către Daci.*

Poporul dac, redus, după căderea lui sub Romani, la un rol secundar, nu a urmat întru totul formele noi de viață. Tradiția și obiceiurile religioase ale acestui popor erau mai puternice decât să fi putut renunța la ele deodată, și să fi adoptat formule străine de cult, pe care, dealtfel, Romanii nici nu căutau să le impună.

Ritul inhumării, practicat de stăpânitori în largă măsură în acea epocă, a influențat foarte puțin pe autohtoni, căci, deși ritul acestora din urmă rămâne tot cel vechiu — *arderea mortului* — totuși, felul de înmormântare întâlnit la Zlatna apare, după cum am văzut, ca un fel de *compromis* între incinerare și inhumare. Prin adoptarea acestui rit, tradiția veche getică (incinerarea) rămâne aceeași. Ea nu e atinsă, ca idee, cu nimic. Principalul lucru, legat de tradiția cultului morților, este dacă mortul e incinerat sau inhumat: acesta este fondul credinței, celelalte amănunte rituale — că resturile ar-

¹⁾ Iwanow, *l. c.*

²⁾ Kazarow, *l. c.*

derii erau îngropate liber sau în urne — sunt de natură secundară. Ele nu atingeau esența credinței, așa încât compromisul putea lua naștere cu ușurință.

In concluzie, așa dar, în cimitirele dela Zlatna și Cașolț avem de a face cu tipuri de morminte necunoscute în celelalte necropole romane ale Daciei. Ritul inhumării și inventarele din mormintele desgropate conduc la concluzia că mormintele au fost executate în timpul stăpânirii romane, de o populație neromană, cu alte tradiții, obiceiuri și credințe religioase, decât cele ale cuceritorilor. Această populație nu putea fi alta decât resturile populației autohtone, Dacii, rămași în vechile lor ținuturi și după supunerea lor de către Romani.

GRÄBERARTEN IM OBEREN RÖMISCHEN DACIEN

(AUSZUG)

I

Einleitung

Die meisten der im römischen Dacien ausgegrabenen Monumente sind Grabmäler.

Eine erschöpfende Arbeit aber, die alles das umfasst, was man unter der Bezeichnung Grabmäler aus dem Bereiche Daciens versteht, ist nicht erschienen. Insbesondere wurden die dortigen Grabmäler viel zu wenig untersucht und studiert, und fast noch weniger die im Verlauf von anderthalb Jahrhunderten — der Zeitraum, während welchem die Römer jene blühende Provinz im Norden der Donau beherrschten — in Dacien gepflogenen Begräbnisarten.

In vorlängender Arbeit will ich es versuchen, so weit es mir das vorhandene beweiskräftige archaeologische Material gestattet, die Begräbnisarten im obern Dacien zu beschreiben.

Ich beschränke mich auf dieses Gebiet, weil es mir scheint, dass in dieser Hinsicht das untere Dacien viel eher in den südlichen Donaauraum hineingehört, und ich glaube nicht, dass die Denkmäler dieser Provinz von denen der beiden Mösien getrennt behandelt werden können.

Die Klassifizierung der römischen Grabmäler im oberen Dacien vom Standpunkte ihrer Form, ihr Studium unter Berücksichtigung des Begräbnisrituals, der künstlerischen Verzierung, der Beigaben, ihrer Verbreitung in Raum und Zeit, usw., werde ich nur

auf Grund jener Denkmäler machen, die ich persönlich ausgegraben und untersucht habe; ein grosser Teil des Beweismaterials ist übrigens noch unveröffentlicht, oder wurde bereits von andern genaustens untersucht und studiert, wobei diese über die berichteten Feststellungen im Zusammenhang mit diesen Monumenten keinen Zweifel übrigliessen.

II

Beschreibung der Sarkophage hinsichtlich Form, Ornament und Baumaterial

In diesem Kapitel teile ich das archaeologische Beweismaterial mit Bezug auf den Gegenstand meiner Abhandlung mit, indem ich die einzelnen Gräber beschreibe. Diese Beschreibung mache ich, indem ich die bisher bekannten Monumente in verschiedene Gruppen einteile, entsprechend ihrer Form, ihres Ornaments und Baumaterials.

Die Beschreibung der Denkmäler habe ich nach folgenden Gruppen vorgenommen:

- a) *Sarkophage aus Stein mit Inschriften und plastischem Ornament.*
- b) *Sarkophage aus Stein, ohne Inschriften und Ornament mit horizontalem Deckel oder solchem in Form eines Hausdachs.*
- c) *Gräber aus Ziegeln.*
- d) *Gräber aus Ziegeln, spätromischer oder mittelalterlicher Herkunft.*
- e) *Sarkophage aus Metall.*
- f) *Andere Grabmäler (das Mausoleum der Aurelier in Sarmizegetusa).*

III

Archäologische und geschichtliche Betrachtungen über die Gräbertypen

A) SARKOPHAGE MIT BEZUG AUF BAUMATERIAL UND ARCHITEKTONISCHES UND KÜNSTLERISCHES AUSSEHEN

Das bei den Gräbern in Dacien verwendete Baumaterial ist örtlicher Herkunft. Zum Bau von Gräbern verwendete man Stein, und zwar Fels-oder Flussgestein, Ziegel, Holz und seltener Metall. Als Bindemittel benützte man, wenn es nötig war, Mörtel. Man hat demnach allerlei Material benützt. Der wert und die Ästhetik der Denkmäler hing daher sehr vom verwendeten Baumaterial ab.

Das Baumaterial der Gräber im oberen Dacien ist der erste Faktor, der diese Denkmäler in mehrere Kategorien teilt. Es ist dies eine einfache und leichte Einteilung, die sich von selbst aufdrängt.

Die erste Schwierigkeit, der wir begegnen, wenn wir eine Einteilung nach Typen bei den Sarkophagen aus der Provinz nördlich der Donau bezüglich ihrer architektonischen Form versuchen, ist der so höchst einfache Charakter dieser Denkmäler, die Seltenheit oder gar das Fehlen abwechslungsreicherer und kennzeichnenderer Bestandteile hinsichtlich Form und architektonischer Linie.

Zu diesen Schwierigkeiten gesellt sich noch der Umstand, dass in Dacien die Blütezeit provinzieller römischer Kunst im allgemeinen und jene der Begräbniskunst im besondern von verhältnismässig kurzer Dauer war,

Die Lösung des Problems wird ebenso sehr durch die Einförmigkeit der einzelnen Sarkophage oder Gruppen von Sarkophagen erschwert, wie auch durch das Fehlen jeglichen Inventars in sehr vielen Gräbern und schliesslich durch das fast völlige Abhandensein des plastischen Elements in der Verzierung.

Bei einer Klassifizierung hinsichtlich des architektonischen Aussehens ergeben sich im oberen Dacien folgende Typen von Sarkophagen:

a) *Der einfachste Typus eines Sarkophags ist der aus einer arca gebildete, in Form einer rechtwinkligen Schachtel, einfach, ohne jedwede Ausschmückung oder Überschrift, das operculum horizontal, in Form einer Platte, die die Öffnung der Schachtel zudeckt.*

b) *Sarkophage monumentalen Charakters, aus Stein, aus einem einzigen Block gehauen, mit einem Deckel auf doppelten Schienen, in Form eines Hausdaches (Sarkophage griechischen Typus), in den vier Ecken mit je einer halbkugelförmigen Akrotere.*

Die Sarkophage, die dieser Gruppe angehören, bilden den klassischen Typus der römischen Sarkophage im oberen Dacien, und trotz aller jenen kleinen Unterschiede, die wir an jedem Monument im Einzelnen feststellen können, gehören sie doch alle ein und derselben Epoche an, dem Zeitalter der Blüte der römischen Grabmalkunst in Dacien.

c) *Sarkophage aus mehreren Steinplatten hergestellt. Die arca besteht in der Regel aus fünf in Form einer Schachtel nebeneinander gesetzten Platten.*

Demnach, sei es, dass sie aus einem einzigen Block gehauen sind oder aus mehreren Steinplatten, mit horizontalem oder dreieckigem Giebel — ergibt sich, dass die Sarkophage in Dacien höchst einfache Denkmäler sind.

Die Sarkophage mit den unter Punkt b. erwähnten Kennzeichen sind im Vergleich zu den andern viel eindrucksvoller, etwas komplizierter in der Architektur, trotzdem aber sehr einfach und sorgfältiger ausgeführt.

Ich habe erwähnt, dass der klassische Typus des Sarkophags im römischen Dacien, der unter Punkt b. beschrieben ist, er bildet eine gut definierte Gruppe. Die charakteristische Note und das Hauptmerkmal dieser Grabdenkmäler bildet der Deckel mit dem Giebel, und besonders, die Akroteren. Die Form und deren Anordnung in den vier Ecken — ausschliesslich in den Ecken — ist eine originelle Note der Sarkophage in Dacien.

Die bisher in Dacien entdeckten Sarkophage sind nicht von höherem künstlerischen Wert. Nicht nur, dass sie zur Hebung der rudimentären provinziellen Kunst jenes Gebiets über das gewohnte Ausmass nichts beitragen, sondern vielmehr noch dieses auf gesunkener künstlerischer Leistung festhalten. Sie sind nicht Werke von Künstlern, sondern solche einfacher Steinmetzen, oft weit entfernt von jeglicher originellen Idee oder höherer künstlerischen Gestaltung.

Aus der einzelnen Beschreibung der verschiedenen Sarkophage haben wir gesehen, dass diese im Ornament äusserst dürftig sind. Man könnte fast sagen, ausser einigen, und zwar den zu anfangs beschriebenen, dass ihnen plastische ornamentale Elemente nahezu völlig fehlen.

B) GRÄBER AUS ZIEGELN

Grundsätzlich haben Ziegelgräber eine anscheinend gleichförmige architektonische Form. Obwohl dies nur Schein ist, wenn auch zum Teile begründet, trotzdem, wenn

wir sie eingehend untersuchen, so werden wir feststellen müssen, dass sich die einen von den andern in dieser Hinsicht wohl unterscheiden.

a) Die einfachste Form der Ziegelgräber ist die der in Form einer Mauer aufeinander gesetzten Ziegeln, welche eine Schachtel bilden, in ihren Ausmassen hinreichend, um in ihrem Innern den Toten aufnehmen zu können. Der Deckel kann hiebei auch aus Ziegeln oder aus Steinplatten sein. Der Boden des Sarkophags war jedoch für gewöhnlich aus Ziegeln, nicht selten aber auch aus gut geknetetem und geglättetem Lehm.

b) Die zweite Gruppe bilden die aus Ziegeln gebauten — wie bei Punkt a — aber in ihrem Innern mit gewöhnlichen Stein — oder Marmorplatten ausgefüllten Grabmäler. Bei diesen bestehen sowohl Boden als auch Deckel aus Stein. Es sind dies in jeder Hinsicht auspruchsvollere Gräber.

c) Äusserst interessant und mit viel Sorgfalt und Feinheit ausgeführt sind die zur Gänze aus Ziegeln und Kalkbewurf hergestellten Gräber, sowohl in ihrem Äusseren als auch Inneren mit einer dicken Schichte Kalktünche versehen; oftmals waren sie sogar ausgemalt.

d) Eine besondere Gruppe bilden die römischen Dachziegelgräber. Im Zusammenhang mit den Dachziegelgräbern erwähnen wir die äusserst interessante Tatsache, dass in einigen Provinzen des römischen Imperiums sich ganze Friedhöfe mit Dachziegelgräbern befanden. Der Grabhügel war in Form eines Hausdaches gebaut, so dass das ganze Grab die Form eines Prismas hatte.

In Dacien, so viel ich weiss, wurde bis nun noch nicht das Vorhandensein solcher Gräber nachgewiesen. Da es eine spätere Form von Gräbern ist, konnte sie in jene Provinz auch nicht von den Römern eingeführt worden sein.

e) Bevor ich die Klassifizierung der Ziegelgräber abschliesse, finde ich es für angebracht jene besondere Gruppe zu erwähnen, die, obwohl sie im allgemeinen, was den Grundsatz der Bauordnung anbelangt, mit den oben beschriebenen ähneln, trotzdem, wenn man die gleichzeitige Verwendung von Flussgestein und Ziegel beim Bau berücksichtigt — eine besondere Gruppe von Gräbern bildet.

C) INHALT DER GRÄBER

Hinsichtlich ihres Inhalts kann man die Gräber in Dacien in zwei grosse Gruppen einteilen:

a) Gräber mit Inhalt und b) Gräber ohne Inhalt.

Zur ersten Gruppe gehören alle Gräber, welche ursprünglich ein Inventar hatten; doch sind nur recht wenig unter diesen vor Plünderung verschont geblieben. Die meisten der römischen Gräber, besonders die reichen, wurden im Laufe der Zeit ausgeplündert und geschändet (gänzlich oder teilweise). Die Spuren des Einbruchs merkt man an fast jedem noch verbliebenen Sarkophag.

Was die in den beschriebenen Gräbern vorgefundenen Gegenstände anbelangt, so sind es meist solche, wie man sie bei derartigen Gelegenheiten antrifft: Münzen, Charon bestimmt (eine oder mehrere Stück) zum Überqueren des *Styx*-flusses vielleicht auch, um sich ihrer im Jenseits zu bedienen. In den nicht geplünderten Gräbern, die ursprünglich Gegenstände im Inventar hatten, habe ich fast immer Münzen gefunden. Sonderbar ist, dass alle aus Kupfer waren. In keinem Grab haben sich meines Wissens Gold- oder

Silbermünzen befunden. Das Fehlen dieser Münzen ist erklärlich, wenn man den materialien Wert der Gold- und Silbermünzen in Betracht zieht, gleichgültig ob sie im Kurs waren oder nicht.

Da die Münzen aus Kupfer sind, also einem, besonders bei Feuchtigkeit, leicht der Veränderung ausgesetztem Material, können nur sehr wenige der gefundenen Stücke in allen Einzelheiten bestimmt werden. Man fand in den Gräbern im obern Dacien Münzen von: *Trajan, Faustina, Annia Lucilla, Philippus Junior*, und andern.

Der andere nie im Grabe fehlende Gegenstand, die Tohnlampe (*lucerna*) befindet sich im Innern des Sarkophags, auch ausserhalb desselben (am Kopf- oder Fussende), und manchmal sogar unter dem Sargdeckel. Der Zahl nach sind es eine oder auch mehrere. Die in den Gräbern gefundenen Tohnlämpchen sind in ihrer Ausführung nicht sehr abwechslungsreich. Die meisten haben eine gewöhnliche Form, einfach, ohne besondere Verzierung. Andere aus gebranntem Lehm verfertigte Gefässe sind in erster Linie die „Totenkrüglein“. Ich habe sie so benannt, weil ich festgestellt habe, dass sie in keinem Grab in Dacien fehlten. Sie bilden eine Art von Krüglein, die kaum eine praktische Verwendung haben konnten. Das, was mich veranlasst diese Behauptung aufzustellen, ist der Umstand, dass ich kein einziges kenne (obwohl ich deren viele zu untersuchen Gelegenheit hatte), das anderer Herkunft sein und einen anderen Zweck haben konnte, als den zu Leichenfeierlichkeiten bestimmten. Eine andere Charakteristik ist ihre Farbe; sie sind fast immer grau. Rote Exemplare sind seltener.

Was mich aber bestimmt sie in zwei Gruppen einzuteilen, ist der Schnabel jener Krüglein, aus dessen Form man — wie ich der Meinung bin — gewisse Unterschiede hinsichtlich der Zeit ihrer Herstellung ableiten kann. Die einen haben den oberen Teil der Öffnung rund, in Form eines Kreises, die andern sind oben an der Öffnung tütenförmig zugespitzt, so wie wir es auch heute an den Krüglein sehen.

Es ist festgestellt worden, dass die Krüglein der ersten Gruppe älter sind. Sie stammen aus dem 1. bis 2. Jahrhundert nach Chr. Während jene der zweiten Gruppe späteren Datums sind, sie können wohl gar erst aus der Zeit gegen Ende des 3. Jahrhunderts nach Chr. herrühren.

Eine besondere Erwähnung verdienen die Becher mit Henkel, sowie auch Schüsseln mit Fussgestell, Gefässe, die auch praktische Verwendung hatten, aber auch ebenso gut als Opfergefässe, sogenannte *Rauchgefässe* benützt werden konnten. — Mit Ausnahme von einigen Exemplaren sind die in den Gräbern Daciens gefundenen Gefässe ohne verzierendes Beiwerk. In Bezug auf Technik der Ausführung und Qualität des Werkstoffes sind die Gefässe aus den Gräbern identisch mit der übrigen Keramik im römischen Dacien.

Auch Glasgefässe sind sehr verbreitet und abwechslungsreich in Form und Grösse. Sie gehören den charakteristischen Gefässformen des 2. und 3. Jahrhunderts n. Chr. an. Die üblichen Schmuckgegenstände sind Ohrgehänge, Ringe, Armbänder aus Kupfer, Silber und Gold. Unter diesen sind besonders jene aus Gold und Silber meistens abhandengekommen, das Werk von Plünderern oder jener, die zufällig die Gräber entdeckt haben.

Aus der Analyse der Inhalte der verschiedenen Gräber, welche derartige Beigaben hatten und die geprüft werden konnten, habe ich feststellen können, dass alle im Innern des Sarkophags oder um ihn herum befindlichen Gegenstände römischer Erzeugung waren.

So dass demnach, wenn unter Berücksichtigung der architektonischen Formen, die

Sarkophage aus Dacien uns veranlassen und es uns gestatten, sie in Zusammenhang mit gewissen ähnlichen Denkmälern aus anderen Gegenden und von anderer z. B. südeuropäischer, orientalischer, usw. Herkunft zu bringen, deren ziemlich späten Ableger sie ja auch teilweise sind, in Anbetracht der Grabinhalte aber, wie Tonwaren, Münzen, Schmuckgegenstände, usw. — kommen ihnen allen letzten Endes nur römische, provinziell oder klassisch römische Formen zu.

Es ist ungemein interessant, dass ich in der ganzen Reihe meiner bisherigen Entdeckungen auf kein einziges materielles Element gestossen bin, das mich lokale Formen hätte annehmen lassen.

Trotzdem aber ist diese Erscheinung auch in Dacien an zwei Begräbnisplätzen grossen Ausmasses festgestellt worden, einmal im Gebirge Zlatna, das andere Mal in Caşoiţ-Kastenholz im Bezirk Sibiu—Hermannstadt. Diesen Entdeckungen habe ich ein besonderes Kapitel am Schlusse meiner Arbeit vorbehalten.

D) KÖRPERBESTATTUNG UND VERBRENNUNGSART IN DACIEN

Es besteht kein Zweifel, dass zwischen den beiden Begräbnisarten, der Verbrennung und Körperbestattung, die von den Römern in Dacien gepflogen wurden, in erster Reihe die Körperbestattung üblich war. Die Epoche intensivsten römischen Lebens in Dacien fällt in die Zeit, wo die Körperbestattung in Mode war.

Zur Handhabung der Beerdigung in so ausgedehnter Masse haben sehr wahrscheinlich auch gewisse örtliche Umstände beigetragen, wie: Boden, Baumaterial, usw., insofern es unbestreitbar ist, dass diese Faktoren in einer gewissen Hinsicht die Anwendung der einen oder der andern Begräbnisart beeinflussen konnten.

Von einer von den Neuangekommen übernommenen Tradition der Einheimischen kann nicht die Rede sein. Von den Begräbnisgebräuchen der Bodenständigen kennen wir viel zu wenig. Andererseits hat im Gebiete des obern Daciens die einheimische Bevölkerung keinerlei erwähnenswerten künstlerischen Einfluss, selbst auf die Grabmäler nicht.

E) GRÄBER-INSCHRIFTEN UND ORIENTIERUNG AN DEN GRÄBERN

Die meisten der römischen Sarkophage geben keinerlei Aufschluss hinsichtlich der Identität derjenigen, für die sie gemacht worden sind. Bloss bei einigen konnte diese Identifizierung auf Grund der Inschriften auf der Schachtel (*acra*) gemacht werden. Bei den andern Gräbern kann man auf Grund des Inhalts und der Grössenausmasse der Sarkophage nur hinsichtlich des Geschlechts, — Mann oder Frau — und des Alters, — Kind oder Erwachsener — des Toten Feststellungen und Unterschiede machen. Der Mangel von Inschriften auf den meisten römischen Sarkophagen in Dacien, obwohl bei einigen unter ihnen eine Stelle für die Inschrift vorgesehen war, durch die Anbringung einer *tabula ansata* an einer der Längsten der Schachtel (Eine Erscheinung die auf den römischen Sarkophagen im 2. Jahrhundert n. Ch. auftaucht), findet seine Erklärung in zwei Tatsachen. Die Monumente wurden zunächst als Gegenstände des Handels angefertigt, nachträglich sollte dann der Namen des im Sarkophag Befindlichen eingeritzt

werden. Oft aber blieb diese nachträgliche Einritzung aus und dann verblieb der Text bloss in jener *tabula ansata*, mit einem farbigen Stoff aufgetragen, für gewöhnlich war das Minium, ein bei den Alten bekannter und zum Anstreichen von Denkmälern und Inschriften verwendeter Farbstoff.

Dieser verwischte sich aber mit der Zeit und die eigens für die Inschrift bestimmte und im besondern hierfür ausgehauene Stelle blieb wieder frei, so dass der ursprünglich mit einer farbigen Inschrift versehene Sarkophag nach Jahrhunderten an die Oberfläche als inschriftloses Denkmal gelangt.

Vom archaeologischen Standpunkt hat die Feststellung der Identität der Begrabenen, so wie diese Identität aus den Inschriften hervorgeht, eine geringe Bedeutung. Vom geschichtlichen und ethnischen Standpunkt allerdings wäre sie von viel grösserem Wert.

Was die Orientierung der Gräber anbelangt, ist keine bestimmte Regel beachtet worden. Es wurden Gräber entdeckt, die nach ganz verschiedenen Richtungen hin angelegt waren. Ja, manchmal sogar waren Gräber, die neben einander lagen, verschieden orientiert.

F) ZEITBESTIMMUNG DER GRAEBER AUS DEM OBEREN DACIEN

Ein schwieriges Problem der beschriebenen Denkmäler ist die Bestimmung der Umstände und der Zeit ihrer Entstehung und Entwicklung.

Dieser Schwierigkeit begegnen wir vor allem beim Studium der Denkmäler aus Dacien in Hinblick auf ihre architektonische, künstlerische und geschichtliche Entwicklung.

Eine teils erklären sich diese Schwierigkeiten aus den geschichtlichen Verhältnissen, in denen die Provinz im Norden der Donau und ihre Kultur entstanden ist und aus ihrer geographischen Lage, die verschiedene Verbindungen und Einflüsse ermöglichte. Andererseits auch aus der Tatsache, dass dies Gebiet nach seiner Eroberung und Besiedlung durch die Römer verschiedene Elemente mit verschiedener Tradition und Wesensart umschloss.

Zu allen diesen Umständen kommt noch hinzu, dass die Zeit römischen künstlerischen Lebens in Dacien verhältnismässig kurz war und ohne einen richtigen Anfang oder eine Kontinuität im Sinne einer künstlerischen und architektonischen Entwicklung, die sich in Dacien verfolgen lassen könnte.

Bevor das römische Dacien zu einem Gebiet mit lokalem Charakter wurde, war es der Treffpunkt zweier grossen Kulturströme, des südlich-griechischen und orientalischen und des italisch-westlichen.

Dieses Ereignis fand in einer Zeit statt, als diese zwei grossen Kulturströme (die einen günstigen Entwicklungsboden im Norden der Donau fanden und sich teils in einem Kompromiss, teils selbständig entwickelten), schon lange eine Bildungsperiode überschritten hatten.

Deshalb möchte ich gerade hier daran erinnern, dass das Fehlen künstlerischer und architektonischer Leistungen der einheimischen Bevölkerung — unter denen ich die Denkmäler verstehe, die wir hier behandeln — dazu geführt hat, dass die provinzial-römische Kunst im Norden der Donau ohne jeden charakteristischen besonderen Wesenszug blieb, den ihr die einheimische Bevölkerung hätte geben können. Dies trifft in erster Reihe auf die Steindenkmäler zu und bezieht sich hauptsächlich auf die funerarischen Denkmäler.

Betrachten wir im Besonderen die Sarkophag aus dem oberen Dacien, so müssen wir feststellen, dass sich keine genaue lokale Entwicklung dieser Denkmäler verfolgen lässt.

Trotzdem konnte ich auf Grund bestimmter Kennzeichen der bisher ausgegrabenen Sarkophag der Provinz feststellen, dass nicht alle Typen von Sarkophagen, Ziegelgräbern, Mausoleum, usw., gleichzeitig mit dem Beginn römischen Lebens in Dacien erscheinen. Ebenso konnte ich erkennen, dass nicht alle Typen der Sarkophag in zeitlichem Einklang mit denselben Denkmälern anderer Gebiete des römischen Reiches stehen.

Dasselbe begegnete mir bei der Zeitbestimmung der verschiedenen Typen von Sarkophagen. Wenn wir auch wenig Anhaltspunkte für ihre Zeitstellung haben, so erlauben mir doch einige, bestimmte Schlüsse und Folgerungen zu ziehen.

Im Kapitel über die architektonische und künstlerische Form der Sarkophag zeigte ich, dass ihre Gruppe *b* den klassischen Typ der römischen Sarkophag aus Dacien bildet und der Blütezeit der Grabkunst der Provinz angehört. Ebendort bemerkte ich, dass die Form der *Akroteren* und ihre ausschliessliche Anordnung in den vier Ecken des Decksteines ein Wesenszug der Sarkophag aus dem oberen Dacien ist.

Die architektonischen Elemente dieser Sarkophag, aus der Gruppe *b*, denen wir auch bei den *stelae* und *aediculae* begegnen, erscheinen in der provinziäl-römischen Kunst von Dacien in der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts n. Chr. Die Beigaben einiger Gräber führen uns in diese Zeit.

Bemerkenswert ist, dass diese Sarkophag von südlicher und orientalischer Herkunft nicht gleichzeitig auch in den westlichen Provinzen auftreten. In den westlichen Provinzen finden wir die gleichen Formen der in der Gruppe *b* beschriebenen Gräber, die sicher auch auf gleiche Herkunft zurückgehen, erst viel später als in Dacien (im 3—4 Jahrh.), also in einer Zeit, da ähnliche Gräber im nach-aurelianischen Dacien nicht mehr möglich waren. Ich will versuchen, dies zu erklären: Die südlich-orientalische Kultur konnte auf verschiedenen Wegen in die römischen Provinzen gelangen; teils direkt, andernteils durch die Vermittlung Italiens. Die geographische Lage Daciens, ihre Verbindung mit dem Süden und die Ansiedlung von Volksteilen aus dem Süden und dem Orient im Norden der Donau, begünstigten den direkten Weg und führten dazu, dass der südlich-orientalische Kulturstrom leichter und schneller nach Dacien kam, als in andere Provinzen. Nach dem Westen gelangte dieser Kulturstrom gewöhnlich über Italien und wirkte sich infolgedessen dort erst später aus.

Häufig ist die Untersuchung der Inschriften von Römischen Grabdenkmälern ein günstiger Anhaltspunkt für ihre Zeitbestimmung.

Die regelmässige, schöne und klare Form der Inschriften auf den in der Gruppe *b* beschriebenen Sarkophagen weisen ebenfalls auf die Blütezeit der provinziäl-römischen Kunst in Dacien, also auf die erste Hälfte und besonders auf die Mitte des 2. Jahrhunderts.

Die andere Gruppe der Stein-Sarkophagen (Gruppe *a*), mit der geraden Decke, aus einem oder mehreren Steinblöcken, sind zwar während der ganzen Zeit der römischen Provinz und auf allen Gebieten anzutreffen, haben aber wohl die grösste Verbreitung in der letzten Zeit der römischen Herrschaft in Dacien gehabt. Diese Behauptung wird durch die Beigaben einiger Gräber bestätigt und zum Teil auch durch den Bau der Denkmäler selbst.

Ein grosser Teil der Gräber in Dacien ist aus Ziegeln oder aus Ziegeln und Steinen errichtet. Ihre Verbreitung ist allgemein.

Das Nebeneinander der Gräber aus Ziegeln mit Stein-Sarkophagen deutet ihre Gleichzeitigkeit an. Der Unterschied in ihrem Baumaterial berechtigt noch nicht ohne weiteres zur Annahme ihrer verschiedenen Bauzeit.

Wir sahen, dass es in der Form und Bauweise der Gräber verschiedene Typen gibt. Die Zeitbestimmung und Entwicklung der einzelnen Type kann hier nicht näher verfolgt werden. Nur wenige Gräber können auf Grund ihrer Beigaben zeitlich ungefähr eingestuft werden,

Zusammenfassend können wir also sagen, dass es uns trotz der Unmöglichkeit, eine Entwicklung der künstlerischen Form und Gestaltung dieser Denkmäler festzustellen, gelungen ist, wenigstens einige bestimmte Typen von Sarkophagen zu erkennen. Wir konnten auch die Zeit einiger von diesen Denkmälern bestimmen und nachweisen, dass die kennzeichnenden Formen der Gräber aus Dacien verschiedenen Zeitaltern angehören.

Ebenso konnten wir zeigen, dass einige der beschriebenen Denkmäler in Dacien in Folge der geographischen und geschichtlichen Umstände ihrer Entwicklung nicht übereinstimmen mit den entsprechenden Denkmälern der westlichen Provinzen des Römischen Reiches.

IV. NICHTRÖMISCHE GRAEBER AUS DER ZEIT DER RÖMISCHEN HERRSCHAFT IN DACIEN

(DER FRIEDHOF VON ZLATNA UND CAȘOLT-KASTENHOLZ)

Ein besonderes Kapitel der Gräber in Dacien stellen die Gräber der Bergleute aus den Munții Apuseni — Erzgebirge und die Gräber von Cașolt — Kastenholz bei Sibiu-Hermannstadt dar.

Ihre besondere Eigenart, die bei anderen Gräbern aus Dacien nicht vorkommt, lenkte mein Interesse auf dies Gebiet und führte zu schönen Ergebnissen.

Die Gräber aus den Munții Apuseni — Erzgebirge. Die Gräber der Bergleute in der Umgebung von Zlatna (*Ampelum*), am Fuss des Berges Corabia, sind schon vor vielen Jahren von Archäologen beschrieben worden.

Ihren Beschreibungen folgend, führte ich im Herbst 1938 Ausgrabungen in der Gegend der alten Bergwerke der Gebirge von Zlatna durch und wollte die Gräber dieser Gegend genauer kennenlernen.

Die Gräber aus den Bergen von Zlatna sind rund und heben sich als kleine Hügel von der Umgebung ab.

Bei einem Querschnitt durch diese Grabhügel konnte ich feststellen, dass sich ungefähr einen Meter tief unter der natürlichen Erdoberfläche eine Grube von etwa 1,50 m. Länge und 50 cm. Breite befand. Diese schön gegrabene Grube konnte ich in jedem dieser Grabhügel feststellen. Ihr Inhalt bestand aus einer Schicht von Kohle und Asche von 15-25 cm, Stärke, aus schlecht erhaltenen Resten verbrannter Knochen und aus Beigaben, wie Tonware, Münzen, Nägel, usw.

An den Seiten und am Grund der Grube konnte ich nicht die geringste Spur einer *Verbrennung* feststellen.

Über diese Grube wölbte sich die Erdaufschüttung in Form eines Hügels, der bei einigen Gräbern von einem Steinkreis umgeben war.

Die genaue Untersuchung dieser Grabhügel und die Überprüfung früherer Untersuchungen hat mich, wie ich angab, zu einem einheitlichen Ergebnis über ihre Form und Bauart geführt und mir einen Schluss auf die Beerdigungssitten erlaubt.

Die Gräber aus der Gegend des Berges Corabla sind Brandbestattungen in Hügeln, wobei die Verbrennung ausserhalb der Grabhügel stattfand und von hier aus die Asche, Kohle und die Beigaben in die Grabgruben überführt und darüber der Grabhügel errichtet wurde.

Haben wir diesen weit verbreiteten Grabbrauch kennengelernt, bleibt mir noch eine Besonderheit dieses Brauches zu erklären. Im ersten Augenblick erscheint es unbegründet, in diesen Grabhügeln lediglich zur Aufnahme der Brandreste eine grosse Grube in Form eines Sarges aufzubauen. Eine einfache kleine Grube oder eine Urne hätte genügt, um die Brandreste aufzunehmen, wie das auch allgemein üblich ist. In diesem Fall aber scheint eine Besonderheit im Beerdigungsbrauch vorzuliegen.

Diese Besonderheit möchte ich aus zweierlei Gründen erklären; Einmal wird es die Absicht dieser Leute gewesen sein, möglichst *alle* Reste der Verbrennung in einem möglichst schönen und grossen Grab aufzubewahren. Dies zeigt zweifellos die Verehrung für *alle* Verbrennungsreste und bedeutet einen Fortschritt gegenüber der früheren Urnenbestattung.

Zweitens durch die Beibehaltung alter Traditionen durch die einheimische Bevölkerung, die an den Brauch der Totenverbrennung gebunden waren und die Bevölkerung pflegte in einem Zeitalter, in welchem die Leichenbestattung Sitte und diesem Volke weniger bekannt war.

So erklärt sich der Umstand, dass obwohl wir mit Totenverbrennung zu tun haben, dennoch Phänomenen an die Leichenbestattung gebunden begegnen (das Grab wie bei der Körperbestattung, die genaue Orientierung des Grabes, usw.)

Die Beerdigungssitten der Bronzezeit sind zu weit entfernt, um mit den Gräbern aus dem Erzgebirge in Verbindung gebracht werden zu können.

Es ist aber interessant, dass derselbe Grabbrauch, wie wir ihn bei den Bergleuten in Dacien kennengelernt haben, unter denen bekanntlich neben den einheimischen Dakern auch *Pirusten* und *Baridusten* (*Collegium Baridustarum*) wohnten, ohne Grabhügel auch in den späten illyrischen Nekropolen vorkommt.

Der Friedhof von Caşolt-Kastenholz. Die gleichen Gräber wie die aus den Bergen von Zlatna finden wir auch in einigen hundert Grabhügeln bei Caşolt-Kastenholz in der Nähe von Sibiu-Hermannstadt

Die Grabformen aus Caşolt sind genau dieselben wie die vom Berge Corabia; in jedem Hügel befindet sich eine Grube, in der die Brandreste teils frei wie in Zlatna liegen, teils in Urnen aufbewahrt werden. Die Beigaben der Gräber bestehen aus Tongefässen, Schmuckstücken, Münzen, usw.

Ein Teil der Tongefässe gehört der Periode *La Tène* III an (einige mit starkem römischen Einfluss). Auch die eigenartigen Ringe und Armringe mit Schlangenköpfen gehören in dieselbe Zeit. In den gleichen Gräbern fanden sich auch typische römische Tongefässe.

Dieselbe Feststellung konnten wir auch bei den Münzen machen; es sind römische Münzen bis *Antoninus Pius* neben einheimischen „barbarisch-dakischen“ Münzen gefunden worden.

Es ist von grosser Bedeutung, dass diese ausgedehnte Grabanlage in der Nähe von Sibiu-Hermannstadt festgestellt werden konnte, also in einem Gebiet, wo der römische Einfluss nicht mehr sehr stark war.

In dieser Gegend scheint sich die einheimische Bevölkerung auch unter römischer Herrschaft weiter erhalten zu haben.

Die Gräber von Caşolţ-Kastenholz und Zlatna sind zweifellos in der Zeit der römischen Herrschaft in Dacien entstanden. Ihre Beigaben sind klare Zeugen dafür.

Die oben beschriebenen Beerdigungssitten aus Dacien finden wir auch bei den Thrakern im Süden der Donau. Ihre Aehnlichkeit ist in vielen Fällen bis ins Kleinste zu erkennen.

Die enge Beziehung dieser Gräber im Norden mit den trakischen südlich der Donau wird ausser durch ihre gleiche Form und ihre gleichen Grabsitten auch durch die gleiche Zeit ihrer Entstehung nämlich aus der römischen Zeit bewiesen. Diese Tatsache ist von entscheidender Bedeutung für die Folgerungen, die ich über die Herkunft und die geschichtlichen Umstände der Entstehung der Gräber von Corabia und Caşolţ-Kastenholz darstellen werde.

Die Beerdigungssitten von Corabia und Caşolţ-Kastenholz waren in Dacien den Römern nichtbekannt.

Es ist wahr, dass auch die Römer Grabhügel im Norden der Donau erbaut haben, aber die Hügel allein berechtigen noch nicht zu weiteren Folgerungen, sondern müssen erst nach ihren Beerdigungssitten untersucht werden.

In dieser Hinsicht aber sind die römischen Grabhügel ganz anders.

Der Inhalt der Gräber von Corabia und Caşolţ-Kastenholz zeigt eindeutig, dass sie unter römischer Herrschaft entstanden sind.

Die Erscheinung eines Beerdigungsbrauches — der von den Römern in Dacien nicht gebraucht wurde — in einer Gegend in welcher das einheimisch-dakische Element aus der oberen Gegend des Altflusses (Olt), oder die nicht-römischen Bergleute, die von den Römern in den Erzgruben von Zlatna als Arbeitskräfte benutzt wurden, bewahren einige Grabsitten welche in den übrigen römischen Nekropolen aus Dacien unbekannt sind.

Die Grabhügel von Herkunft getischer Bauform sind bekannt und weitverbreitet im ganzen Donaugebiet, sowohl im Norden, als auch im Süden der Donau, und stellen den klassischen Typ der Gräber dieser Gegend in der vorrömischen Zeit dar.

Ebenso ist es bereits bekannt und erwiesen, dass die Daker ihre Toten zu verbrennen pflegten.

So begegnen wir also in den Gräbern von Corabia und Caşolţ-Kastenholz einem bekannten Beerdigungsbrauch der einheimischen Bevölkerung von Dacien aus vorrömischer Zeit auch später unter der Herrschaft der Römer

Der Brauch der Totenverbrennung von Zlatna und die ähnlichen Grabformen der Thraker unterscheiden sich in keiner Weise von den vorrömischen sogenannten getischen Grabformen.

Diese Feststellungen sprechen auch gleichzeitig dafür, dass die beschriebenen Gräber nicht römischen Ursprungs sind und dass sie in eine Übergangszeit einzuordnen sind, die sie verkörpern.

Die Gräber von Zlatna und Caşolţ-Kastenholz sind dakische Gräber, die in der Zeit der römischen Herrschaft in Dacien von Dakern erbaut wurden

Das dakische Volk hat sich nach seiner Unterwerfung durch die Römer nicht in vollem Umfang auch dem neuen Einfluss unterworfen. Seine religiöse Überlieferung und Eigenart war noch zu lebendig, um auf einmal von einem fremden Kult überdeckt und vernichtet werden zu können.

Der Brauch der Körperbestattung, den die Römer in dieser Zeit eifrig pflegten, hatte auch während ihrer Herrschaft über Dacien wenig Einfluss auf die einheimische Bevölkerung ausgeübt. Ihr Brauch blieb immer noch der alte *Brauch der Totenverbrennung*, nur die

äusseren Formen der Beerdigungssitten, wie wir sie bei Zlatna und Caşolţ-Kastenholz kennen-gelernt haben, änderte sich und bildete einen Kompromiss zwischen *Körperbestattung* und *Verbrennung*. Durch die Annahme dieses Brauches blieb die alte getische *Überlieferung* der Totenverbrennung dieselbe. Sie wurde in ihrer Idee und ihrem Brauch nicht im geringsten gelockert. Denn die Hauptsache mit Bezug auf die Beerdigungstradition war, ob der Tote bestattet oder verbrannt wurde, alles andere (wie die Aufbewahrung der Brandreste, usw.), war nur Nebensache. Sie berührten das Wesen ihres Glaubens nicht, sodass dieser Kompromiss ohne Einbusse des eigenen Wesens geschlossen werden konnte.

Zusammenfassend erkennen wir, dass also die Gräber von Zlatna und Caşolţ-Kastenholz einen besonderen Beerdigungsbrauch darstellen, der in anderen römischen Nekropolen von Dacien unbekannt ist.

Die Art der Gräber und ihr Inhalt führen zu dem Schluss, dass sie in der Zeit der Römerherrschaft in Dacien von einer nichtrömischen einheimischen Bevölkerung erbaut wurden, die andere Überlieferungen und Glaubensvorstellungen hatte, als sie zur Zeit bei den Römern üblich waren. Diese Bevölkerung kann keine andere gewesen sein, als die restliche einheimische Bevölkerung dieses Landes, also die Daker, die auch unter römischer Herrschaft in ihren alten angestammten Gebieten verblieben waren.

TEMPLUL MAURILOR DIN MICIA

DE C. DAICOVICIU

În primăvara anului 1934, în hotarul comunei Vețel (județul Hunedoara), pe locul numit „Comoară”, la vreo 1000—1200 de pași spre Sud-Vest de castrul Micia, sub colinele ce se ridică deasupra comunelor Vețel și Herepea (vezi schița regiunii în C. Daicoviciu, *Micia*, An. Com. Mon. Ist. Cluj, 1930—31, p. 5, Fig. 1), au fost descoperite, de un țaran, cu ocazia aratului, următoarele două monumente de piatră (1—2) pe care le descriem mai jos¹⁾.

În regiunea aceasta din hotarele comunelor Vețel și Herepea, a fost acel *pagus Miciensis* de care pomenesc inscripțiile. Vezi mai nou altarul ridicat de *Veterani* și *Cives Romani* ai așezării pe timpul lui Sept. Sever, publicat de d. Oct. Floca, *Sargetia I*, p. 64 sq.

Sesizați de această descoperire, în anul 1937, am procedat, împreună cu d. Oct. Floca, nou numit în fruntea Muzeului din Deva și cu d. M. Moga, funcționar la Institutul de Studii Clasice al Universității Clujene, la o verificare a terenului, săpând vreo 2—3 zile pe locul, plin de resturi de construcții, unde se găsiseră cele două monumente. Din păcate, terenul era atât de răvășit și de curățit de către harnicii țărani ai comunelor Herepea și Vețel, prin lucrările câmpului, încât, înafară de slabele resturi ale unor ziduri care permiteau să stabilim planul construcției, săpătura nu a dat nimic deosebit.

---

¹⁾ Meritul salvării acestor monumente e al laborantului Muzeului Județean din Deva (rămas fără director atunci, în urma morții regretatului I. Mallász),

Stabilirea planului construcției — templu, după cum vom vedea, — e, însă, totuși, un rezultat extrem de important, ținând seama că e vorba de manifestarea, la o dată bine precizată, a unei populațiuni streine de Dacia, a acelor *Mauri* pe care Roma îi aduce aici ca trupe de apărare, din primii ani ai cuceririi¹⁾. Nu e mai puțin adevărat că acest plan ne-a fost o desiluzie, noi așteptându-ne

Fig. Nr. 1.

și la alte resturi dar și la un plan de templu mai complicat sau, în orice caz, mai „original“. Aceasta cu atât mai mult, cu cât regretatul învățat francez Albertini, specializat în chestiunile maure, ne afirma, cu prilejul vizitei sale în România, că nu se cunoaște, încă, un plan de templu al zeilor mauri.

¹⁾ Nu e niciun motiv să ne îndoim că din trupele de Mauri aflate în Dacia, unele sunt chiar din timpul războaielor traiane. Cf. Rowel. *RE.*, s. v. *Numerus* și W. Wagner, *Die Dislokation der röm. Auxiliarformationen*, p. 202 și urm.

I. MONUMENTELE

1. Lespede de marmoră de Bucova. Lungimea: 1,00 m., înălțimea: 0,59 m., grosimea: 0,17 m. Literele inscripției înalte, în r. 1: 5 cm.; în celelalte rânduri: 3 cm. — Câmpul inscripției e adâncit și e încadrat de un chenar simplu, lat de 3,5 cm. — La dreapta și la stânga de câmpul inscripției, câte o fâșie, în chenarul obișnuit, împodobită cu ornamentul în formă de „pelta“, cu capete terminate în cioc de pasere răpitoare, cu câte două rosete în interiorul gol al „peltei“ și tot cu câte două umpluturi (rosete) de acant în colțul de sus și de jos al fâșiei. — Lucrarea e frumoasă și îngrijit executată. Din nenorocire, nu s'a mai putut stabili în care anume loc al templului a fost găsită. — Vezi fig. nr. 1.

Inscripția e următoarea:

*Pro salute dd. nn. invictissimor(um) impp. Severi
et Antonini et Getae caes(aris) [a]jug(ustorum)
(trium) et Iuliae et Plautillae aug(ustarum) (duarum) et
5 Plautiani, c(larissimi) v(iri), praef(ecti) pr(aetorio), patris
augustae, sub Pomponio
Liberale, cos., Mauri Mic(ienses)
et Iul(ius) Evangelianus praef(ectus)
templum deorum patrio-
10 rum vetustate conlapsum
sua p(ecunia) et opera restituer(unt)
Cilone (iterum) et Libone cos.*

Elegantele ligaturi abundă. Cuvintele punctate dedesupt au fost martelate dar în așa fel încât *absolut toate* pot fi zărite și urmărite pe piatră, în afară de litera *a* a cuvântului *aug(ustorum)* din r. al 3-lea¹⁾.

¹⁾ La descifrarea numelor rase prin „damnatio memoriae“ mi-a fost de neprețuit ajutor amicul meu d. Oct. Floca, directorul Muzeului din Deva, care a controlat și verificat pe piatră lecturile propuse ca posibile de mine. Îi mulțumesc și pe această cale.

Anul inscripției e 204. Geta poartă, cu toate acestea, titlul de *Augustus*, deși, oficial, el nu-l va căpăta decât în 209 (vezi Cagnat, *Cours d'Épigraphie Latine*⁴, p. 211 și nota 4). *Damnatio memoriae* pentru soția lui Caracalla, Fulvia Plautilla și pentru tatăl ei, temutul Fulvius Plautianus, a fost aplicată la începutul anului 205 (v. *RE. VII. 1*, col. 275 sq.). — Pomponius Liberalis e atestat, după cum pot stabili, acum pentru prima dată cu numele gentilic întreg, iar ca guvernator consular al celor trei Dacii *sigur* în anul 204, verificându-se perfect încadrarea lui de până acum, între 198—209, pe baza inscripției C.I.L. III 1174 din Apulum (cf. și P. Lambrechts, *La composition du Sénat romain de Septime Sévère a Dioclétien (193—284)*, p. 35, nr. 315).

Ridicătorii templului sunt acei *Mauri* care formau trupa auxiliară *Numerus Maurorum Miciensium*, atestată în castrul dela Micia (v. Daicoviciu, *o. c.*, p. 22 și urm.; W. Wagner, *o. c.*, p. 209 sq), și comandantul lor — praefectus¹⁾ — *Iulius Evangelianus*, neatestat până acum. N'ar fi exclusă originea africană și a acestuia.

În ce privește pe cei dintâi, am avea de notat următoarele: Numele lor e dat clar în inscripție ca *Mauri* și nu *Mauretani*. Aceasta verifică pe deplin întregirea siglei *N. M.* sau *N. MAVR.* în *N(umerus) Maurorum* (cum o acceptasem și eu și Rowel art. citat din *RE*) și nu în *Mauretanorum*, cum vrea să ne sugereze d. W. Wagner, *o. c.*, p. 207. — Se pune, apoi, întrebarea dacă *templum* pe care-l ridică e numai pentru soldații mauri ce se găsesc în garnizoană la Micia, sau avem de-a face cu o *colonizare în această regiune a unei seminții întregi de Mauri*, din care se recrutau soldații trupei, așa cum era cazul, destul de des, la *Brittones*²⁾? Inclîn pentru posibilitatea a doua.

¹⁾ Asupra calității de *praefectus* a comandantului, v. Rowel, *RE. s. v. Numerus*, col. 1336 sq. — Greșit, la W. Wagner, *o. c.*, p. 208 și 210.

²⁾ Ideea aceasta mi-o sugerase, acum vreo 7 ani, într'o scrisoare, d-nul Profesor Dr. Fabricius.

2. Altar din piatră de gresie, găsit pe același loc al ruinelor templului. Înălțimea: 0.53 m. Lățimea: 0.31 m. Grosimea: 0.28 m. Literele înalte de 3 cm. Citim:

SILVAN(o)
RVFVS
PR...
V S L M

În r. al treilea, literele următoare lui PR nu sunt sigure: pot fi O SA (= pro sa(lute)), sau *pro se*, ori, mai curând, A E F (= *praef(ectus)*), așa cum pare să fie și în altarul publicat de Münsterberg și Oehler, *Jahreshefte*, V, Bbl., 122, nr. 4 = Daicoviciu, *Micia*, p. 38, nr. 7, unde același Rufus se închină lui Liber Pater. E foarte probabil, ca și acest din urmă altar să se fi găsit tot pe locul templului.

II. TEMPLUL

(v. fig. nr. 2 și 3)

Inscripția nr. 1 vorbește de „refacerea” templului zeilor mauri în anul 204. Clădirea templului trebuie pusă, firește, cu vreo două trei decenii mai înainte, eventual chiar cu mai multe decenii, refacerea pomenită în inscripție putând fi o a doua „*restitutio*”, așa cum s’a întâmplat, tot aici în Micia, și cu clădirea băilor Cohortei II. Fl. Commagenorum (C. I. L. III 1374 și *Jahreshefte* V, Bbl., 129—130, nr. 1 = AÉp: I, 331 nr. 66 = Daicoviciu, *Micia*, p. 35, nr. 1).

Săpătura, cu toate că terenul fusese, după cum am spus, răvășit, a scos la iveală o clădire la care se pot observa două faze de construcție: prima fază e construcția patrulateră, având forma unui templu cu trei *cellae* în capătul ei de Vest. Dimensiunile mari sunt: 18 m. X 12 m. Zidurile, groase de 0.75 m. — 0.60 m., sunt construite în *opus incertum*. În orice caz, din ele nu ni s’a păstrat decât fundamentul și acesta foarte rău pe alocurea.

Din o fază mai târzie datează următoarele părți: încăperea *d* la Sud de cella *b*, cu zidurile groase de 0.65 m. și tot atât de bine zidite ca și ale templului. Nava templului a fost împărțită, tot mai târziu, în trei părți, prin tragerea a două ziduri mai slabe, de 0.35 m. grosime, și mai prost fondate. Prin aceste ziduri, interiorul a fost împărțit în trei nave: *A* mai largă, centrală, și *B*, *C* mai înguste, laterale.

Fig. Nr. 2.

În capătul de Vest al navei laterale *C*, o mică încăpere, *e*, cu destinație necunoscută.

Templul ne apare astfel cu forma tipică romană tricelară pentru cultul unei triade. Încăperea *d*, adăogată ulterior, are, desigur, un rost de cult sau de serviciu al sanctuarului.

Cele două ziduri ulterioare din interior, serveau, fără îndoială, ca suport al celor două rânduri de coloane care despărțeau navele laterale de nava centrală. Cel puțin aceasta ne face să credem și

starea lor mai slabă și capitelul de piatră, găsit în interiorul navei centrale.

Acoperișul templului fusese de țiglă, căci o mulțime de fragmente de țiglă s'au găsit în interiorul templului.

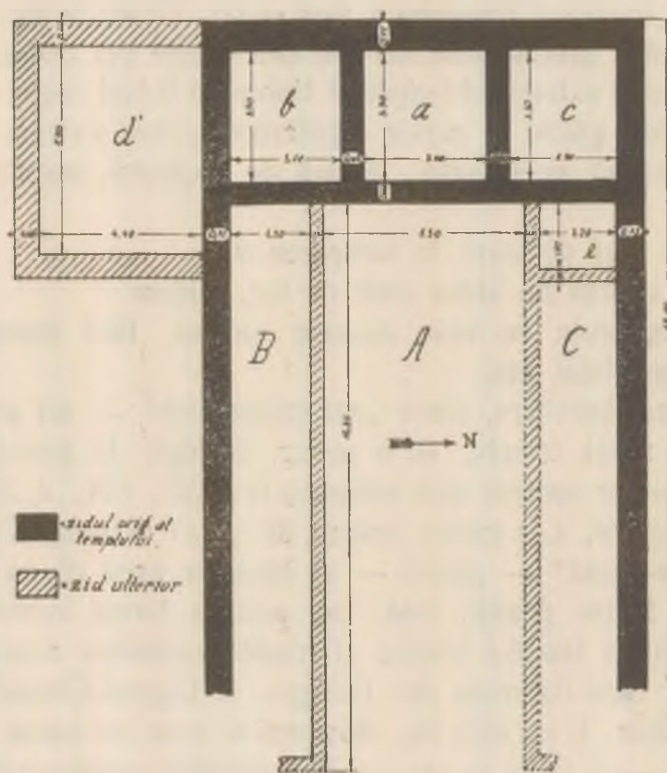

Fig. Nr. 3.

Pardoseala în navă fusese din mozaic de cărămidă arsă în formă de 8. În *cellae* și în *d* n'am putut constata decât o vatră de pământ, arsă probabil la arderea clădirii. Pardoseala aici va fi fost de scânduri. Vatra încăperii *d* era cu vreo 20—25 de cm. mai joasă decât a celor 3 *cellae*.

Nu s'a putut stabili exact încheierea dinspre Est a clădirii. Pare-se, dar lucrul nu e sigur, că rândurile de coloane eșiau cu câțiva metri înafara zidului de Est, pe care nu l-am putut stabili, formând, astfel, un fel de pridvor pe laturea intrării.

Intreg interiorul templului a fost pictat. Urme de tencuială pictată s'au găsit pretutindeni, dar mai ales în cele trei *cellae*. Dealtfel, întreg aspectul exterior al templului trebuie să fi fost destul de simplu.

Obiectele găsite în cursul săpăturilor au fost extrem de puține și de o redusă importanță. În afară de capitelul amintit mai sus, am găsit:

a) Un vârf de lance în încăperea *d*.

b) O bucată de bronz călit de foc, *ibidem*.

c) Fragmente de vase comune romane, fără importanță, în interiorul templului, etc.

Legitima întrebare, căror „zei strămoșești” — *dii patrii* — li s'a ridicat acest templu, nu o putem deslega. În general, asupra religiei Maurilor suntem slab informați (v. *RE.*, XIV, 2, 2362; vezi, însă, J. Toutain, *Les cultes païens*, III, p. 37 și urm). Că e vorba de zeii „de-acasă” — *patrii* — ai Maurilor, cred că nu ne putem îndoi¹⁾. E foarte posibil, însă, ca, precum forma arhitectonică a templului imită templul tricelar al triadei capitoline romane (cf. și templul lui Baal-Saturnus din Dougga, la Cagnat-Chapot, *Manuel d' Arch. Rom.*, I, p. 165, fig. 86; vezi și ceea ce spune dânsul la p. 158 sq.) — tot astfel să avem și la divinitățile posesoare ale templului o „interpretatio romana” a divinităților barbare maure.

Că templul a servit și pentru închinarea altor divinități romane, se poate deduce din altarul nr. 2, găsit tot în acest loc.

¹⁾ În inscripțiile din Mauretania *Dii Mauri, Maurici, Maurorum*, apar, câteodată, alături de „*dii patrii*” (*RE.*, I, c.). Evident că, în asemenea cazuri, pentru dedicant, „*dii patrii*” sunt ai săi de-acasă. Nu e însă același lucru în cazul de față. La Porolissum, Numerus Palmyr, ridică un templu „*deo patrio Belo*” — deci divinității sale naționale, cam în aceeași epocă (inscripția e încă inedită). Vezi și inscripția C. I. L. III. 7954 din Sarmizegetusa cu: *Dii patrii syrieni*. Cf. și Toutain, *o. c.*, p. 40.

Epoca lui Sept. Sever, ca și a Antoninilor, e, de altfel, cunoscută ca una în care cultul divinităților africane ia un strălucit avânt, mai ales la indivizi originari din Africa (Toutain, *o. c.*, p. 115).

TEMPLUM DEORUM MAURORUM MICIENSIIUM
(AUSZUG)

Der Verfasser veröffentlicht zwei Inschriften, die zufällig in Micia, südwestlich vom Castrum, auf dem Platz des angenommenen *pagus Miciensis*, den einige Inschriften erwähnen, gefunden wurden und teilt die Ergebnisse einer kleineren, an der Stelle unternommenen Grabung mit. (Über Micia s. C. Daicoviciu im An. Com. Mon. Ist. Cluj, 1930—1931, S. 3 ff).

Aus der ersten Inschrift ist ersichtlich, dass das templum deorum patriorum im Jahre 204 durch die Mauri Micienses und ihren Numeruspraefekten *Iullus Evangelianus* wiederhergestellt wurde. Epigraphisch ist bemerkenswert, dass Geta in diesem Jahr als Augustus bezeichnet wird und dass der Name der Formation (M. oder Maur.) Numerus *Maurorum* (und nicht *Mauretanorum*) zu lesen ist. Weiters wird der Name von Pomponius Liberalis und der Zeitpunkt seiner Statthalterschaft in Dazien sicher bezeugt.

Was die Mauri betrifft, so neigt der Verfasser zu der von E. Fabricius-Freiburg brieflich mitgeteilten Ansicht, dass in Micia eine geschlossene Volksgruppe der Mauri mit Frauen und Kindern angesiedelt wurde, aus der die Soldaten des Numerus hervorgingen.

Der schlecht erhaltene Grundriss des Tempels zeigt zwei Bauabschnitte. Der zweite Abschnitt besteht in der Hinzufügung von zwei Räumen (*d* und *e*) an den dreizelligen Bau und in der Dreiteilung des Schiffes durch zwei Säulenreihen, die auf den schmalen Mauern zwischen *AB* und *AC* standen. Wahrscheinlich schloss den Tempel nach vorne eine Vorhalle ab. Das Dach war mit Ziegeln bedeckt. Der Fussboden bestand in den Längsschiffen aus Ziegelmosaik und in den Cellae (*a*, *b*, *c*) und den später hinzugefügten Räumen aus Holzbrettern. Das Innere war ausgemalt. Die Kleinfunde geben keine wesentlichen Aufschlüsse.

Der Tempel ist eine allgemeingültige, dreizellige, römische Form. Er war wahrscheinlich einer unbekanntenen Dreieheit maurischer Gottheiten geweiht, die sicherlich durch *interpretatio romana* der kapitolinischen Trias gleichgesetzt wurde.

Im Tempel waren auch Altäre aufgestellt, die anderen Göttern gewidmet waren (s. die Inschrift Nr. 2).

URME ROMANE ÎN REGIUNEA CETĂȚILOR DACE DIN MUNȚI HUNEDOAREI

de MIHAIL MACREA

Originea preromană a cetăților din munții Hunedoarei a putut fi stabilită de cei dintâi cercetători mai pricepuți, care chiar dela începutul veacului trecut au vizitat regiunea muntoasă unde se semnalaseră importante ruine de cetăți antice și unde se făcuseră neobișnuite descoperiri de monete¹⁾. La unii dintre acești vizitatori mai vechi găsim aprecieri istorice surprinzător de pătrunzătoare pentru acele timpuri. Astfel, călugărul *I. C. Eder* scria în 1803 următoarele: *Jeder, der mit der Geschichte der dacischen Feldzuge Trajans bekannt ist, muss dabei auf die Vermutung gerathen, hier dürfte jene lange Reihe der dacischen Schutzmauern und Castelle zu suchen sein, durch die sich Decebal... vor dem Vordringen der Römer zu sichern suchte*²⁾. În preajma jumătății veacului trecut ruinele au fost vizitate de *A. Fodor*³⁾, *Ackner*⁴⁾ și *Neigebaur*⁵⁾, care în Iulie 1847 a făcut și câteva sondagii la cetatea dela Grădiștea

¹⁾ Descoperirile masive de monete, cum a fost aceea din 1803, compusă din peste 1000 de „Kosoni” de aur, au creiat o mare faimă ruinelor dela Grădiștea Muncelului. Ele au atras atențiunea nu numai a iubitorilor de antichități, dar izbutiră chiar să intereseze oficialitățile depe atunci ale Transilvaniei, încât o echipă de soldați fu trimisă, sub comanda unui maior austriac, pentru a căuta „comorile lui Decebal”, în speranța că se vor găsi atâția bani ca să se poată finanța războaiele împotriva lui Napoleon! Vezi *G. Finály, A Gredistyei dák várak in Arch. Ert., XXVI, 1916, pp. 11—43*, unde sunt adunate toate știrile mai vechi despre cetățile din munții Hunedoarei, scoase din publicațiile anterioare, greu de găsit, și din manuscrise rămase nepublicate.

²⁾ *Zeitschrift von und für Ungarn*, IV, 1803, p. 118. Textul privitor la ruine este reprodus în întregime la *Finály*, p. 13 sq.

³⁾ Vezi articolul *Hon es Külföld* în revista din Cluj *Mult es Jelen*, 1847, Sept. 20, Nr. 76. Cf. *Finály*, p. 30. Insemnări despre antichitățile dela Grădiștea, însoțite de desene, se păstrează și într-o operă nepublicată lui *Fodor*, pe care o utilizează și o citează *Al. Ferenczi* în *Sargetia*, I, p. 144, nota 1.

⁴⁾ Cele văzute le-a descris în *Archiv d. Ver. f. Siebenbürgische Landeskunde*, I, 1844, pp. 17—31.

⁵⁾ *Dacien*, Brașov 1851, pp. 97 sqq. O descriere făcută de *Neigebaur* a cetății dela Grădiștea, însoțită de trei desene, publică, după un manuscris inedit, *G. Finály*, pp. 25 sqq.

Muncelului. Originea preromană a construcțiilor dela Grădiște este afirmată și de C. Gooss⁶⁾, tot așa precum G. Finály — care în Octomvrie 1910 a făcut, din însărcinare oficială, o călătorie în munții Hunedoarei împreună cu V. Kuzsinszki — consideră aceste ruine ca fiind ale unor cetăți dace, care au durat până la războaiele de cucerire ale lui Traian⁷⁾. În fine, săpăturile executate de către profesorul D. M. Teodorescu la Costești și Grădiștea Muncelului, deși nu desvăluiesc întregul complex de fortificații din munții Hunedoarei, au adus o hotărâtoare și generală lămurire asupra originii și duratei acestor cetăți, precum și o importantă contribuție la cunoașterea civilizației Dacilor în a doua vârstă a fierului⁸⁾. În același timp cercetările din ultimele două decenii au dus la o cunoaștere satisfăcătoare a civilizației și culturii Daco-Geților⁹⁾.

Totuși, cu toată această clarificare istorică a ruinelor din munții Hunedoarei și a progreselor marcate în determinarea specificului dac din a doua vârstă a fierului, unele greșeli mai persistă în interpretarea unora dintre descoperirile dela Grădiștea Muncelului sau din împrejurimile acesteia. În toate cazurile e vorba nu de descoperiri recente, ci de monumente semnalate și descrise de vizitatorii mai vechi ai cetăților dace.

⁶⁾ *Chronik der arch. Funde Siebenbürgens*, Sibiu 1876, p. 29 sq.

⁷⁾ *Arch. Ért.*, XXVI, 1916, p. 39 sq. Cf. și G. Teglás în *Akadémiai Ertesitő*, 1905, p. 104.

⁸⁾ Vezi bibliografia citată de mine în *Anuarul Inst. St. Cl.*, II, 1932—1935, Cluj 1936, p. 147, nota 1, la care trebuie adăugate acum considerațiile istorice ale profesorului C. Daicoviciu din lucrarea *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București 1938, pp. 27 sqq. (ale extrasului), precum și acele din *Anuarul Inst. St. Cl.*, II, p. 246 sq. și articolul *Kampansische Bronzezeit von Costești*, al lui J. Werner, în același *Anuar*, II, pp. 164—168.

⁹⁾ Nu este locul aici a indica bibliografia lucrărilor mai noi privitoare la civilizația și cultura Dacilor. Pentru aceasta trimit la capitolul referitor la perioada dacă din sinteza istorică, mai sus citată, a profesorului C. Daicoviciu (pp. 20—31) și la capitolul respectiv din lucrarea d-lui I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien* în *22. Bericht der Rom.-Germ. Kommission*, 1932, pp. 157—175, Amintesc totuși că recent și alte cetăți dace, înafară de cele din munții Hunedoarei, au fost săpate sau cercetate. Rezultatele urmează să fie publicate probabil în curând. Cu grupul de cetăți dace din ținutul Secuilor s'a ocupat d. AL. Ferenczi (în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania*, vol. II, 1926—1928, pp. 242—246 și în același *Anuar*, vol. IV, 1932—38, pp. 235—352), dar concluziile istorice ale autorului — care nu a făcut la nici una din cetăți nici măcar o singură tranșee, ci s'a mulțumit cu ceea ce se putea vedea la suprafață și cu cele câteva cioburi aflate întâmplător — sunt foarte discutabile, ca și întreaga clasificare a cetăților, dintre care unele nici nu sunt dace, ci foarte probabil medievale,

Odată formată convingerea că puternicele fortificații din munții Hunedoarei sunt opera Dacilor și precizată, mai întâi în baza analogiilor cu reprezentările Coloanei traiane, dănuirea lor până pe timpul celui de al doilea războiu dacic, toate descoperirile din acea regiune, monumente, construcții sau obiecte mai mărunte, au fost atribuite Dacilor, neținându-se seama de o eventuală zăbovire și organizare, în scop preventiv, a Romanilor, în ținutul acela muntos care oferise ultimului rege dac cea mai avantajoasă posibilitate de rezistență pentru apărarea independenței poporului său. În consecință, cercetătorii mai noi au căutat să interpreteze și să încadreze, arheologic și istoric, în civilizația Dacilor, tot ceea ce vechii vizitatori, arheologi iscușiți ai veacului trecut, văzuseră, însemnaseră sau desenaseră în regiunea cetăților dace. Metoda aceasta a dus fatal la interpretări forțate, unele fiind menite să adauge civilizației dace aspecte nepotrivate și, în orice caz, false.

Astfel, d. Al Ferenczi, într'un articol apărut în revista *Sargetia*, I (Buletinul Muzeului județului Hunedoara, Deva 1937, pp. 111—153), se străduiește să ne convingă că un rudimentar relief găsit la Grădiștea Muncelului și păstrat astăzi în Muzeul din Deva ar fi o lucrare dacă, cea dintâi operă plastică cunoscută dela Daci¹⁰⁾, fără a-și da seama că toate analogiile citate apropie acest relief de arta romană dela sfârșitul secolului I după Chr. și începutul celui de al doilea, adică tocmai de epoca trecerii cetăților dace — sau a ceea ce mai rămăsese din acestea, în urma îndârjitelor lupte date sub zidurile lor — în stăpânirea romană. Concluziile d-lui Al. Ferenczi (*o. c.*, p. 143) ar fi fost menite să ne desmintă, chiar pentru ultima clipă a independenței poporului dac, „lipsa de dominare plastică a materialului monumental (piatra, marmora, granitul, etc.)“¹¹⁾,

¹⁰⁾ E adevărat că d. Al. Ferenczi ne promite să vorbească într'o altă lucrare, desigur în acelaș sens, despre un alt „relief“, aflat împreună cu primul. Cred însă că se va convinge că relieful dela Deva nu e dac și va renunța la intențiunea de a mai interpreta pe cel de al doilea.

¹¹⁾ V. Pârvan, *Getica*, p. 624.

constatată nu numai în cetățile din munții Hunedoarei, dar peste tot unde se descoperiseră în Dacia urme din a doua vârstă a fierului.

Tot așa arheologul maghiar G. Finály¹²⁾ vedea într'o placă de marmoră găsită tot la Grădiștea Muncelului¹³⁾, împreună cu relieful din Deva, copierea, în mare, a stampilei *legiunii III Flavia felix*. Cu toate că nu prea își putea explica cum au putut Dacii să ajungă la ciudata idee de a copia și mări stampila unei legiuni romane, totuși pentru că placa de marmoră a fost aflată în apropierea cetății dela Grădiștea Muncelului o consideră lucrare dacă, crezând că prin aceasta ar putea dovedi dănuirea cetăților dace până după anul 71 d. Chr., de când *legiunea III F F* ar fi ajuns în contact cu Dacii¹⁴⁾. V. Pârvan (*Getica*, p. 480) primește interpretarea lui G. Finály și conchide că monumentul ar constitui o „mărturie de cunoaștere la Grădiște a culturii romane cel mai târziu din anul 71 d. Chr.“

Dealtfel, V. Pârvan (*Getica*, p. 479) socotește că și alte descoperiri dela Grădiște, Piatra Roșie, etc., ca altare (fără inscripție), sculpturi, cărămizi, tuburi de teracotă, ar fi aparținut tot Dacilor, arătând „*un stadiu cultural quasiprovincial roman, înainte de Romani*“.

Față de atari interpretări ale unor monumente și obiecte care, oricum, par străine în cadrul general al civilizației Dacilor, chiar în ultima perioadă de manifestare proprie, o încercare de a preciza ce este *roman în descoperirile dela Grădiște* sau din alte părți

¹²⁾ *Arch. Ért.*, XXVI, p. 40 și *Arch. Anz.*, 1925, col. 304.

¹³⁾ Placa e menționată și descrisă mai întâi de Ackner, în *Archiv f. Sieb. Landeskunde*, I, 1844, p. 22, apoi de Neugebauer, *Dacien*, p. 101, nr. 15, dela care ni s'a păstrat și un desen (reprodus la G. Finály p. 27, fig. 3, jos stânga) și de Gooss, *Chronik*, p. 39.

¹⁴⁾ De fapt nici această afirmație a lui Finály nu corespunde adevărului, pentru că *legiunea III Flavia felix*, întemeiată în anul 70 de Vespasian, și-a avut sediul la început în Dalmația și abia în anul 86 a fost mutată în Moesia Superior, mai întâi probabil la Viminacium și apoi la Singidunum, prin urmare abia după acest an a putut veni în contact cu Dacii care prădează ținuturile din dreapta Dunării (poate chiar în scopul acesta al unei mai puternice apărări împotriva Dacilor a fost adusă *legiunea III F. F.* din Dalmația în Moesia Superior), cu toate că știri precise despre participarea acestei legiuni, înainte de războaiele lui Traian, în luptele împotriva Dacilor nu avem. Cf. pentru toate acestea E. Ritterling în *R—E.* XII, col. 1540—1544.

ale munților Hunedoarei a devenit necesară, în scopul de a restabili adevărul istoric și de a scoate din cuprinsul civilizației Dacilor ceea ce de fapt nu-i aparține. Se înțelege că nu interesează aici obiectele care au putut ajunge în cetățile dace înainte de cucerirea romană, prin mijlocirea relațiilor economice și comerciale, care la Daci se fac simțite cu aproape două secole înainte, nici de eventualele influențe romane în arta construirii cetăților sau în alte manifestări ale Dacilor. E vorba numai de a preciza ceea ce ar putea fi roman, databil după cucerirea Daciei, în descoperirile din regiunea cetăților dace¹⁵⁾.

Voi aminti dela început că nu am făcut cercetări la fața locului, deaceia mă voi limita la interpretarea materialului cunoscut, în majoritate semnalat încă din veacul trecut.

Presupusul relief dac (fig. 1) din Muzeul din Deva a fost aflat la Grădiștea Muncelului, la o oarecare distanță de laturea de Est a cetății¹⁶⁾. Negebaur¹⁷⁾, care în Iulie 1847 a făcut aici câteva sondagii, spune că l-a aflat la 292 de pași în prelungirea porții de Est a cetății¹⁸⁾. Tot așa A. Fodor¹⁹⁾, un medic iubitor de antichități, care a vizitat ruinele dela Grădiște împreună cu Ackner și Negebaur, amintește relieful tot la Est de cetate, „în jurul izvorului și a groapei²⁰⁾“. În apropierea izvorului se găsea și atunci când,

¹⁵⁾ O îndoială în privința explicațiilor date de Finály, Pârvan și Al. Ferenczi monumentelor amintite mai sus exprimă C. Daicoviciu, în *La Transylvanie dans l'Ant.*, p. 29, nota 1. Totuși, părerea că odată cu cel de al doilea războiu dacic orice urmă de viață s'ar fi stins cu totul în întreaga regiune a cetăților dace, acestea scufundându-se pare că într-o tăcere de adevărate morminte, este atât de înrădăcinată încât presupunerea, făcută de mine în baza a două monete imperiale posteroare morții lui Decebal, aflate în săpăturile dela Costești (*Monetele din cetatea dacă dela Costești*, în *Anuarul Inst. St. Cl.* II, p. 161 sq.), că soldați romani, poate din aceia care staționau în castrul roman dela Orăștioara-de-jos, au mai călcat printre ruinele cetății dela Costești, a fost considerată de regretatul E. Coliu (în *Revista Ist. Rom.*, VIII, 1937, p. 426) ca „prematură în lipsa altor dovezi“.

¹⁶⁾ Pentru orientare vezi harta regiunii, anexată studiului *Cetatea dacă dela Grădiștea Muncelului*, Cluj 1932, (extras din *Anuarul Com. Mon. Ist., secția pentru Trans.*, III, 1930—1931) al d-lui D. M. Teodorescu, precum și planul de situație al cetății dela p. 7.

¹⁷⁾ *Dacien.* p. 100, nr. 5 și p. 101, nr. 14.

¹⁸⁾ Pe planul d-lui Teodorescu această poartă ar fi în punctul i.

¹⁹⁾ În articolul „Hon és Külföld“ din revista clujană „Mult és Jelen“, 1844, p. 362; tot așa într'un manuscris al lui Fodor: cf. Al. Ferenczi în *Sargetia*, I, p. 111, cu nota 1.

²⁰⁾ Izvorul e însemnat pe planul de situație al cetății și se află la Est de cetate. Tot așa groapa, d. Al. Ferenczi (*o. c.*, p. 111) o identifică înafara zidurilor, spre Est.

înainte de 1890, arheologul ungar G. Tégylás l-a luat și l-a dus în Muzeul din Deva²¹⁾.

Prin urmare relieful a fost aflat fără îndoială înafara cetății²²⁾.

Fig. 1.

Relieful din Deva.

Monumentul este un bloc de piatră de var, înalt de 0,83 m, lat de 0,57 m. și gros de 0,33 m. Relieful se află pe una din laturile mari. Fețele laterale sunt drepte, lipsite de orice ornament,

²¹⁾ *Hunyadvármegye története* (istoria județului Hunedoara), I, Budapesta 1902, p. 20.

²²⁾ A presupune totuși că monumentul a aparținut inițial zidului cetății, de unde a căzut mai târziu și a ajuns acolo unde a fost văzut în veacul trecut de Neigebaur, Fodor și Tégylás, nu este de loc necesar, iar a face din această presupunere un punct de plecare pentru interpretarea reliefului, cum procedează d. Al. Ferenczi, *o. c.*, p. 112, este fără îndoială greșit.

iar latura din spate prezintă o adâncitură longitudinală, semicilindrică (diametrul 37 cm, adâncimea 6 cm.). Câmpul cu relief este încadrat de un chenar simplu, mai îngust lateral, 3 cm., ceva mai lat jos, 7 cm.

Intreg monumentul este rău păstrat, lipsindu-i aproape tot sfertul de sus, dreapta. Tot așa relieful a avut mult de suferit, fiind ros de apă și intemperii. Totuși reprezentarea se poate reconstitui, căci elementele esențiale ale scenei se păstrează.

În partea stângă se vede un personaj în picioare, care ține în mâna dreaptă o lance. Din partea superioară a acestui personaj se mai vede doar mâna cu care ține lancea, restul fiind distrus. Mai ales din cap nu mai avem nicio urmă. Corpul pare totuși să fi fost reprezentat din față. Partea inferioară a corpului e mai clară. Piciorul drept, reprezentat din față, se sprijine pe pământ, iar stângul, figurat din profil, calcă pe un individ mic, trântit la pământ. Nu se poate preciza încălțăminte din picioare. E sigur însă că personajul nu era nud, deci probabil nici desculț, pentru că se văd clar, în față și pe piciorul stâng, marginile de jos a două haine care îmbrăcau corpul; una, cea de dedesubt, nu ajungea până la genunchi, iar cealaltă, îmbrăcată pe deasupra, era ceva mai scurtă. Haina lungă are marginea de jos dreaptă, iar cea mai scurtă prezintă jos o ornamentație în formă de zimți.

Individul de jos nu se distinge prea bine în toate amănuntele, totuși se vede că el șade pe pământ, puțin aplecat pe spate, cu picioarele strânse și chircite în sus. Capul spre personajul din față. Mâna stângă e lipită de corp. Pe cap pare să poarte o bonetă. Restul îmbrăcăminte nu se poate distinge. Înapoia capului se vede o sabie, de fapt numai lama dreaptă și apoi curbată brusc la capăt. E puțin probabil ca această armă să fi fost ținută în mâna dreaptă de individul de jos. Mai degrabă i-a căzut din mână sau face parte dintr'o grămadă de arme care ar fi fost reprezentate înapoia acestuia, unde piatra acum este roasă.

Mai trebuie amintit că individul de jos este redat, vlot desigur, în proporții reduse față de personagiul din față, ceva mai mic decât jumătatea acestuia.

Ca execuție, reliefurile sunt o lucrare rudimentară și stângace.

Semnificația scenei este destul de clară. Ea simbolizează, static și maiestos, biruința personagiului din picioare asupra individului căzut la pământ.

Reprezentări similare aflăm în arta romană începând cu secolul II după Cr. Că și acest relief, deși aflat în apropiere de marea cetate dacă dela Grădiștea Muncelului este roman, nu dac, cum greșit s'a presupus, nu e greu de dovedit.

Arma pe care persoana în picioare o ține în mână dreaptă este fără îndoială un *pilum*, arma romană prin excelență și caracteristică pentru legionarii romani, atât pe timpul republicii, cât și sub imperiu²³⁾. În primele două secole ale imperiului această armă continuă să fie folosită și lungimea ei totală ajunge acum până la 2,20 m.²⁴⁾, prin urmare mult peste înălțimea normală a unui om. Tot așa arma de pe reliefurile dela Grădiște este în orice caz mai înaltă decât persoana care o poartă, deci ea nu poate fi o lance simplă, o *hasta*, ci numai un veritabil *pilum*. E greu totuși, din cauza execuției modeste a reliefurilor și a proastei sale conservări, a deosebi diferitele părți ale armei (forma vârfului, a tijei, etc.). E de presupus doar că fierul propriu zis începe de unde arma e ținută cu mâna.

Deasemenea, îmbrăcămintea persoanei în picioare, așa greu cum se distinge ea pe reliefurile noastre, nu poate fi decât romană. Dintre cele două piese, aceea mai lungă, care nu ajunge totuși până la genunchi, nu este decât o *tunica*, iar aceea mai scurtă, tăiată jos în formă de zimți, îmbrăcată peste tunică, este fără îndoială partea de jos a *loricei* de piele. Îmbrăcăminte asemănătoare, cu juponul

²³⁾ P. Couissin, *Les armes romaines*, Paris 1926, p. 17, 21 și passim. Vezi și A. J. Reinach în *Dict. des ant.*, al lui Daremberg-Saglio, IV, 1, p. 482.

²⁴⁾ P. Couissin, *o. c.*, p. 367.

loricei, format din bucăți de piele, coborînd pînă aproape de genunchi și cu tunica ceva mai lungă, poartă pe Coloana traiană numai împăratul și ofițerii superiori care îl însoțesc și se găsesse totdeauna alături de el²⁵⁾. Legionarii de rînd poartă o *lorica segmentata*, care apără numai bustul²⁶⁾, iar auxiliarii un simplu pieptar scurt de piele, îmbrăcat peste o tunică de asemenea scurtă²⁷⁾.

Rezultă că personagiul în picioare depe reliefurile dela Grădiște este fără îndoială un ofițer superior roman sau poate chiar un împărat.

În consecință micul individ care șade jos pe pămînt este un barbar învins. Naționalitatea acestuia este precizată de *sabia curbă dacică*, figurată înapoia lui. Sabia are lama dreaptă și numai la capăt se curbează brusc. Genul acesta de sabie nu pare să se întâlnească pe reliefurile Coloanei traiane²⁸⁾. În schimb ea este figurată pe monetele lui Traian, în emisiunile anului 103, deci după terminarea întăului războiu²⁹⁾, precum și în emisiuni mai târzii, posteriore terminării celui de al doilea războiu³⁰⁾. O sabie asemănătoare e figurată apoi pe un fragment din friza cu arme a monu-

²⁵⁾ K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule*, scenele IX, X, XVIII, etc. Cf. și P. Couissin, *o. c.*, p. 439.

²⁶⁾ Coloana traiană, scenele X—XI. P. Couissin, *o. c.*, pp. 452 sqq., cu fig. 160—167.

²⁷⁾ Coloana traiană, scenele X—XI. Faptul că pieptarul acestor auxiliari se termină jos în zimți nu ne poate totuși duce la presupunerea că și militarul depe reliefurile dela Grădiște ar fi un auxiliar, pentrucă auxiliarii, ca și călăreții, nu poartă *pilum* și pieptarul lor e mult mai scurt. Prin acești zimți pietrarul care a lucrat reliefurile a voit să redea bucățile de piele care căzând dela brâu în jos formau juponul loricei.

²⁸⁾ Pentru tipurile de săbii dace vezi V. Pârvan, *Getica*, pp. 506—509, P. Couissin în *Revue arch.*, XXVIII, 1928, II, pp. 79—81 și M. Macrea în *Anuarul Inst. St. Cl.*, II, 1933—1935, p. 125 sq.

²⁹⁾ Cohen, II, *Traian*, n-rele 135, 259—260, 529—530; P. L. Strack, *Untersuchungen zur rom. Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, I, Stuttgart 1931, n-rele 64, 70 = pl. I, 85 și p. 110. Strack, p. 110, greșit definește arma figurată pe aceste monete ca lance ruptă. Face evident, o confuzie cu monetele lui Domițian, pe care de fapt alături de *Germania victa* se vede o lance ruptă (Cohen, I, *Domițian*, 177, 181, 188 etc.). Din reprezentările depe monetele lui Domițian derivă, tipologic, cele depe monetele lui Traian.

³⁰⁾ Strack, I, 98, 150, 157 = pl. II.

mentului dela Adamclissi³¹⁾, precum și pe un monument roman din Britania, dela începutul secolului III după Chr., ridicat de *cohorta I Aelia Dacorum*³²⁾.

Sabia depe relieful dela Grădiște, deși puțin deosebită ca formă de săbiile purtate de Daci pe Coloana traiană, este fără îndoială o sabie dacă, tot atât de caracteristică pentru Daci, ca și tipurile mai cunoscute. Dacă pe relieful nostru ea este scăpată din mâna Dacului căzut la pământ sau dacă făcea parte dintr'o grămadă de arme formând înapoia Dacului un adevărat *tropaion tumuliform*³³⁾, este greu de spus, din cauza deteriorării pietrei.

După precizările aduse mai sus, semnificația reprezentării depe relieful dela Grădiște a ajuns cât se poate de clară: victoria romană asupra Dacilor. Ideia aceasta este concretizată plastic într'o reprezentare simbolică și abstractă³⁴⁾.

Motivul figurat pe monumentul dela Grădiște nu este necunoscut artei romane din timpul imperiului. Până acum el era cunoscut, în arta mare, mai întâi pe *lorica* unei statui a lui Hadrian³⁵⁾. Reprezentări similare întâlnim și pe monetele lui Traian³⁶⁾. Pe cele referitoare la primul războiu dacic, împăratul, în ținută militară, cu lance

³¹⁾ Gr. Tocilescu, *Monumentul dela Adamklissi*, Viena 1885, p. 113, fig. 113. Nici așa numitele iatagane, mânuite, pe metopele monumentului dela Adamklissi, cu amândouă mâinile, de barbari care nu sunt Daci, nu se deosebesc esențial de sabia depe friză, nici de săbiile dace propriu zise.

³²⁾ B. Mitrea, *Sabie dacică pe un monument roman din Britannia*, în *Revista ist. română*, IX, 1939, pp. 264—270.

³³⁾ Cf. pentru astfel de trofee de arme K. Woelke, *Beiträge zur Geschichte des Tropaions* în *Bonner Jahrbücher*, 120, 1911, articolul *Tropaeum*, al lui Ad. Reinach, în *Dict. des. ant.*, V, 1, precum și studiul meu: *Contribuți allo studio del trofeo nell'arte romana* în *Anuarul Inst. St. Cl.*, II, 1933—1935, pp. 107 sqq. Astfel de trofee din arme dacice, pe monetele lui Traian, vezi la Strack, I, 156, 157 = pl. II, 117 = pl. VI.

³⁴⁾ Predilecția la Romani, poate intrucâtva împotriva simțului lor realist, pentru reprezentările simbolice și personificările de popoare, provincii, orașe, iluvii etc., este destul de cunoscută, mai ales pe timpul imperiului. Pentru personificările de popoare și provincii vezi P. Bienkowski, *De simulacris barbararum gentium apud Romanos*, Cracoviae 1900 și M. Jatta, *Le rappresentanze figurate delle provincie romane*, Roma 1908.

³⁵⁾ J. Bernoulli, *Römische Ikonographie*, II, 2, pl. 38, cf. Rodenwaldt în *Jahrbuch des d. arch. Instituts*, XXVII, 1922, p. 27 și Strack, I, p. 113.

³⁶⁾ Strack, I, p. 107 și 113. Cf. și Rodenwaldt, p. 27.

și lorica, calcă cu piciorul pe un învins dac, din care se vede numai capul și spatele (Strack, I, 358, 83)³⁷⁾. Pe monetele în legătură cu al doilea războiu, în locul împăratului apare *Pax*, în aceeași atitudine³⁸⁾.

Apariția în arta romană a unor astfel de reprezentări este streină de spiritul clasic, prin modul de concretizare plastică a ideii de biruință. Artă clasică grecească și cea helenistică, precum și artă romană, până spre sfârșitul secolului I al imperiului, nu cunoaște diferențierea dintre învingător și învins în ceea ce privește mărimea. În schimb, reprezentarea expresionistă (învinsul mic și izbitor deosebit de învingător, iar acesta din urmă măreț și impunător), este obișnuită vechilor civilizații orientale: egipteană, asiro-babiloniană și persană.

Deaceia, Rodenwaldt³⁹⁾ consideră aceste reprezentări din artă romană de origine orientală. Cu toate acestea, motivul cu împăratul care calcă pe un inamic de proporții reduse, căzut la pământ, nu este o apariție neașteptată, nici în contradicție izbitoră cu tradiția romană în privința redării plastice a scenelor de biruință și triumf.

Romanii, spre deosebire de Greci, au făcut întotdeauna distincție între învinși și învingători⁴⁰⁾. Pe cei dintâi i-au reprezentat în artă în atitudini caracteristice de prizonieri, așa precum în realitate, cu ocazia cunoscutelor cortegii triumfale, imaginile poporului învins, ca și căpeteniile acestuia, erau purtate înaintea carului triumfătorului⁴¹⁾. Deci, tendința expresionistă exista la Romani⁴²⁾. Astfel, evoluția spre concepția, întâlnită înainte numai în vechile civilizații orientale, de a diferenția ca mărime pe învins de învingător, s'a

³⁷⁾ O singură dată, pe un *aureus*, împăratul este reprezentat fără vesminte, deci eroizat, dar purtând lance și călcând cu piciorul pe un dac, care susține un trofeu. Vezi C. Moisi, *Monetele împăratului Traian referitoare la războaiele cu Dacia și la cucerirea Daciei*, București 1930, pl. I, 1, Cf. Strack, I, nr. 54, p. 107.

³⁸⁾ Strack, I, p. 113 și 124 sq., nr. 93 și 366 — pl. V.

³⁹⁾ *Jahrbuch*, 1922, p. 27.

⁴⁰⁾ Rodenwaldt, p. 25.

⁴¹⁾ Cf. P. Bienkowski, *o. c.*, p. 14—16. Vezi la Bienkowski, *o. c.*, la M. Jatta, *o. c.*, și la K. Wolke, *o. c.*, reliefuri și statui de prizonieri în diferite atitudini.

⁴²⁾ Cf. Rodenwaldt, p. 25.

putut săvârși în cadrul tradiției romane, fără vre-o influență directă dinafară.

Aplicarea noii concepții artistice s'a făcut la un motiv mai vechiu roman. Pe monetele Flaviilor, împăratul, ca și divinitățile Victoria, Virtus și Roma, în ținută militară, pune piciorul pe un coif, glob, cuirasă, etc.⁴³⁾ Pe monetele lui Traian, împăratul calcă pe un dușman învins. Intre aceste două tipuri monetare se găsește o reprezentare de pe monetele lui Domițian din anii 85—91, comemorând victoriile împotriva Germanilor. Împăratul în picioare, în costum militar, cu *lorica*, ținând în stânga un *pilum*, iar în dreapta un *parazonium*⁴⁴⁾, calcă pe *Rhenus*, lungit la pământ⁴⁵⁾. Rinul, închipuit ca de obicei sub înfățișarea unei bătrâne divinități cu barbă, este redat mai mic decât împăratul, care stă în picioare, cu toate că zeii fluviali sunt în imaginația Romanilor, ca și a Grecilor, niște ființe puternice și mari⁴⁶⁾. Totuși e greu de admis că această inovație a diferențierii învinsului de învingător ar fi un împrumut din reprezentările orientale ale victoriei, cum presupune Rodenwaldt⁴⁷⁾. Mai de grabă această diferențiere a fost impusă de necesitățile tehnice ale execuției figurilor de pe monete. Câmpul monetei fiind limitat, pentru a reda ideea de biruință a împăratului, figura învinsului a fost redusă la proporții mai mici⁴⁸⁾. Aceeași reducere a proporțiilor a fost aplicată și la alte reprezentări înrudite și cu aceeași semnificație: una care înfățișează pe împărat călcând pe o divinitate fluvială⁴⁹⁾,

⁴³⁾ Vezi de pildă M. Bernhart, pl. 86, 2 și 5, pl. 2, 2, pl. 72, 7. Cf. și Strack, I, p. 113, nota 440.

⁴⁴⁾ O sabie scurtă, purtată numai de împărat și de ofițerii superiori sau de divinitățile războinice. Cf. P. Couissin, *Les armes romaines*, p. 308 sq. și 385 sq. și Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, s. v.

⁴⁵⁾ Cohen, I, *Domițian*, n-rele 503—508, M. Bernhart, pl. 77, 7.

⁴⁶⁾ Vezi de pildă *Danubius* pe Coloana lui Traian (Lehmann-Hartleben, pl. 6) și pe aceea a lui Marcus Aurelius (S. Reinach, *Rep. des reliefs*, I, p. 295, 4).

⁴⁷⁾ *Jahrbuch*, 1922, p. 27.

⁴⁸⁾ Originea orientală a acestor reprezentări este pusă la îndoială și de Strack, I, p. 113, nota 440 și p. 120, nota 473.

⁴⁹⁾ Vezi de pildă, înafară de moneda cu Domițian călcând pe *Rhenus*, un medalion de cupru al lui L. Verus, pe reversul cărui la picioarele celor doi împărați: M. Aurelius și L. Verus, încununăți de câte o Victorie, se văd Tigrul și Eufratul: M. Bernhart, pl. 76, 7.

personificare ce alude la regiunea unde a avut loc victoria, alta în care împăratul apare călare, galopând împotriva sau peste un adversar⁵⁰⁾. Dar trebuie menționat că motivul acesta, cu învinsul de proporții reduse, în evoluția lui ulterioară, atâta timp cât centrul cultural și artistic al imperiului rămâne la Roma, se întâlnește mai ales pe monete, uneori pe *camee*, odată pe un *signum cohortis*⁵¹⁾ și numai în mod excepțional a trecut și în arta mare, pe relieful dela Grădiște sau pe lorica statuei lui Hadrian. Chiar pe monete, învinșii nu sunt reprezentați nici după Traian întotdeauna mai mici, ci uneori ei sunt prezentați (după tradiția mai veche) în mărime proporționată. Este deci foarte probabil că în arta romană, începând de pe timpul lui Domițian și mai ales al lui Traian, s'a ajuns la redarea micită a învinsului, nu pe urma unui împrumut direct din civilizațiile orientale, ci prin însăși evoluția reprezentărilor scenelor de victorie și mai ales pe urma diformărilor la care au trebuit să fie supuse aceste scene pentru a putea fi redată pe câmpul redus al monetelor, gemelor, etc. Această micșorare a proporțiilor nu reprezintă o regulă generală în arta romană și ea nu corespunde unei anumite concepții artistice. Nu a fost utilizată ca un mijloc principal de impresionare artistică, cum se întâmplă în arta egipteană, asiro-babiloniană sau persană.

Tipologic, motivul figurat pe monumentul dela Grădiște derivă din reprezentarea de pe moneta lui Domițian, în care împăratul calcă

⁵⁰⁾ Cf. Rodenwaldt, p. 28 sq. Pentru originile și răspândirea acestui tip vezi: Fr. Koepp, *Römische Bildkunst am Rhein und an der Donau* în XIII. *Bericht der Rom.-germ. Kommission*, 1921, pp. 14 sqq.; Fr. Koepp, *Die Grabdenkmäler in Germania Romana*, Bamberg 1926, vol. III, ed. II, pp. 9—13 și 16—17; S. Ferri, *Arte romana sul Reno* Milano 1931, p. 215 sq.; Strack, I, p. 119 și 120 cu nota 473. Vezi și Schumacher, *Germanendarstellungen*, I, Mainz 1935, planșele 22—26.

⁵¹⁾ Vezi *signum cohortis* (din timpul lui Alexandru Sever?) dela Nieder-Bieber, reprodus la K. Schumacher, *Germanendarstellungen*, pl. 38, fig. 151 și în *Germania Romana*, V, pl. 36, fig. 5.

pe *Rhenus*⁵²⁾, cu deosebirea că pe monument divinitatea fluvială a fost înlocuită cu un Dac căzut la pământ, așa precum pe monetele lui Traian, împăratul sau Pax calcă pe capul sau pe spatele unui Dac, din care se vede numai bustul.

În ceea ce privește poziția Dacului depe relieful dela Grădiște, ea se aseamănă cu aceea a învinșilor depe monumentele dela Rin cu motivul călărețului biruitor⁵³⁾.

În privința datării monumentului, putem spune, deocamdată, numai că el nu este anterior luării în stăpânire de către Romani a cetăților dace. Datarea mai precisă și explicația istorică a acestui monument roman în apropierea celei mai mari dintre fortărețele dace se poate face cu mai multă ușurință în legătură cu un al doilea „monument”, placa de marmoră cu inscripția *legiunei IIII F. F.*, aflată în același loc cu relieful studiat mai sus.

Fig. 2.

Monumente romane dela Grădiștea Muncelului.
(După desaturile lui Neigebauer).

Placa de marmoră (fig. 2, stânga sus) a fost găsită, după cum mărturisește Neigebauer (*Dacien*, p. 100, nr. 5 și p. 101, nr. 15), care

⁵²⁾ Ca analogie pentru această reprezentare se poate cita un relief dela Karlsruhe, pe care se vede Juppiter, în picioare, ținând în mâna stângă sceptra, iar cu piciorul drept călcând un monstru-șarpe. Vezi S. Ferri, *Arte romana sul Reno*, p. 232, fig. 144, cu p. 216, nota 52 și Al. Ferenczi în *Sargetia I*, p. 128, fig. 5, cu p. 121. Relieful însă e destul de șters și nu știu din ce epocă datează. Oricum el constituie o bună paralelă pentru motivul împăratului călcând pe un învins sau pe o divinitate fluvială.

⁵³⁾ Vezi Schumacher, *Germanendarstellungen*, pl. 24, fig. 77 și 78, pl. 25, fig. 79 și pl. 26, fig. 82 și 83. Pe monete adversarul călărețului e numai în genunchi și încearcă să se apere. Vezi Moșil, *Monetele împăratului Traian*, fig. 15—19, Cf. și Strack, p. 119 și 120, nota 473.

fără îndoială era bine informat, întrucât a vizitat regiunea, făcând chiar sondagii, la 292 de pași depărtare de poarta de Est a cetății dela Grădiște, printre ruinele unei clădiri și resturi de piatră cioplite, împreună cu reliefurile care acum se găsește în Muzeul din Deva. Ackner (în *Archiv f. sieb. Landesg.*, I, 1844, p. 22) spune că placa se afla, în timpul când el a vizitat ruinele dela Grădiște, în magazia pădurarului. După cum i-a spus însoțitorul său, un țaran de prin partea locului probabil, pietre cu figuri și ornamente s'ar fi aflat mai multe la Grădiște. Gooss (*Chronik*, pe 39) spune și el, după Neigebaur, că a fost aflată pe partea de Est a cetății.

Unde se află această placă de marmoră astăzi nu știu. S'a păstrat însă un desen al ei făcut de Neigebaur⁵⁴⁾. Dimensiunile erau, după Neigebaur, de $3\frac{1}{2} \times 1\frac{3}{4}$ pași, adică de 1.115 m. x 0.57 m.⁵⁵⁾ și după cum se vede din desen era ruptă în două. În partea de sus, în lungul pietrei, se vede o *tabula ansata*, iar sub aceasta două capete omenești, unul cu barbă, celălalt fără barbă. În câmpul *tabulei ansata* se văd câte o rozetă la cele două extremități și mai multe semne adâncite, orânduite în formă de litere. Dintre comentatorii mai vechi, Ackner a crezut că semnele acestea reprezintă săbii dace (curbe), arcuri și săgeți, iar Neigebaur, și după el Gooss, le-a socotit cuțite drepte și curbe. Archeologul ungar G. Finály⁵⁶⁾ recunoaște pentru prim dată în aceste semne săpate numele unei legiuni romane: *LEG III F F*. Explicația e primită și de Pârvan (*Getica* p. 480). Judecând după desenul lui Neigebaur, citirea lui G. Finály este neîndoelnică. Prescurtarea *LEG III F F* este caracteristică pentru legiunea întemeiată de Vespasian și se menține sub această formă până pe timpul lui Traian, cel mult începutul domniei

⁵⁴⁾ Reprodus de G. Finály în *Arch. Ért.*, XXVI, 1916, p. 27, fig. 3, stânga jos și în *Arch. Anz.*, 1925, col. 301—302. După Finály l-am reprodus vez în fig. 2, stânga sus.

⁵⁵⁾ Ackner, *l. c.*, dă dimensiunile $1\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$ pași, iar Gooss (*Chronik*, p. 39) $3\frac{1}{2} \times 1\frac{2}{3}$ pași. Am preferat dimensiunile indicate de Neigebaur, pentru că acesta a văzut și desenat, deci a și măsurat, piatra.

⁵⁶⁾ *Arch. Ért.*, 1916, p. 40 și *Arch. Anz.*, 1925, col. 303,

lui Hadrian, când este înlocuită prin LEG IIII FL sau F simplu⁵⁷⁾. Prin urmare nici marmora dela Grădiște nu poate fi mai târzie.

Cât privește explicațiile istorice ale lui G. Finály și ale lui V. Pârvan, ele nu se pot susține. Placa de marmoră cu inscripția unei legiuni romane, aflată împreună cu un relief roman, nu se poate atribui în niciun caz Dacilor.

Despre *legiunea IIII Flavia* se știe că a luat parte la războaiele de cucerire ale lui Traian. Un *praefectus castrorum* al acestei legiuni, C. Cesium Valens, a fost recompensat în două rânduri de către împărat pentru faptele sale în cursul războaielor duse împotriva Dacilor. De asemenea mai multe cărămizi cu numele legiunei, precum și trei inscripții amintind centurioni ai acestei legiuni, au fost aflate în mai multe localități din Dacia⁵⁸⁾. Ritterling (R.—E., XII, col. 1544) și C. Daicoviciu⁵⁹⁾ presupun că *legiunea IIII Flavia* era corpul militar despre care Dio Cassius, LXVIII, 9, 7, spune că a fost lăsat în Sarmizegetusa în anul 102, după pacea care a pus capăt primului războiu⁶⁰⁾. După terminarea celui de al doilea și după organizarea în provincie romană a teritoriului cucerit, *legiunea IIII Flavia* a mai rămas un timp oarecare, poate câțiva ani, în Dacia, deoarece e greu de admis că toate urmele lăsate de această legiune în diferite localități din N.

⁵⁷⁾ Vezi C. I. L., III, 8070 a—f, 1353, 1480, 7904, toate, stampile pe cărămizi și inscripții, din Dacia. Cf. E. Ritterling în R.—E., XII, col. 1544.

⁵⁸⁾ Cf. pentru toate acestea R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I, Messina 1926, p. 227 și E. Ritterling în R.—E., XII, col. 1544.

⁵⁹⁾ În revista *Dacia*, I, 1924, p. 225, nota 1, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, p. 37 și *Sarmizegetusa* (Ulpia Traiana), Cluj 1939, p. 3.

⁶⁰⁾ Atât Ritterling cât și C. Daicoviciu cred că Dio Cassius, în pasajul citat, vizează, printr'un anacronism, capitala romană din valea Hațegului, nu *regia* lui Decebal, cum s'ar putea totuși presupune. În text se spune că Traian a lăsat înafară de garnizoana din Sarmizegetusa și alte trupe în restul țării. Probabil în țara neocupată încă de Romani. E adevărat însă că nu avem nici o mențiune precisă în care cetatea de reședință a lui Decebal să fie numită Sarmizegetusa. (Cf. C. Daicoviciu în *Dacia*, I, p. 225, nota 1). Pentru etimologia numelui vezi I. I. Rusu în *Anuarul Inst. St. Cl.*, II, pp. 169 sqq. și C. Daicoviciu, tot acolo, pp. 176 sqq.

Dunării ar data, după cum afirmă Ritterling, din intervalul de timp dintre cele două războaie⁶¹⁾.

Relieful, azi în Muzeul din Deva și marmora cu numele *legiunii III Flavia* nu sunt singurele urme romane cunoscute din regiunea cetăților dace. Impreună cu aceste două monumente, a fost aflat un frumos altar de marmoră sau calcar, iar un altul de porfir a fost găsit, după mărturia lui Neigebaur, câțiva pași mai spre Est, în apropierea izvorului⁶²⁾. Amândouă altarele sunt fără inscripție, dar cu gust executate și întocmai în genul altarelor votive romane.

Tot aici a fost aflat un semiglob, cu diametrul de 0.52 m., (1¹/₂ picioare), pe care era reprezentat un vultur în sbor⁶³⁾. Monumentul este fără îndoială roman. (Fig. 2, stânga jos).

În apropiere de poarta de Sud a cetății dela Grădiște, Neigebaur (*Dacien*, p. 101, nr. 11) a găsit o placă de marmoră, 0.66 m. X 0.41 m., cu relief lucrat, schițând o figură omenească în picioare⁶⁴⁾. Relieful nu poate fi decât tot roman. (Fig. 2, dreapta).

Sigure urme romane au fost constatate și în alte locuri ale regiunii. Pe valea Anieșului, la locul numit *Sub-Cunună*, deasupra satului Grădiște, a fost o așezare romană. Urme de ziduri cu mortar, țigle, olane, au fost semnalate de cercetătorii mai vechi și

⁶¹⁾ Identitatea guvernatorului C. Avidius Nigrinus din inscripția C. I. L., III, 7904, cu personajul omonim din epoca împăratului Traian, nu e sigură. Micia, unde s'a găsit o inscripție, C. I. L., III 1353, amintind un centurion al legiunii, nu pare să fi fost ocupată de Romani în primul războiu. Chiar cele două inscripții din Sarmizegetusa romană, C. I. L., III, 1480 și 7904, dintre care una este o piatră de mormânt a centurionului Sextus Pilonius, iar cealaltă un altar votiv, ridicat de un alt centurion al aceleiași legiuni, nu pot fi anterioare fundării coloniei lui Traian din valea Hațegului. Nu se cunosc până acum în Dacia, în afară poate de Banat și Oltenia, inscripții sau monumente romane anterioare terminării războiului al doilea dacic și organizării în provincie a ținuturilor cucerite. Dacă în scurtul interval de timp dintre cele două războaie, un lagăr militar a existat de fapt pe locul unde avea să se ridice marea metropolă a provinciei lui Traian, e greu de închipuit că soldații așezați acolo se îndeletniciau cu ridicarea de altare și pietre funerare. Apoi legiunea III Flavia nu putea fi în acest timp și în valea Hațegului și în reședința lui Decebal.

⁶²⁾ Neigebaur, *Dacien*, p. 101, n-rele 16 și 17; Ackner în *Archiv. f. sieb Landeskunde*, I, 1844, p. 19 sq Unul din aceste altare anepigrafe a fost văzut, la casa pădurarului, și de G. Finály, în 1910, care dă și o fotografie a lui în *Arch. Ert.*, 1916, pl. III, fig. 1.

⁶³⁾ Neigebaur, *Dacien*, p. 102, nr. 32. Un desen făcut de Neigebaur, după Fodor probabil, în *Arch. Ert.*, 1916, p. 27, fig. 3.

⁶⁴⁾ Vezi desenul lui Neigebaur reprodus la Finály, p. 30, fig. 5.

se văd și astăzi⁶⁵⁾. Aici pare să fi existat și un sanctuar, căci doi guvernatori ai provinciei, M. Statius Priscus, 157—158 după Chr. și L. Aemilius Carus, 175—176 după Chr., închină aici câte un altar, primul *Victoriei Aug.*, iar al doilea lui *Apollo Aug.*, (*C. I. L.*, III, 1415 și 1416)⁶⁶⁾.

Urme de ziduri romane cu mortar și țigle romane au fost semnalate și pe dealul numit *Vârtoape*⁶⁷⁾.

În săpăturile dela cetatea dacă dela Costești, pe lângă alte monete mai vechi, au fost aflate și două monete romane imperiale, una a lui Traian, dintre 108—111 după Chr., deci posterioară terminării celui de al doilea războiu dacic, cealaltă probabil a lui Hadrian⁶⁸⁾.

În sfârșit, trei castre romane au fost constatate în Valea Frumoasei, la Sud de Sebeș-Alba, unul la *Vârful lui Petru* și alte două la *Comărnicele*⁶⁹⁾.

CONCLUZII

Constatarea atâtor urme romane, dintre care cel puțin unele fără îndoială sigure, în diferite puncte ale regiunii cetăților dace și întotdeauna în *imediata apropiere* a acestora, dovedește că, după ocuparea „refugiului de căpetenie” al regelui Decebal, Romanii nu au lăsat cu totul în părăsire ținutul muntos, unde Dacii organizaseră principala lor rezistență. Ar fi fost poate și periculos din punct de vedere militar. Deaceia, o supraveghere a vechilor cetăți, căzute

65) Neigebaur, *Dacien*, p. 97, Gooss, *Chronik*, p. 89—90, Ackner, p. 23 și D. M. Teodorescu, *Cercetări arheologice în munții Hunedoarei*, Cluj 1923, p. 20.

66) Cf. C. Daicoviciu în *Anuarul Inst. St. Cl.*, II, p. 246, nota 4.

67) Neigebaur, *Dacien*, p. 96.

68) Vezi M. Macrea în *Anuarul Inst. St. Cl.*, II, p. 158 și 161 sq.

69) Vezi Gooss, *Chronik*, p. 127, G. A. T. Davies în *The Journal of Rom. Stud.*, X, 1920, p. 17 și C. Daicoviciu, *Neue Mittheilungen aus Dazien*, cap. VII, în *Dacia*, vol. VII—VIII (volumul în curs de tipărire). O cercetare sistematică, cu săpături, a acestor castre nu a fost făcută. Se presupune totuși (C. Daicoviciu *o. c.*, cf. și Davies, *l. c.*), că ele datează din timpul celui de al doilea războiu dacic, când trupele romane venind dinspre Est s'au îndreptat spre centrul fortificațiilor lui Decebal. Dacă aceste castre au mai fost folosite de Romani și după cucerirea cetăților dace, numai săpături amănunțite ar putea eventual preciza.

în ruină, este foarte probabilă, cel puțin câțiva ani după cucerire. S'au întemeiat însă și câteva așezări, care au durat timp mai îndelungat. O așezare romană a fost la *Sub-Cunună*, unde pare să fi existat și un sanctuar. Aici încă pe timpul lui M. Aurelius, guvernatorul din 175—176, închină un altar lui *Apollo Aug.*, așa precum, pe timpul lui Antoninus Pius, un alt guvernator dedicase tot aici un altar *Victoriei Aug.* O altă așezare romană a existat și în imediata apropiere a cetății dela *Grădiștea Muncelului*, apoi la *Vârtoape*, poate și la *Piatra-Roșie* și în alte părți.

La Est de cetatea dela Grădiște, acolo unde, în mijlocul dărâmturilor unei construcții, a fost aflat relieful, azi în Muzeul din Deva, placa de marmoră cu numele *legiunei IIII F. F.*, cele două altare anepigrafe și semiglobul cu vulturul, trebuie să presupunem existența unui monument mai mare, cu caracter triumfal și comemorativ. Scena depe relieful din Deva este caracteristică pentru acest gen de monumente. Iar faptul că latura posterioară a blocului de piatră prezintă o adâncitură semicilindrică, longitudinală, arată că originar el fusese fixat cu spatele pe o coloană, care intra în adâncitura amintită. Se pare că el îndeplinea, pe lângă presupusul monument triumfal din fața cetății dela Grădiște, aceeași funcțiune ornamentală ca și metopele sau crenelurile ornamentate ale monumentului dela Adamklissi^{69a)}. În acest caz relieful dela Deva ar fi singurul

^{69a)} În privința formei monumentului nu trebuie să ne gândim numai decât la monumentul triumfal dela Adamklissi sau la altele de același gen. La Roma, Forul lui Traian, pentru a rămâne la aceeași epocă, era decorat cu diverse reliefuri care amintesc, toate, biruința asupra Dacilor (cf. E. Strong, *La scultura romana*, I, Firenze 1923, pp. 142 sqq.). Din seria acestor reliefuri pare că fac parte și cunoscutele fragmente, unul dela Muzeul Louvre, înfățișând un Dac (?) luptând împotriva unui soldat roman, celalalt dela Villa Medici din Roma, reprezentând un Dac, care traversează înnot, călare, un fluviu (vezi E. Strong, *o. c.* fig. 92—93 și p. 149). Chiar locuințele împăraților se împodobiau uneori cu reliefuri triumfale. Astfel, *Domus Flavia*, construită de Domițian pe Esquilin, era decorată cu reliefuri care amintiau victoriile acestui împărat împotriva Chattilor și a Dacilor (vezi M. Durry, *Les trophées Farnese*, în *Melanges de l'Ecole française de Rome*, XXXIX, 1921—1922, pp. 303 sqq. Cf. și P. Couissin în *Revue arch.*, XXVIII, 1928, pp. 72 sqq., cu fig. 1—4).

La nici un caz nu ar putea fi vorba, la Grădiște, de un arc de triumf. Mai degrabă am putea eventual să ne gândim la un mormânt monumental, în cinstea tuturor soldaților căzuți în luptele purtate în jurul cetăților din munți, de genul așa numitului mausoleu dela Adamklissi, descoperit la vre-o 200 m. la Est de marele trofeu (vezi Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, București 1900, pp. 65—78 și 87—89. Cf. și C. Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha*, Berlin 1904, pp. 19 sqq.). Un astfel de *tumulus* a ridicat și Germanicus în anul 15 după Chr., în cinstea soldaților lui Varus (Tacitus, *Ann.* I, 61—62).

exemplar păstrat dintr'un număr oarecare de reliefuri asemănătoare, iar semiglobul cu vulturul ar fi și el poate o piesă ornamentală dela același monument triumfal. Placa de marmoră cu numele *legiunei III F. F.*, dovedește că acest corp de trupă a construit monumentul, sau împreună cu alte unități militare a colaborat la ridicarea lui.

Existența unui monument triumfal și comemorativ în fața celei mai puternice dintre cetățile dace din munții Hunedoarei este foarte admisibilă din punct de vedere istoric. Izvoarele literare privitoare la războaiele lui Traian împotriva Dacilor, ca și Coloana traiană, sunt de acord în a indica că cele mai aprige lupte, hotărâtoare, în cursul celui de al doilea războiu, au fost purtate într'o regiune muntoasă, cu cetăți întărite, identificată a fi aceea din munții Hunedoarei, unde cercetările mai noi au pus în lumină un întreg sistem de fortificații dace. Dintre toate aceste cetăți, aceea dela Grădiștea Muncelului a fost cea mai mare și cea mai puternică, refugiul de căpetenie, capitala regelui Decebal⁷⁰). Așa încât e logic ca în fața acestei cetăți să se fi înălțat monumentul triumfal în amintirea luptelor susținute în această regiune muntoasă. Pe de altă parte, despre *legiunea III F. F.* se știe că a participat la războaiele lui Traian împotriva lui Decebal. S'a presupus chiar că ea ar fi fost lăsată în Dacia în intervalul dintre cele două războaie. Acum este sigur că ea a acționat, în cursul celui de al doilea războiu, împotriva cetăților dace. Singură sau împreună cu alte unități va fi executat atacul împotriva cetății celei mari dela Grădiște; deaceea a participat și la construirea monumentului ridicat pentru comemorarea acestor lupte.

Rezultă clar, atât din considerațiile stilistice făcute în legătură cu relieful dela Deva, cât și din împrejurările de ordin istoric expuse mai sus, că presupusul monument triumfal dela Grădiștea Munce-

⁷⁰) D. M. Teodorescu, *Cercetări arheologice în munții Hunedoarei*, p. 23 sq. și *Cetatea dacă dela Grădiștea Muncelului*, în *Anuarul Com. Mon. Ist. secția pentru Transilvania*, 1930—1931, Cluj 1932, p. 47.

lului trebuie să fie datat curând după terminarea celui de al doilea războiu dacic. O altă victorie romană în regiunea munților Hunedoarei nu cunoaștem⁷¹⁾. Iar despre *legiunea III F. F.* știm că după îndeplinirea misiunii sale în Dacia a fost retrasă în Moesia Superior, la Viminacium, în vechea ei reședință⁷²⁾.

Față de această datare a monumentului, e foarte probabil că personajul în picioare depe relieful din Deva reprezintă pe însuși împăratul Traian.

Valoarea artistică a întregului monument, pe care îl presupunem a fi fost opera unor soldați meșteșugari, ca și acel dela Adamklissi, a fost destul de scăzută. Relieful din Deva, lucrare stângace și grosolană, ne oferă o bună indicație în această privință.

Distrușterea monumentului este astăzi desăvârșită. S'au păstrat doar câteva fragmente ornamentale, descrise și desemnate de cercetătorii mai vechi. Eventualele săpături ar putea scoate la lumină și alte neînsemnate resturi. Dar o reconstituire, chiar schematică, a lui nu cred că va fi posibilă. Așezat în munți, distrugerea lui ca și a celorlalte urme de viață romană din aceeași regiune, a fost mai accelerată și mai intensă, decât în alte părți, atât pe urma acțiunii factorilor climaterici (înghețul, apa, vânturile, lipsa de depuneri de pământ etc.), cât și prin oameni.

În ceea ce îi privește pe Daci, dovedind, cred, că presupusul relief dac nu este decât o modestă sculptură romană, trebuie să rămânem la vechea părere, că ei chiar în ultima perioadă a dezvoltării lor independente au rămas streini de cunoașterea și practicarea artei sculpturale, mai ales în aplicarea acesteia la materialul monu-

⁷¹⁾ Teoria lui A. Buday (*Dolgozatok-Travaux*, III, Cluj 1912, p. 80 sq. și revista *Cultura*, I, Cluj 1924, p. 150) privitoare la cucerirea, de către Romani, a teritoriului dintre Olt și Streiu abia pe timpul lui M. Aurelius, când Dacii din munții Hunedoarei, închiși și izolați de 6 decenii, ar fi fost înfrânți, nu a fost împărtășită de nimeni. Bizara teorie a arheologului ungar a fost combătută cu argumente convingătoare de profesorul C. Daicoviciu în *Anuarul Inst. St. Cl.*, II, pp. 240 sqq., așa încât ea nu mai poate fi luată în considerare.

⁷²⁾ E. Ritterling în *R.-E.*, XII., col. 1544. Vezi însă și mai sus p. 142 sq.

mental și durabil, ca piatra de orice fel. Dacă „lipsa de dominare plastică a materialului monumental“ este atât de evidentă la cetățile din munții Hunedoarei, încât ele sunt „lipsite nu numai de ornamentarea figurată dar chiar de cea mai elementară decorație geometrică reliefată“ (V. Vârvan, *Getica*, p. 624), cu atât mai greu ne putem aștepta, chiar în viitor, la adevărate opere de sculptură făcute de Daci, ca reliefuri, statui etc.

Pe de altă parte, în caracterizarea civilizației Dacilor din ultima fază a vârstei fierului, ținând seama de puternica influență suferită de Daci din partea Romanilor, nu putem totuși merge așa de departe încât să o prezentăm ca fiind ajunsă într'un „stadiu cultural quasi provincial roman, înainte de Romani“ (V. Pârvan, *Getica*, p. 479). Afirmția de mai sus a lui V. Pârvan era bazată pe niște descoperiri dela Grădiștea Muncelului și din alte părți, care de fapt nu sunt dacice, ci romane. În descoperirile din munții Hunedoarei va trebui să se țină seama de prezența Romanilor în această regiune, după prăbușirea regatului lui Decebal⁷³⁾.

⁷³⁾ Deaceea, astăzi este greu a da un răspuns hotărît întrebării, de pildă, dacă de fapt Dacii au cunoscut și folosit mortarul în construcțiile lor. V. Pârvan (*Getica*, p. 468 și 625), ca și I. Nestor (*Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, p. 171), admit folosirea mortarului de către Daci. Nu însă în construcțiile pur dacice, cum sunt acelea dela Costești, ci numai în acele socotite ca mai târzii, contaminate de tehnica romană. Pârvan (*Getica*, p. 469 și 625) precizează chiar că trecerea dela tehnica pur dacică la aceea mai nouă de influență romană ar fi avut loc încă din a doua jumătate a secolului I înainte de Chr., pe timpul regilor Cotiso și Dicores, al căror amestec în certurile dintre Antonius și August este cunoscut. Al. Ferenczi, în lucrarea sa despre cetățile din județul Ciuc (în *Anuarul Com. Mon. Ist. secția pentru Transilvania*, IV. 1932—1938, pp. 347—349), admite deasemenea folosirea mortarului de către Daci, dar socotind că data fixată de Pârvan pentru adoptarea tehnicii romane ar fi prea timpurie, pune introducerea la Daci a acestui nou sistem de construcție în legătură cu inginerii romani, pe care, prin pacea din anul 89 după Chr., i-ar fi cedat Domițian lui Decebal.

Dar care sunt de fapt construcțiile dace cu mortar? Descrierile mai vechi amintesc la Grădiștea Muncelului și la Piatra-Roșie urme de ziduri clădite cu mortar (vezi la Al. Ferenczi, *l. c.*). La Grădiște ar fi existat chiar o *bate*, pardosită cu un strat gros de mortar-ciment. (Finály, în 1910, nu a mai putut vedea nimic din această construcție: *Arch. Ert.*, 1916, p. 38). Tot aici pe una d'n terase au fost constatate și cu ocazia cercetărilor mai noi ruinele unui edificiu cu mai multe încăperi mici, construit din piatră de calcar, prinsă într'un mortar de var (D. M. Teodorescu, *Cercetări arh. în munții Hunedoarei*, p. 16 și fig. 7). Se pare însă, după cum subliniază Al. Ferenczi, *o. c.*, p. 349, că toate aceste urme de întrebuițare a mortarului se găsesc înafara incintei cetăților dace. Ele nu fac parte integrantă din sistemul de apărare al cetăților. În acest caz însă construc-

țiile cu mortar amintite, ar putea fi și ceva mai târzii, posterioare luptelor din cursul celor două războaie ale lui Traian și Decebal. Ele ar putea fi construcții romane. O lămurire definitivă numai viitoarele săpături ar putea aduce. Folosirea mortarului de către Daci nu poate fi aprioric negată, dar cercetările sistematice de până acum, cum sunt acele dela Costești, unde o cetate dacă a fost în întregime desgropată, au dat rezultate negative în această privință, cu toate că această cetate a durat, după concluziile istorice ale conducătorului săpăturilor (D. M. Teodorescu, *Cetatea dacă dela Costești* în *Anuarul Com. Ist. secția pentru Transilvania, pe 1929*, Cluj 1930, pp. 289 sqq.), până la sfârșitul independenței statului dac și unele reparații, ca și unele amplificări, au fost executate atât în intervalul de timp dintre pacea lui Domițian din anul 89 și primul războiu al lui Traian, când inginerii romani ar fi putut pune în aplicare tehnica de construcție romană, cât și în scurtul răstimp dintre cele două războaie ale lui Traian.

Cât privește apoi prelinsele cetăți dace din județul Ciuc cu ziduri din piatră mărunță prinsă în mortar, după cum reiese din tabloul întocmit de preistoricianul K. Horedt într-o recenzie apărută în *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, 63, Heft 2, p. 150 sq., din totalul de 6 cetăți, într-una singură avem și descoperiri La Tène. În celelalte ele lipsesc. Deaceia, se pare că aceste cetăți nu sunt dacice, ele fiind mai degrabă medievale. Vezi mai nou referitor la aceste cetăți constatările profesorului C. Daicoviciu, în *Neue Mitteilungen aus Dazien*, cap. XXIII, 10—11, din *Dacia*, VII—VIII.

RÖMISCHE RESTE IN DER UMGEBUNG DER DAKISCHEN BURGEN BEI ORĂȘTIE (BROOS)

(AUSZUG)

Entgegen der herrschenden Meinung, dass alle archäologischen Reste aus der Umgebung der dakischen Burgen im Hunedoara — Gebirge vorrömischen oder dakischen Ursprungs sind, muss hervorgehoben werden, dass in dieser Gegend auch römische Funde vorliegen. Das als dakisches Relief angesehene Denkmal aus dem Museum in Deva — es wurde neben der Burg bei Grădiștea Muncelului gefunden — (Al. Ferenczi, *Ein dakisches Relief aus Grădiștea Muncelului*, Sargetia, I, 1937 S. 111 ff.) ist ohne Zweifel eine unbeholfene römische Arbeit (Abb. 1). Das Motiv der Darstellung erscheint zuerst in ähnlicher Form auf Münzen aus der Zeit Trajans, die im Hinblick auf die dakischen Kriege geprägt wurden. Zusammen mit dem Relief fand sich eine Marmorplatte mit dem Namen der *legio IIII F. F.*, und einige andere kleine römische Bruchstücke (Abb. 2). Es ist anzunehmen, dass diese Funde bescheidene Überreste eines grösseren Sieges— und Erinnerungsmales darstellen, das von den Soldaten der *legio IIII F. F.*, vielleicht zusammen mit anderen Formationen, errichtet wurde. Es diente zur Verherrlichung der Kämpfe, die zur Eroberung der dakischen Burgen führten. In diesen machtvollen Wehrbauten leistete Dezebal den letzten und stärksten Widerstand.

Eine römische Ansiedlung und Weihestätte stand in der Nähe von Grădiște bei der *Sub-Cunună* genannten Stelle, wo zwei Statthalter der Provinz

Altäre mit Inschriften errichteten (CIL, III, 1415, 1416). Andere römische Niederlassungen lagen auf dem Platz *Vârtoape*, auf dem *Piatra-Roşie*, und vielleicht auch anderswo. In *Costeşti* wurden bei Grabungen auch zwei Münzen entdeckt, von Trajan und Hadrian, die nach der Eroberung Daziens geprägt wurden (M. Macrea, *Die Münzen von Costeşti*, An. Inst. St. Cl. II, 1933—1935, S. 147—163).

Diese Feststellungen beweisen, dass sich im Burgengebiet des Hunedoara — Gebirges auch nach der Besetzung Daziens, zumindest für einige Zeit, noch römische Besatzungstruppen aufhielten, die hier Weihstätten anlegten und Altäre zur Erinnerung an die Schlachten errichteten.

Die Verwendung von Bildwerken, vor allem bei Steindenkmälern ist bei den Dakern nicht belegt. Auch die Ansicht, dass bei ihnen ein „quasi-provinzialer, römischer Kulturzustand“ herrschte (V. Pârvan, *Getica*, S. 479), ist unbegründet. Mörtel scheint bei den dakischen Bauten nicht verwendet worden zu sein.

CERCETARI ȘI COMENTARIILE PRIVITOARE LA LOCALIZAREA SARMIZEGETUSEI

de MARIUS MOGA

În urma apariției broșurii „*Sarmizegetusa*“, publicată de dl. Const. Zagoriț¹⁾, broșură în care d-sa arată că Sarmizegetusa, capitala regelui Decebal, a fost greșit localizată în Munții Sebeșului, în grupul de cetăți dace de pe Valea Orașului, la Sud de Orăștie și că adevărata Sarmizegetusa regală s'ar afla în apropierea imediată a comunei Subcetate, din județul Hunedoara, Com. Mon. Ist., secț. Transilvania a hotărât executarea unor cercetări de verificare la Subcetate.

După o cercetare pe teren, făcută de dl. prof. C. Daicoviciu, s'a crezut de bine, ca pentru deplina lămurire a problemei, să se facă o serie de sondajii și secțiuni la punctele mai însemnate ale presupusei cetăți.

Executarea acestor lucrări s'a făcut în două scurte campanii: 1-a în vara anului 1937 și a 2-a în toamna aceluiași an²⁾.

Înainte de a trece la expunerea rezultatelor obținute, cred că este necesar să vedem care sunt argumentele invocate de dl. Zagoriț în sprijinul tezei d-sale³⁾. Acest lucru este cu atât mai necesar cu cât broșura d-sale s'a bucurat de o deosebită cinste, fiind discutată chiar în sânul Academiei Române.

Satul Subcetate se află situat la poalele dealurilor Orlea și Măgura și pe valea formată de aceste două dealuri, în stânga Streiului.

¹⁾ Col. C. Zagoriț, *Sarmizegetusa. Unde cred că s'a găsit în adevăr, întemeiat pe considerațiuni militare, geografice, topografice și fortificațiuni găsite pe teren*, 23 p., cu 4 hărți anexe, Ploești 1937.

²⁾ Conducerea cercetărilor arheologice a avut-o dl. Prof. C. Daicoviciu, care a încredințat cu executarea lucrărilor pe dd. Oct. Flocă, directorul Muzeului din Deva, Al. Ferenczi, asistent la Inst. de Studii Clasice al Universității din Cluj și pe subsemnatul.

Țin să aduc aici atât dl. C. Daicoviciu cât și dd. Oct. Flocă și Al. Ferenczi, mulțumirile mele pentru bunăvoința ce au avut-o de a-mi acorda mie publicarea rezultatelor obținute la Subcetate.

³⁾ Din însuși titlul broșurii se pot vedea argumentele pe care dl. Zagoriț le aduce în sprijinul teoriei d-sale. Datele istorice și arheologice lipsesc complet. În locul acestor date sunt invocate declarațiile oamenilor din sat, care fac legătura între cetatea descoperită de d-sa și ceramica ce se află pe un alt deal, Măgura.

Pentru a ajunge la cetatea d-lui Zagoriș, situată pe dealul „Petriș“, trebuie să facem aproape doi km. pe valea amintită mai sus.

Regiunea, din punct de vedere arheologic, este relativ bine cunoscută. Așa de exemplu — spre a aminti numai locuri din imediata vecinătate a dealului Petriș — pe Orlea se afla odinioară o mică fortificație, datată ca fiind din sec. XIV—XV, din care astăzi se vede chiar și de jos, din vale, ruinele unui turn. Pe Măgura este cunoscută o stațiune preistorică de tip Coșofeni.

În legătură cu numele ce-l poartă satul, Subcetate, dl Zagoriș împreună cu un învățător din Subcetate, crede că numele trebuie pus în legătură cu numele capitalei regatului Dacilor. Oamenii din sat, întrebați de dl Zagoriș de originea numelui, l-au pus în legătură cu ruinele de pe Orlea¹⁾.

Ceea ce l-a făcut pe d-sa să localizeze Sarmizegetusa la Subcetate este îndoiala pe care a găsit-o în lucrările istorice mai noi asupra localizării acestei cetăți. De fapt această îndoială este numai un pretext căci, după cum voiu arăta mai jos, dl Zagoriș consideră greșită localizarea Sarmizegetusei lui Decebal la Sud de Orăștie.

Cetatea lui Decebal nu se află la Sarmizegetusa romană²⁾. Aceasta este prima constatare pe care o face d. Z. *Ori cum, este o constatare tardivă.*

În urma săpăturilor executate cu atâta pricepere și grije de neobositul prof. univ. C. Daicoviciu la Sarmizegetusa romană, nimeni nu mai susține astăzi că aceasta a fost zidită pe ruinele fostei capitale a lui Decebal. În niciuna dintre lucrările istorice mai noi nu se găsește afirmația că Sarmizegetusa romană ar fi fost ridicată pe ruinele celei dace. Dacă totuși d. Z. afirmă acest lucru, încercând să aducă probe contrare, se datorește unei necunoștințe și fiindcă va mai trage și alte concluzii, tot din această necunoștință, socotesc că este bine să lămurim încă de aici acest lucru.

Nu avem numai o Sarmizegetusa ci două: una dacă și alta romană. Două capitale care s'au succedat în timp, purtând același nume.

Capitala regatului dac, ne este cunoscută sub numele de „Sarmizégetousa ó basileios“ amintită la Ptolemeu, sau numai sub „ó basileios, tò basileion“ sau „tà basileion“ la Dio Casius, când vorbește de reședința regală, înțelegându-se sub această reședința regelui dac. Numirea cea adevărată ar putea să fi fost aceea dată de Ptolemeu³⁾.

Capitala Daciei romane este cunoscută tot sub numele de *Sarmizegetusa*. Pentru capitala romană numele acesta este numai un epitet care se alătură

¹⁾ C. Zagoriș, *o. c.*, p. 6. sq.

²⁾ C. Zagoriș, *o. c.*, p. 8.

³⁾ Vezi pentru aceasta explicația amănunțită la C. Daicoviciu, în *Dacia I*, p. 225, nota 1

adevăratalui nume, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica*, și aceasta numai după Traian, poate în timpul domniei lui Hadrian, „vrolnd să se arate cu aceasta că nouă ctitorie a lui Traian pe pământul Daciei romane a luat de drept locul vechei capitale a Daciei libere“¹⁾. Din această necunoștință a d-lui Zagoriș, mai iau naștere și alte concluzii dintre care unele chiar hazlii. O să le arătăm pe rând, nu însă pe toate. Pentru a arăta toate greșelile făcute de d-sa ar însemna să repetăm lucruri discutate pe larg în diferite studii de specialitate.

Sarmizegetusa lui Decebal nu poate fi nici în grupul de cetăți din Munții Sebeșului, după părerea d-lui Zagoriș.

Motivete:

1. Perimetrul acestor cetăți este prea mic și nu poate adăposti o armată ca aceea cu care încearcă Decebal să reziste.

2. Cetățile de pe Apa Orașului sunt prea retrase deci nu puteau servi de capitală unui regat ca acel dac.

3. Dacă aici — în Munții Sebeșului — a fost Sarmizegetusa, care dintre aceste cetăți a fost; toate sunt cam la fel de mari, poziția lor este cam aceeași, terenul pe care sunt zidite este la fel și deci caracterul apărării lor este identic.

4. Rostul acestor cetăți a fost acela de a alcătui un loc de refugiu în momente grele.

Cu cele arătate mai sus dl Z. socotește localizarea capitalei lui Decebal, la Sud de Orăștie, înlăturată²⁾.

Să vedem întru cât sunt reale observațiunile de mai sus.

Este adevărat că cetățile de pe Valea Orașului nu au o suprafață prea mare dar, ori cum, ar fi putut adăposti în ele o armată ca aceea dacă. Ceea ce socotește nepotrivit pentru cetățile din Munții Sebeșului, consideră bun și ușor de explicat pentru Subcetate.

La Subcetate, chiar după afirmația d-sale, așezare nu poate cuprinde întreaga armată dacă — evaluată de d-sa la 100.000 — între ziduri, putea adăposti cel mult 10.000, cea mai mare parte rămânând pe triunghiul deluros din jurul așezării³⁾. Se vede că la Subcetate nu mai este nevoie ca armata să fie între ziduri. Nici la cetățile de pe Apa Orașului nu trebuie ca armata să fie întreagă între ziduri, căci lupta nu s'a dat numai în jurul acestor cetăți.

¹⁾ C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, în *An. Com. Mon. Ist., secf. Transilvania*, IV, p. 260

²⁾ C. Zagoriș, *o. c.*, p. 10 sq.

³⁾ *Ibidem*, p. 12.

Armata romană este întâmpinată de Decebal încă de la Dunăre. Pentru o completă edificare există încă Coloana Traiană.

Faptul că aceste cetăți sunt retrase în munți constituie tocmai avantajul ce-l oferă ele. Dovada puterii Dacilor este dată tocmai de aceste cetăți. Trebuie să cucerim munte după munte, cetate după cetate, pentru a ajunge la capitală. „Așa s'ar putea explica poate pe Coloana lui Traian șirul nesfârșit de asedii din partea Romanilor și deseale învălmășeli unde nu mai știi cine atacă din cetate, Romanii sau Dacii! ¹⁾ Cetățile acestea dădeau posibilitatea unei retrageri și rezistențe foarte lungi prin refugiarea din cetate în cetate pe platourile înalte care stăpâneau văile, pe unde ar fi putut pătrunde dușmanul.

Viața publică a Dacilor, sobră și simplă, nu impunea existența unei capitale, ca cea romană spre pildă, care să adăpostească un mare număr de locuințe și temple. Principele care era stăpânul cetății de la Costești locuia într'un turn al cărui diametru era de 12 m.

La Sud de Orăștie avem trei grupuri de cetăți: *Costești*, *Luncani* și *Grădiștea-Muncelului*. Toate aceste cetăți, ori cât ar încerca d. Z. să dovedească altminterlea, închid văile ce duc de la Mureș și Strei spre munți. La Est aceste cetăți erau în legătură cu altele ce închideau valea Sebeșului.

Urmărind pe o hartă situația cetăților din cele trei grupuri, putem vedea că sunt în legătură cu valea Hașegului chiar prin fața satelor Bucium—Balomir. Grupul Luncani nu avea alt rost decât să închidă valea pe care o armată dușmană, ajunsă în Țara Hașegului, trebuia să o urmeze, pentru a cuceri capitala lui Decebal. Pentru a învedera și mai bine rolul grupului Luncani iată ce spune dl prof. D. M. Teodorescu, cercetătorul cetăților dace din Munții Sebeșului, despre acest grup: „*Strâns în jurul întăriturii de pe muntele Platra Roșie — 823 m. de asupra mării — el domină valea Luncanilor, făcând front înspre Lunca Strelului aproape de vărsarea lui în Mureș*“ ²⁾.

Tehnica de construcție folosită de Daci cerea un anumit teren și din această cauză terenul cetăților dace este la fel, iar apărarea identică. Munții pe care sunt clădite cetățile dace sunt aleși de așa fel ca într'o parte a platoului ce cuprinde cetatea să aibă un istm în formă de șea, prin care să fie în legătură cu restul platoului, din acest platou vârfurile domină și stăpânesc șesurile de la poalele lor.

Posibilitatea de rezistență a acestor cetăți, favorizată chiar de așezarea lor în munți, am arătat-o mai sus.

¹⁾ D. M. Teodorescu, *Cetățile antice din Munții Hunedoarei*, în *Cercetări arheologice în Munții Hunedoarei*, Cluj 1923, p. 20.

²⁾ D. M. Teodorescu, *o. c.*, p. 21.

Înainte de a trece la descrierea „adevăratei Sarmizegetuse“, dl. Z. invocă în sprijinul teoriei d-sale încă un argument, deastădată de ordin strategic, arătând importanța Văii Hațegului din punct de vedere militar¹⁾. Dacă realitatea citatului, și deci, funcția strategică a Văii Hațegului, nu poate fi contestată, concluziile d-sale nu pot fi acceptate. O bază ofensivă implică numai decât și existența capitalei în acel loc? Nu! Baza ofensivă nu poate fi decât avansată dela linia de rezistență. Nu se poate crede ca un strateg ca Decebal să fi așezat baza ofensivă în jurul capitalei, ci, undeva, mai înainte.

În sistemul de apărare dela Subcetate d. Z. cuprinde toate dealurile ce înconjoară cetatea deși pe niciunul dintre aceste dealuri nu se găsesc urme de „fortificațiuni“ asemănătoare cu acele de pe dealul Petriș. Nu știm care sunt argumentele dlui Zagoriș, pentru aceasta. Probabil că ceea ce l-a făcut să încadreze toate dealurile în acest sistem de apărare este ceramica de pe Măgura. Epoca acestei ceramici, am amintit-o mai sus, așa că orice legătură între epoca dacă și această ceramică este exclusă.

Pentru a arăta poziția „cetății“ dela Subcetate amintesc următoarele:

De jur-împrejur dealurile ce înconjoară această „cetate“ sunt mai înalte, cu excepția dealului „Cleanțu“ din fața văii Hațegului.

Învăluirea dealului „Petriș“, pe care se afla „cetatea“, era foarte ușoară și deci separarea lui de restul țării se putea face.

Un atac în acest loc dădea posibilitatea armatei romane să folosească din plin sistemul ei de luptă în Valea Hațegului.

Triunghiul deluros al acestei regiuni este brăzdat de o mulțime de văi, mai mari sau mai mici, care toate oferă puncte de trecere ușor de cucerit pentru o armată dușmană pornită nu la războiu, ci la înjugarea unui neam.

La descrierea așezării dela Subcetate d. Z. uită să spună că întreaga cetate este așezată pe pantă.

Pentru a arăta cât mai clar acest lucru am alcătuit trei grafice ale acestui deal făcute pe direcția E—V (Fig. 1). Prelungind în orizontală, prin deal, curba de nivel 300 până la creasta dealului și împreunând-o cu perpendiculara ce o scoborîm din creasta dealului obținem un unghi de 90°, avem deci o pantă cu înclinare de 45°, formată de linia ce unește curba 300 cu creasta dealului (Fig. 1, I). Celelalte două grafice arată o înclinare și mai mare de 45°.

Unde a mai văzut dl Zagoriș o cetate de importanța Sarmizegetusei, așezată într'o regiune ca aceasta, toată pe pantă, descoperită ori căruia atac

¹⁾ C. Zagoriș, o. c., p. 22.

mai puternic, indiferent din ce parte ar fi fost dat. Cu toate aceste d. Z. afirma că așezarea este „foarte judicioasă și în perfectă concordanță cu relieful terenului“¹⁾. Grafica III ne arată clar concordanța „cetății“ cu relieful terenului.

Platoul format de curba de nivel 450 m. (Fig. 1, III) rămâne în bună parte afară din „cetate“. Acest platou putea fi ușor cucerit de dușmanul care ajungea în valea Pleșiței și oferea un teren de luptă foarte bun chiar în fața porților cetății. Iată deci în ce constă „marea artă“ de care face caz d. Z.

După aceste considerațiuni generale d. Z. trece la descrierea „cetății“, descriere făcută numai după suprafață. Din descrierea făcută de d. Z. rezultă următoarele: „Cetatea“ era înconjurată cu un zid alcătuit din pomeseală arsă și piatră. Porțile sunt în număr de 6. În vecinătatea „cetății“ există fortificații.

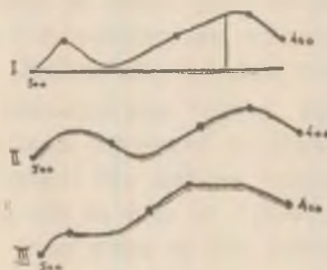

Fig. 1.

Asupra zidului voi reveni la descrierea cercetărilor executate aici. Porțile și fortificațiile le vom discuta acum.

Din șase porți câte stabilește d. Z. niciuna nu poate fi acceptată. Patru dintre ele sunt tăiate de drumurile de pădure. (Este cazul cu porțile 1—4). Iar porțile 5—6 sunt făcute de apele care se scurgeau pe valea Brărandului (cazul cu poarta Nr. 5) și de pe dealul Cleanțu (cazul cu poarta Nr. 6). Lucrările de fortificație așezate de d. Z. în valea Brărandului nu sunt decât mâncături făcute de aceasta vale care venind dela N. în acest loc își îndreaptă cursul spre E.

D. Z. își încheie broșura examinând încă odată cetățile dela Sudul Orăștiei încercând să arate că nu închideau nicio vale și nu interceptau niciun drum pe care dușmanul ar fi putut pătrunde.

Am arătat mai sus rostul acestor grupuri de cetăți așa că o nouă revenire nu mai e necesară.

* * *

¹⁾ C. Zagorlț, o. c., p. 15 sq.

Încă înainte de executarea săpăturilor la „Petriș“, d. Daicoviciu, pe baza recunoașterii făcute de d-sa, și a exprimat părerea că nu suntem în fața unei așezări cu rosturile pe care le-a avut Sarmizegetusa, ci în fața unei așezări cu scopuri pașnice.

Această părere a avut darul să-l supere pe d. Z. și ca urmare a publicat o a doua broșură în care încearcă să arate că nici Sarmizegetusa romană nu este bine localizată¹⁾.

În cele de mai sus am arătat că nu avem o Sarmizegetusa ci două: romană și dacă.

Acest lucru se vede că nu-l știa d. Z. și de aici confuzia pe care o face d-sa în broșura a doua. Cu probe romane vrea să arate că Sarmizegetusa dacă este acolo unde o localizează d-lui. Din aceasta necunoaștință a d-sale iau naștere o mulțime de concluzii, greșite. Așa este de pildă una în care d-sa vrea să ne arate că până la publicarea broșurii d-sale Sarmizegetusa era pe locul Ulpiei Traiane, iar după publicarea broșurii, în loc să se accepte teoria d-sale, „unii istorici și-au schimbat părerea“ afirmând că Sarmizegetusa lui Decebal se găsea la Sud de Orăștie²⁾.

Nu este vorba de schimbarea părerii în această privință ci numai de o confuzie pe care o face d-sa între cele două capitale. O părere formată pe baze arheologice și pe probe sigure nu poate fi schimbată dela o zi la alta.

O altă concluzie este în legătură cu Tablele Peutingeriene pe care d-sa le admite ca fiind din sec. IV. d. Chr. deoarece Ulpia Traiana Augusta nu mai figurează, sau figurează sub alt nume, iar Sarmizegetusa este trecută sub alt nume, acela de Sarmategte.

Sarmategte de pe această hartă nu este decât Sarmizegetusa romană care este identică cu Ulpia Traiana.

Poate că ar fi acceptat și d. Z. localizarea Sarmizegetusei dace la Sud de Orăștie, deși după părerea d-sale lipsesc probele științifice, dar Tablele Peutingeriene nu-l lasă se comită această greșală enormă. Într'adevăr este de mirat cum a putut să scape tuturor istoricilor noștri un lucru atât de mic și simplu ca acela pe care-l relevă d-sa: Drumul Tierna-Apulum pe care se găsește și Sarmizegetusa „nu trece peste dealurile dela Sud de Orăștie și deci nici pe la Lunca, nici pe la Piatra Roșie, nici pe la Grădiștea Muncelului!?!“³⁾ Decât să accepte această localizare mai bine să rămână Sarmize-

¹⁾ C. Zagoriț, *Sarmizegethusa II. Alte păreri cu răspunsurile cuvenite. Dovadă hotărâtoare că Sarmizegetusa s'a găsit acolo unde am afirmat eu.* 35 p. cu 2 hărți anexe 1937.

²⁾ C. Zagoriț, *Sarmizegethusa II*, p. 13.

³⁾ Zagoriț, *o. c.*, p. 24.

getusa la Ulpia Traiană cum s'a socotit și până acum (sic!) „deoarece cel puțin această localitate se găsește pe drumul Tierna-Apulum al Tabl. Peut.³⁾).

Dacă am încerca să stabilim și să localizăm așezările Daciei libere după Tabl. Peut., întocmită la trei secole după supunerea și dispariția acestui regat ar însemna să căutăm acul din poveste în carul cu fân. Iată de ce nu trece drumul spre Apulum peste dealurile cu cetățile dace.

Pentru a arăta toate greșelile ce le-a făcut d. Z. ar fi să repetăm lucruri discutate pe larg de specialiști, lucruri pe care d-sa cu puțină bunăvoință le poate afla cercetând.

Di Zagoriț nu are nici meritul de a fi localizat primul în această regiune, Hațeg-Subcetate cetatea lui Decebal. Cu mult înainte Densușanu, în Dacia preistorică spunea: „Sarmizégétousa basileion“ *din timpurile anteromane se afla la o depărtare de 17 Km., spre nord-est de Grădiște, acolo unde este astăzi orașul Hațeg*¹⁾.

Iată deci că și această localizare pe care o dă d. Z. era cunoscută.

În ceea ce privește localizarea Sarmizegetusei romane la Subcetate este suficientă o vizită la Muzeul din Sarmizegetuza, unde toate inscripțiile vorbesc de capitala Daciei romane și nu de altă așezare.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DELA SUBCETATE, DEALUL „PETRIȘ“

Pentru datarea așezării de pe dealul „Petriș“ din hotarul comunei Subcetate, s'au executat câteva secțiuni care au avut rostul să pună în lumină atât sistemul de fortificație cât și eventuala civilizație pe care o adăpostește.

S'au executat în total opt secțiuni dintre care patru în interior și patru la val.

Secțiunile executate în interior, III, IV-a, IV-b și VI, (Fig. 2), au avut caracterul de sondajii și am urmărit prin ele stabilirea straturilor de cultură. Aceste secțiuni, executate în diferite puncte din interior, nu au dat la iveală decât un număr foarte mic de fragmente de vase cuprinse într'un singur strat. Sub aceasta dăm, peste tot, de stâncă.

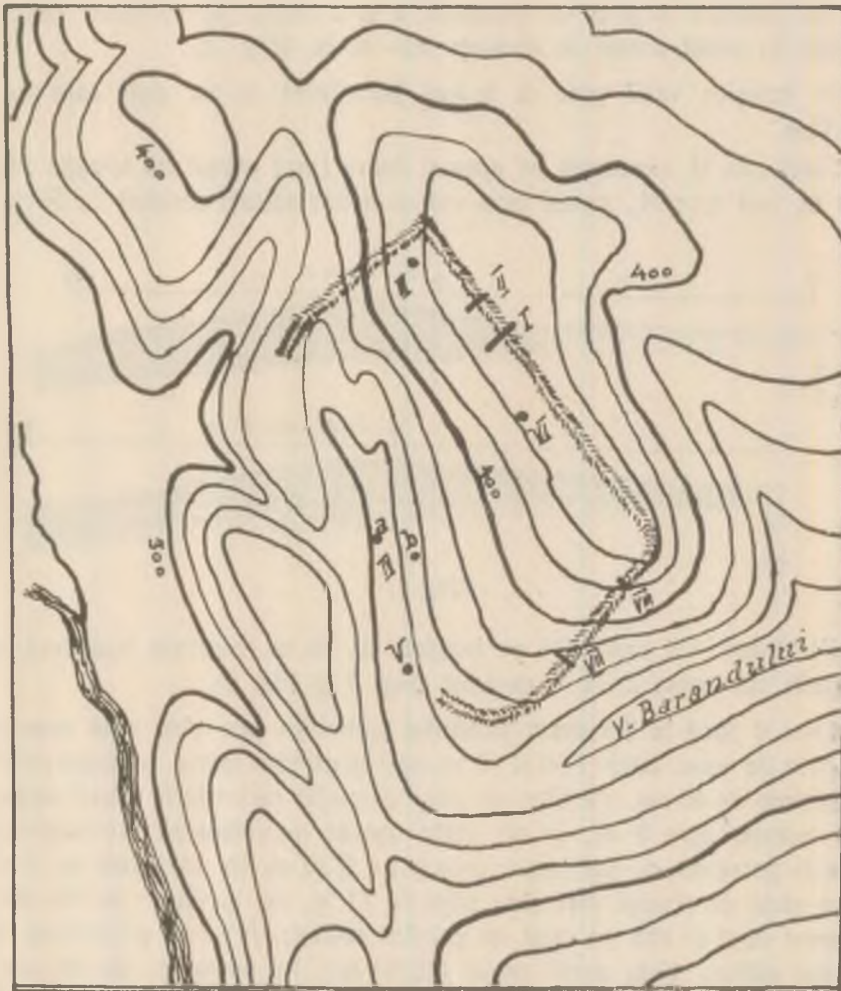
Secțiunile la val au fost făcute de asemenea în diferite puncte, pentru a avea o imagine cât mai clară și în același timp un control.

Secțiunea I, făcută de dimensiunile 50×1 m., cuprinde interiorul așezării, valul și șanțul.

¹⁾ Zagoriț, o. c., p. 24.

²⁾ N. Densușanu, *Dacia Preistorică*, București 1913, p. 1018.

Pe distanța 0—20 m. secțiunea are adâncimea de 60—70 cm. Între 10.60 și 14 m. am adâncit-o până la 1.30 m. Dela 40 cm. în adâncime, pe toată întinderea secțiunii am dat peste piatră și pământ roșietic neumblat.

Scara: 1:10.000

Fig. 2.

(După C. Zagorî).

Resturile vieții umane din acest loc sunt cuprinse în stratul de cultură, foarte sărac, aflat la 30 cm. dela suprafață.

Această situație continuă până la 27 m. În acest loc stratul de pământ vegetal este de culoare roșie și începe aproape brusc. În acest strat am aflat urme de cărbune între 32 și 35.30 m. Palisada nu se poate vedea. Adâncind secțiunea până în pământ neumblat, am putut stabili urmele a doi stâlpi în punctele A și B. În punctele a și b bucăți de cărbune. Secțiunea este dată în profil numai pe distanța 20—41 m. (Fig. 3).

În exterior valul pare să fi fost înconjurat de un șanț care nu s'a putut fixa.

Secțiunea II, executată pe aceeași latură (vezi planul de situație Fig. 2) cu 50 m. mai spre N., numai prin val ne-a dat același rezultat ca Sect. I.

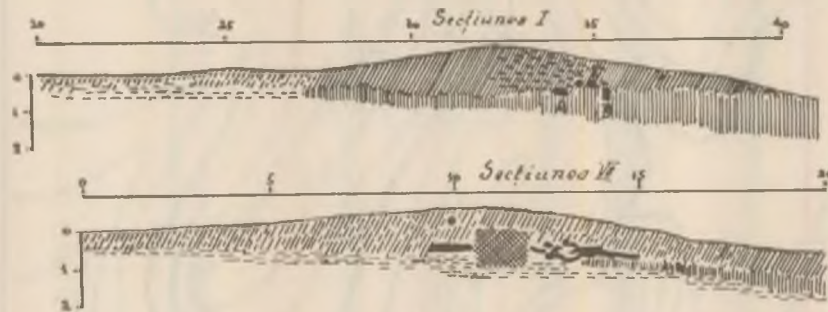

Fig. 3.

Secțiunea VII executată pe lungime de 20 m. cuprinde interiorul, valul și o parte din panta S—E a dealului (Fig. 2 și Fig. 3).

Dela 0 până la 7.5 avem pământul gălbui în care s'au aflat vreo patru fragmente de vase. Între 7.50 și 10 m. același pământ gălbui. În drept cu 10 m. la adâncime de 40 cm. s'a aflat un stâlp de stejar carbonizat, așezat orizontal. Lângă acesta, spre 9 m., un alt stâlp așezat tot orizontal. Amândoi stâlpii sunt dați pe profil cu un singur punct. La 9.20 m. în adâncime de 1 m. se află un strat de cenușă care ține până la 11 m. pe grosime de 10—16 cm. Sub acest strat se află un strat de pământ roșietic. Între 11 și 12.50 m. avem pământul gălbui. Dela acest punct (12.50 m.) în adâncime de 80 cm., un strat de cărbune, cenușă și pământ roșu. Deasupra acestui strat se află un stâlp de stejar așezat tot orizontal. Planul orizontal al secțiunii, porțiunea 8.50—14.50, cuprinde mai mulți stâlpi așezați fie orizontal, fie vertical, începând dela adâncimea de 40 cm. până la 90 cm. (Fig. 4).

Secțiunea VIII executată numai peste val nu a dat nimic.

În urma acestor secțiuni executate la val putem spune că nu suntem în fața unui zid cum afirmă dl Zagoriț¹⁾.

Ridicătura ce înconjoară așezarea, cu toată rezerva, o putem considera ca fiind un val. Nu înconjoară întreaga așezare ci numai atâta cât este dat în planul de situație. Scopurile acestui val erau de a adăposti nu o cetate ci o așezare cu scopuri pașnice.

Sub rezerva enunțată mai sus și bazându-ne pe secțiunile I și VII dăm în cele de mai jos construcția probabilă a valului.

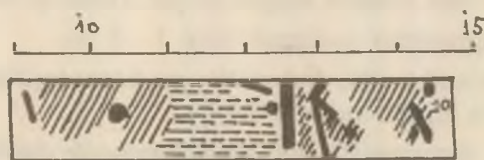

Fig. 4.

Valul. Încă după primele două secțiuni (I. și II.) executate la val am putut întrevedea construcția acestei întărituri. Se părea pe baza acestor secțiuni că valul a fost construit dintr'o palisadă groasă de 1.5 m., lipită cu lut, pe care se sprijinea valul. Cred că lămurirea acestei probleme a fost dată însă de secțiunea executată pe latura de S—E. În acest punct focul fiind mai violent a făcut să se păstreze o mai mare cantitate de lemn (cărbune) folosit la construcția valului.

Pe baza acestei secțiuni valul a fost construit în felul următor: Partea externă a valului este alcătuită dintr'o palisadă de lemn groasă de 1.5 m. În spatele acestei palisade, spre interior, se află un zid de pământ bătut, gros tot de 1.5 m, sprijinit în partea internă de o palisadă tot așa de groasă.

Grosimea palisadelor o dau având în vedere distanța dintre stâlpi 6 și 10, stâlpi care fără îndoială că au avut rostul de susținere. Ei sunt mai groși ca ceilalți și în jurul lor pământul este bătut. Spre această grosime mă face să înclin și distanța dintre stâlpii aflați în secțiunea II. Cantitatea mare de cărbune, cenușă și pământ ars, arată existența unei mari cantități de lemn²⁾.

În construcția valului nu se poate distinge decât o singură epocă.

Faptul că lângă stâlpii carbonizați am aflat fragmente de ceramică de acelaș caracter ca aceea din interiorul stațiunii arată că valul a fost construit

¹⁾ C. Zagoriț, *Sarmizegethusa I*, p. 16 sq.

²⁾ Pentru acest fel de palisade vezi Déchelette, II, 2, p. 708.

îndată după aşezarea locuitorilor reprezentaţi prin ceramica ce o voi descrie mai jos.

Ceramica. Toată ceramica aflată aici este lucrată cu mână. Pasta din care au fost făcute vasele este slabă, cernută insuficient, conţine o mulţime de impurităţi. Amestecul pastei este deasemenea slab. Arderea în general slabă. Sunt fragmente arse până la roşu-cărămiziu, roşu brun, negru, negru exterior-roşu interior şi invers.

Dintre suprafeţele vasului a fost mai bine lucrată cea externă. La vasele arse negru sau cu faţa externă neagră se pot vedea şi urme de lustruire.

Grosimea fragmentelor oscilează între 1—2 cm.

Ca forme, ceramica dela Subcetate, pe baza reconstituirilor făcute, ne prezintă următoarele tipuri: urna şi cratiţa.

Urna o avem reprezentată prin două fragmente din funduri, un fragment dela mijloc şi unul dela umărul vasului. Fig. 5, nr. 1, 4, 5 şi 7.

În afară de acestea mai există şi alte fragmente care fac parte tot din urne însă nu putem preciza din care parte a lor.

Urna dela Subcetate este largă şi scundă, cel mult 30 cm. înălţime¹⁾.

Cratiţa largă, cu pereţii tare înclinaţi, o avem reprezentată prin două fragmente: unul de fund care are şi o parte din pereţi şi altul de gură. Fig. 5, nr. 3.

Ornamentaţia este alcătuită din caneluri ce înconjurau vasul.

Toarta o alcătueşte o proeminenţă lungăreaţă²⁾.

Înainte de începerea cercetărilor executate la Subcetate, elevii Şc. com. din Haţeg au avut pe dealul „Petriş” o tabără de vară. Pentru instalarea taberei au făcut mai multe şanţuri şi gropi în apropiere de colţul S-E. În aceste şanţuri s'au aflat câteva bucăţi de vase care au fost donate Muzeului Judeţan din Deva. Datorită bunăvoinţii d. Oct. Floca mă găsesc în posibilitatea de a face cunoscut şi acest material, pe baza unor desene şi date ce mi-au fost trimise de d-sa.

¹⁾ Ca analogie: Pârvan, *Getica*, fig. 267 şi pl. XXIII, urna mică. Acelaşi tip de urnă îl găsim şi la Tg.-Mureş (Kovács, în *Dolgozatok*, VI, 1915, p. 260).

²⁾ Ceramica dela Tg.-Mureş nu ne oferă analogii numai ca formă ci şi în privinţa tehnice. Simeria deasemenea.

Caracterul hallstattian, nescitic al acestor două cimitire este clar arătat de Pârvan (*Getica*, p. 348 sqq). Asupra caracterului scitic al mormintelor dela Simeria revine şi Roska dându-le ca „*probabil scitice*” (ESA XI, p. 195).

Ceea ce mă face să utilizez acest material este faptul că așezarea nu cuprinde decât un singur strat de cultură.

Caracterele generale ale acestor fragmente sunt acele ale ceramicii aflată în sondagiile executate în interior.

Ca formă, ceramica din Muzeul Deva, ne oferă și tipuri ce n'au putut fi fixate pe baza materialului descris mai sus.

Urna o avem și aici reprezentată prin un fragment din mijlocul vasului. Spre deosebire de urna descrisă mai sus aceasta este mai înaltă, ceva mai strâmtă, și cu ornamentație alcătuită din proeminență în muchi, așezate numai pe una din jumătățile vasului, mai probabil pe cea superioară¹⁾.

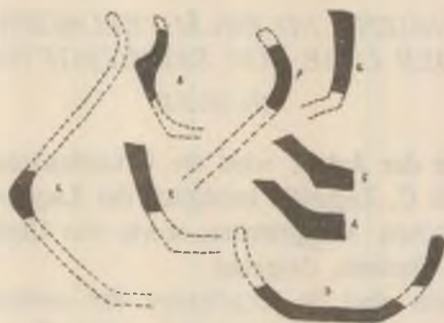

Fig. 5.

Alte tipuri de vase care au putut fi stabilite pe baza materialului din Muzeul Deva sunt: Ceașca și cana cu gâtul înalt.

Ceașca este reprezentată prin două tipuri: cu gura răsfrântă înafară și cu gura dreaptă. Fig. 5, nr. 2, 8.

Primul tip este ornamentat cu mici proeminențe așezate pe mijlocul vasului. Datorită acestor proeminențe profilul este tare accentuat²⁾.

Tipul al doilea este lipsit de ornamentație.

Cana cu gâtul drept și cu buza trasă în afară este o formă rămasă din epoca de bronz. Fig. 5, nr. 6.

Celelalte fragmente de vase din Muzeul Deva ca și acele din Muzeul Cluj nu au nimic caracteristic.

¹⁾ Aceeași ornamentație o găsim la Tg.-Mureș pe o urna (*Dolgozatok*, VI 1915, fig. 28, p. 261).

²⁾ Tipul acesta de ceașcă îl aflăm atât la Tg.-Mureș (*Dolgozatok*, VI 1915, p. 267, fig. 34) cât și la Simeria (*Dolgozatok*, IV 1913, p. 238, fig. 5).

Instrumente de piatră sau de metal nu s'au aflat în nici unul din sondajii.

Nimic din lucrurile stabilite aici nu ne arată existența unei cetăți. Tehnica de construire și ceramica aflată aici nu corespund vremurilor lui Decebal și nici epocii La Tène.

Lipsa metalului este deasemenea vrednică de semnalat, iar ceramica prin formele ei dar mai ales prin tehnica și lipsa de ornamentație ne duce spre o epocă de decadență care nu corespunde decât Hallstattului.

*UNTERSUCHUNGEN UND ERLÄUTERUNGEN HINSICHTLICH
DER LAGE VON SARMIZEGETUSA*

(AUSZUG)

Im ersten Teile der Arbeit wird die Grundlosigkeit der — vollkommen verfehlten — Ansicht C. Zagorič's bezüglich der Lage von Sarmizegetusa, der Hauptstadt des dakischen Königreiches, sowie von Ulpia Traiana der Hauptstadt des römischen Daciens, dargetan.

Im zweiten Teile sind die Ergebnisse der archäologischen Grabungen dargelegt, die auf dem Hügel „Petriș“ neben dem Orte Subcetate ausgeführt wurden, an der Stelle, von der C. Zagorič unberechtigt behauptet, dass sich dort Sarmizegetusa, die Hauptstadt des dakischen Königreiches, befände.

Aus den gemachten Untersuchungen geht hervor, dass in Subcetate, auf dem Hügel „Petriș“, eine sehr arme vorgeschichtliche Siedlung bestand, die mit der Hauptstadt des dakischen Königreiches in gar keinem Zusammenhange steht.